

Львівський національний університет
імені Івана Франка

Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

Леонтій Войтович

ФОРМУВАННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

вступ до етногенезу

**Біла Церква
2009**

Видавець О. В. Пшонківський

ББК 63.3(4 УКР)
Б20

Рецензенти:

Дашкевич Ярослав Романович, д. і. н. (Львів)

Бубенок Олег Борисович, д.і.н. (Київ)

ISBN-978-966-2083-xx-x

© Балушок В. Г. , 2009

© Пшонківський О. В. , 2009

Стереотипи сприйняття. Корінне населення Криму (греки, кримські татари, вірмени) було депортоване з рідних земель. Повернулися лише частина кримських татар, які поряд з нечисленними караїмами, сьогодні складають частину народу України. Депортація, а також давно сформовані стереотипи, досі зберігають серед більшості загалу невірне сприйняття кримськотатарського народу як продукту монгольського завоювання¹. Безперечно, що саме монгольське завоювання стало тим зовнішнім чинником, своєрідним каталізатором, який прискорив процес симбіозу різноетнічних народностей, занесених в Крим міграційними хвилями, і формування з них кримськотатарського народу. Але самі монголи в цьому процесі відіграли більш ніж скромну роль, практично не залишивши ні слідів мовних, ні слідів антропологічних. Однак односторонній, навіть подекуди шовіністичний, виклад історії не лише у шкільних підручниках, але й, почасти, в науковій літературі, привів до того, що серед кримськотатарської інтелігенції з кінця 80-х рр. ХХ ст. піднімалося питання про відмову від етноніму *татари* на користь етноніму *киримли*, який би прив'язував цей народ до його історичної Батьківщини².

Куди більш правдоподібним видається інший “новіший” стереотип за яким в етногенезі кримськотатарського народу взяли участь біля 30 племен і народів³. Адже подібно до передгір'я Кавказу, ущелини якого заповнювали відлами міграційних хвиль різних племен і народів, Кримський півострів також заповнювали відлами племен, що прямували як з просторів Азії в Європу (скіфи, сармати, алани, гуни, авари, булгари, хозари, печеніги, половці), так і європейців, які прямували сюди суходелом (готи, руси) і по морю (греки, римляни, турки-сельджуки, вірмени, генуезці та венеційці). Однак все це потребує досконалої перевірки, наскільки ті чи

¹ *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. — Москва, 1966. — С. 52–67.

² *Бушаков В. А.* Етнонім татар в часі і просторі // Україна в минулому. — Вип. 8. — Київ–Львів, 1996. — С. 108–116.

³ *Возгрин В. Е.* Исторические судьбы крымских татар. — Москва, 1992. — С. 125.

інші племена та народи прилучилися до етногенезу кримсько-татарського народу.

І вже зовсім невідповідним виглядає найновіший “пост-модерний” стереотип за яким кримськотатарський народ лише зараз починає формуватися.

Для подолання цих стереотипів потрібні ґрунтовні дослідження процесів етногенезу кримськотатарського народу. В даній роботі на основі писемних та археологічних джерел і найновіших історичних досліджень здійснена спроба попередньої перевірки участі в етногенезі кримськотатарського народу різних етнічних масивів та народностей іраномовної групи (таври, кіммерійці, скіфи, сармати [тавроскіфи, торрекади, алани, роксолани, танаїти, саргатії, тагри і савари]), грецько- та романономовної груп (греки, римляни, генуезці, венеційці), тюркськомовної групи (гуни, болгары, авари, хозари, печеніги, половці, турки-сельджуки), германомовної групи (готи, герули, гепіди), угромовної групи (угри), слов'яномовної групи (руси), вірменомовної групи (вірмени) та монголономовної групи (монголи, татари, мангити).

Таври. Місцеве автохтонне населення *таври*, яке засвідчене археологічними пам'ятками з IX ст. до н. е. і етнічне обличчя якого неясне (за антропологічними ознаками вони були індоарійцями, за спорідненістю поховального обряду з північнокавказькими культурами гіпотетично можна віднести їх до іранської групи), під натиском грецьких колоністів у VI–V ст. до н. е. відійшло з побережжя в гори, далі потрапило під вплив *скіфів*, у II ст. до н. е. було приєднане до Понтійського царства, пізніше потрапило під вплив нових пришельців *сарматів* (переважно *аланів*, які запанували у гірському Криму) і поступово серед них розчинилося. Частина таврів мігрувала з Криму у складі скіфо-сарматських груп. Останні згадки про *таврів* відносяться до IV ст. Вони залишили після себе рештки кам'яних укріплень на скалистих обривах, колективні поховання у скарлюченому виді в кам'яних ящиках, ліплену кераміку, сліди обробки металів, зокрема бронзи. За інформацією античних авторів вони були морськими піратами і приносили в жертву іноземців своїй

верховній богині Діві⁴. Належність таврів до іранської мовної групи залишається гіпотетичною, так як не збереглося жодної пам'ятки, яка могла би це підтвердити.

Кіммерійці. *Кіммерійці*, згадані ще Гомером в “Іліаді” та “Одіссеї” були також пов'язані з північнокавказькими племенами. Ці племена *катакомбної культури* (вони хоронили своїх покійників у підземних заглиблених печерах, закриваючи вхід дерев'яними щитами, а спуск до камери-печери зверху засипали курганом) прийшли у Північне Причорномор'я ще всередині II тис. до н. е. Вони принесли з собою техніку обробки металу, яку швидко поширили серед сусідів. Степову частину Криму вони опанували ще в XV ст. до н. е. У XV–XIV ст. до н. е. катакомбна культура поступово трансформувалася у *зрубну культуру* від берегів Волги (кінець XV ст. до н. е. – XIII ст. до н. е.) до берегів Дніпра (XII – X ст. до н. е.). Носії обох культур мали спільну домобудівну техніку

⁴ *Репников Н. И.* Каменные ящики Байдарской долины // Известия археологической комиссии. — Вып. 30. — Санкт-Петербург, 1909; Його ж. О так называемых “дольменах Крыма” // Известия Таврической археологической комиссии. — Симферополь, 1910; *Ростовцев М. И.* Эллинизмо и иранство на юге России. — Петербург, 1910; *Жиров Е. В.* Костяки из каменных ящиков Крыма // Сборник Музея антропологии и этнографии. — Т. 9. — 1949; *Каллистов Д. П.* Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — Ленинград, 1949; *Кропоткин В. В.* Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья / Автореф. к. и. н. — Москва, 1953; *Стржелецкий С. Ф.* Очерки истории Гераклеийского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа. — Москва, 1954; *Бобин В. В.* Черты сходства культур древнего населения Крыма и Северного Кавказа времен перехода от бронзы к железу // История и археологи ядрвного Крыма. — Киев, 1957; *Шульц П. Н.* О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Москва, 1959; *Соколова К. Ф.* Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // Вопросы антропологии. — 1960. — №3; *Лесков А. М.* Раннетаврские могильники горного Крыма // Скифо-сарматское время. — Ленинград, 1961. — С. 104–113; Його ж. Горный Крым в I тысячелетии до н. э. — Киев, 1965; *Соломоник Е. I.* Про значення терміну “тавроскіфи” // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. 11. — 1962; *Щепинский А. А.* Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму // Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР. — Вып. 1. — Киев, 1963; Його ж. Во тьме веков. — Симферополь, 1966; *Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в “Истории” Геродота. — Ленинград, 1982. — С. 344–348; *Драчук В. С., Кутайсов В. А.* Исследования Керкинитиды // Советская Археология. — 1985. — №1. — С. 83; *Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г.* Древние укрепления Северного Крыма // Советская Археология. — 1986; *Храпунов И. Н.* Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке: Тавры. Скифы. Сарматы. — Симферополь, 1995.

і поховальний обряд, що дало можливість дослідникам припускати існування одного етнічного масиву, який трансформувався в процесі свого розвитку⁵. Античні автори переповідали про *кіммерійців*, які за Гомером були “дивними доярами кобил, молокоїдами, бідними і найсправедливішими з смертних” (пізніше це повторив інший поет Каллімах, 310–235 рр. до н. е.), жажливі легенди, поміщаючи їх землю на краю Океану біля входу до царства Аїду (Пекла): вони приносили в жертву чужоземців, з’їдали їх м’ясо, а з черепів робили кубки⁶. Це дозволило окремим дослідникам ототожнювати *кіммерійців* з *таврами*⁷.

Археологічні дослідження не дозволяють вважати канібалами ні *таврів*, ні *кіммерійців*. Розквіт *кіммерійців* сягає IX ст., це було скоріше осіле ніж кочове суспільство. У VIII ст. до н. е. під натиском *скіфів* більшість *кіммерійців* з Нижнього Дніпра (за Геродотом могили їх останніх царів знаходилися біля гирла Дніпра) перемістилися в степовий Крим, були відтіснені на Керченський півострів (де ще довго залишалися топоніми: м. Кіммерик, Кіммерійські стіни і Боспор Кіммерійський — Керченська протока) і перейшли через Тамань

⁵ *Самоквасов Д. Я.* Могили русской земли. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 141–150; *Городищев В. А.* Бытовая археология. — Москва, 1910. — С. 344–349; *Крупнов Е. И.* Киммерийцы на Северном Кавказе. — Москва, 1958; Його ж. Древняя история Северного Кавказа. — Москва, 1960; *Ельницкий П. А.* Знания древних о северных странах. — Москва, 1961; *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. — Ленинград, 1974. Його ж. Кіммерійська проблема // Археологія. — Т. 9. — Київ, 1973; *Лесков А. М.* Предскифский период в степях Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. — Москва, 1971; Його ж. Заключительный этап бронзового века на Украине. — Москва, 1975; *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. — Киев, 1976; *Алексеев А. Ю., Качалова Н. К., Тохтасьев С. Р.* Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. — Санкт-Петербург, 1993; *Паркер В.* О чем умалчивает Геродот. Заметки о передаче сведений о киммерийцах у греческих авторов помимо Геродота // Вестник Древней Истории. — 1998. — №4. — С. 93–102; *Храпунов И. П.* Древняя история Крыма. — Симферополь, 2003.

⁶ *Страбон.* География / Перевод и предисловие Г. А. Страгановского. — Ленинград, 1964. — VII, III, 6 [С.299].

⁷ *Брун Ф. К.* Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии. — Санкт-Петербург, 1896; *Жебелев С. А.* Северное Причерноморье. — Москва–Ленинград, 1953. — С. 256; *Шульц П. Н.* О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Москва, 1959. — С. 260; *Крис Х. К.* О таврах и кизил-кобинской культуре // Вестник Древней Истории. — 1971. — №4. — С. 156–159.

на Північний Кавказ, звідки, прорвавшись через Кавказ, вторгнулися в Передню Азію. Вони розгромили військо царя Урарту Руси I (735/730–714 рр. до н. е.), довго воювали з його наступником Аргішті I (714–685 рр. до н. е.) та царем Лідії Гігесом (692–654 рр. до н. е.), який впав в боротьбі з ними (як особливо цінний дарунок послав Гігес асирійському владіці Ашшурбаніпалу (672–627 рр. до н. е.) двох закутих в кайдани кіммерійських вождів). Вони захопили навіть столицю Лідії — Сарди (крім цитаделі). Кіммерійці довго воювали з наступним лідійським царем Ардісом (654–605 рр. до н. е.), поки новий натиск скіфів не змусив їх покинути Лідію і відступити в Малу Азію, де вони розчинилися серед тамтешніх народів⁸.

Кіммерійці не залишили майже ніяких слідів в Північному Причорномор'ї. Можливо, що їх відламами були *сінди* та *меоти*, які займали прикубанські степи на рубежі нашої ери⁹. Якщо вціліли рештки *кіммерійців* в Криму, то їх поступово поглинули таври та скіфи. Всі ці племена, схоже, були індоєвропейцями іранської групи і розмовляли близькими мовами (від мови кіммерійців вціліли хіба кілька імен в асирійській транскрипції).

Скіфи. *Кіммерійців* у Північному Причорномор'ї надовго змінили *скіфи*. Ці індоєвропейські іраномовні племена¹⁰ з

⁸ Див.: *Пиотровский Б. Б.* История и культура Урарту. — Ереван, 1944; Його ж. Ванское царство (Урарту). — Москва, 1959; *Дьяконов И. М.* История Мидии. — Москва, 1956; *Gusmani R.* Lydisches Wörterbuch. — Haldelberg, 1964. — 17–48; *Hanfmann G.* The sixth campaign at Sardis (1963) // Bulletin of the American schools of oriental research. — N 174. — 1964; *Саадаев Д. Ч.* История Древней Ассирии. — Москва, 1979. — С. 140

⁹ *Анфимов Н. В.* Из прошлого Кубани. — Краснодар, 1958; *Устинова В. А.* К вопросу о присоединении Синдик к Боспорскому царству // Вестник Древней Истории. — 1966. — №4; *Греч Н. Л.* О Горгиипе и некоторых династических особенностях правления ранних Спартокидов // Антична ястория и культура Средземноморья и Причерноморья — Ленинград, 1968; *Кругликова И. Т.* Синдская гавань. Горгииппия. Анапа. — Москва, 1975.

¹⁰ *Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглосы. — Москва, 1965; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII – IV вв. до н. э. — Киев, 1983; *Гиндин Л. А.* Членение скифских племен по данным лингво-филологического анализа (Геродот, кн. IV) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья: лингвистика, история, археология. — Москва, 1984. — С. 36–42; *Грантовский Э. А., Раевский Д. С.* Об ираноязычном и “индоарийском” населении Северного Причерноморья в античную эпоху // Та само. — С. 47–66; *Трубачев О. Н.* Indoarica в Скифии и Дакии // Там

VII ст. до н. е. займали гігантський ареал від Алтаю аж до простору між Доном та Дунаєм, пізніше названий Диким полем. Весь цей ареал заповнений високохудожніми виробами з міді, срібла та золота в так званому “звіриному стилі” з мотивами терзання хижаками своїх жертв (з яких чи не найпоширенішою була тема оленя з підігнутими ногами, з витягнутою вперед мордою, величною короною відкинутих назад рогів, який летить над степом рятуючи своє життя мов стріла пущена з луку...). В Криму скіфи зайняли степову частину, не заглиблюючись в гори¹¹, куди відійшли рештки *кіммерійців* та *таврів*. Після провалу Скіфської кампанії перського царя Дарія (512 р. до н. е.)¹² пануванню скіфів у Північному Причор-

само. — С. 148–152; *Членова Н. Л.* О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Там само. — С. 259–266; *Мурзин В. Ю.* проблема происхождения скифов в сучасній історіографії // Археологія. — Вип. 46. — 1984. — С. 22–31; Його ж. Узловые моменты этногенеза скифов // Тезисы I Кубанской археологической конференции. — Краснодар, 1989.

¹¹ *Семенов-Зусер С. А.* Опыт историографии скифов. Ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке. — Харьков, 1947; *Греков Б. М.* Скифы. — Київ, 1947; Його ж. Скифы. — Москва, 1971; *Артамонов М. И.* Этногеография Скифии. — Ленинград, 1949; Його ж. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага–Ленинград, 1966; *Троицкая Т. Н.* Скифские погребения в курганах Крыма / Автореф. к. и. н. — Симферополь, 1954; *Лобова И. И.* Скифы в Крыму. — Москва, 1956; *Тереножкин А. И.* Племена скифского периода // Нариси стародавньої історії Української РСР. — Київ, 1957. — С. 109–214; Його ж. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. — Киев, 1977; Його ж. Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья. — Киев, 1987; *Гайдукевич В. Ф.* Боспор и скифы // Проблемы истории Причерноморья в античную эпоху. — Москва, 1959; *Смирнов А. Л.* Скифы. — Москва, 1966; *Высотская Т. Н.* Скифские городища. — Симферополь, 1975; *Шишова И. А.* О достоверности географических сведений в Скифском рассказе Геродота // Летописи и хроники. 1980 г. — Москва, 1981. — С. 14–26; *Модзалевский Б. М.* Скифський степ. — Київ, 1983; *Куклина И. В.* Этнография Скифии по античным источникам. — Ленинград, 1985; *Ключка В. И., Мурзин В. Ю.* О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья. — Киев, 1987;

¹² *Браун Ф. К.* Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях. Древности Геродотовой Скифии. — Вып. 2. — Санкт-Петербург, 1872; *Jacoby F.* Herodotos // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli — G. Wissowa. — T. 2. — Stuttgart, 1913. — Kol. 392–467; *Legrand Ph. E.* Herodote — introduction. — Paris, 1932. — P. 66–83; *Schmid W., Stählin O.* Geschichte der Griechischen Literatur. — 1 Teil. — 2 bd. — München, 1934. — P. 550–673; *Harmatta J.* Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. — Budapest, 1941. — S. 34–70; *Witkowski S.* Historiografia grecka i nauki pokrewne. — T. 1. — Kraków, 1925. — S. 103–144; *Струве В. В.* Хронология VI в. в труде Геродота // Вестник Древней Истории. — 1952. — № 2; Його ж. Дата похода Дарія

номор'ї та Криму довгий час ніхто не загрожував. Вони пережили розквіт у IV ст. до н. е. Їх царства у Нижньому Подніпров'ї намагалися поширити свою гегемонію за Дунай на землі фракійців.

Руїни античного міста Горґінія

У III ст. до н. е. в степовому Криму виникло окреме Скіфське царство з центром у Неаполі Скіфському (нині Сімферополь). Неаполь Скіфський займав площу 20 га, був обнесений потужними стінами товщиною 12 м з вежами, до нього прилягали передмістя. В самому місті відчувався значний вплив причорноморських грецьких колоній (в оборонній та цивільній архітектурі, портретних рельєфах, фресках). Поруч з містом знаходився некрополь з кам'яними та земляними склепами. Населення столиці було змішане, крім

на скифов Причерноморья // Акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. — Москва, 1952; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — Москва, 1979; Руслева А. С. Поход Дария против скифов и античные апойки Северо-Западного Причерноморья. Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1979; Черненко Е. В. Скифский поход Дария // VIII Всесоюзная конференция по Древнему Востоку посвящ. Памяти акад. В. В. Струве. — Москва, 1979; Його ж. Поход Дария в Скифию // Древности степной Скифии. — Киев, 1982. — С. 3–38; Його ж. Скифо-персидская война. — Киев, 1984; Нейхард А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Ленинград, 1982; Мазетти Л. Война Дария со скифами и вавилонская пророческая литература // Вопросы Древней Истории. — 1982. — №3; Кужлина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. — Ленинград, 1985..

скіфів, сарматів та таврів тут жили також греки. Переживши свій розквіт за царя Скілура (II ст. до н. е.), коли окрім степового Криму царство контролювало пониззя Дніпра та Південного Бугу, грецькі колонії Керкінітіду та Ольвію і загрожувало Херсонесу, на рубежі II–III ст. н. е. Неаполь Скіфський був приєднаний до Боспорського царства і став занепадати. У IV ст. він був зруйнований *гунами*¹³. Ті скіфи, які залишилися в Криму, ще довгий час зберігали свою окремішність. Античні автори називали їх *тавро-скіфами*.

Статуя правителя Горгіппії, 180-і рр. н.е

¹³ *Карасев А. Н.* Раскопки Неаполя Скифского // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. — Вып. 37. — Москва, 1951; *Шульц П. Н., Головкина В. А.* Неаполь Скифский // По следам древних культур. — Москва, 1951; *Шульц П. Н.* Мавзолей Неаполя Скифского. — Москва, 1953; Його ж. Исследования Неаполя Скифского (1945–1950) // История и археология древнего Крыма. — Киев, 1957; *Бабенчиков В. П.* Некрополь Неаполя Скифского // История и археология древнего Крыма. — Киев, 1957; *Яценко И. В.* Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скифском // Советская археология. — 1960. — №4; *Погребова Н. Н.* Погребения в мавзолее Неаполя скифского. — Москва, 1961; *Соломоник Э. И.* Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // Нумизматика и эпиграфика. — Т. 3. — Москва, 1962; *Дашевская О. Д.* Граффити на стенах здания в Неаполе скифском // Советская археология. — 1962. — №1; *Кондукторова Т. С.* Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними // Матеріали з антропології України. — Вип. 3. — Київ, 1964; *Штамбок А. А.* Из царства Атея в Неаполь Скифский. — Москва, 1968

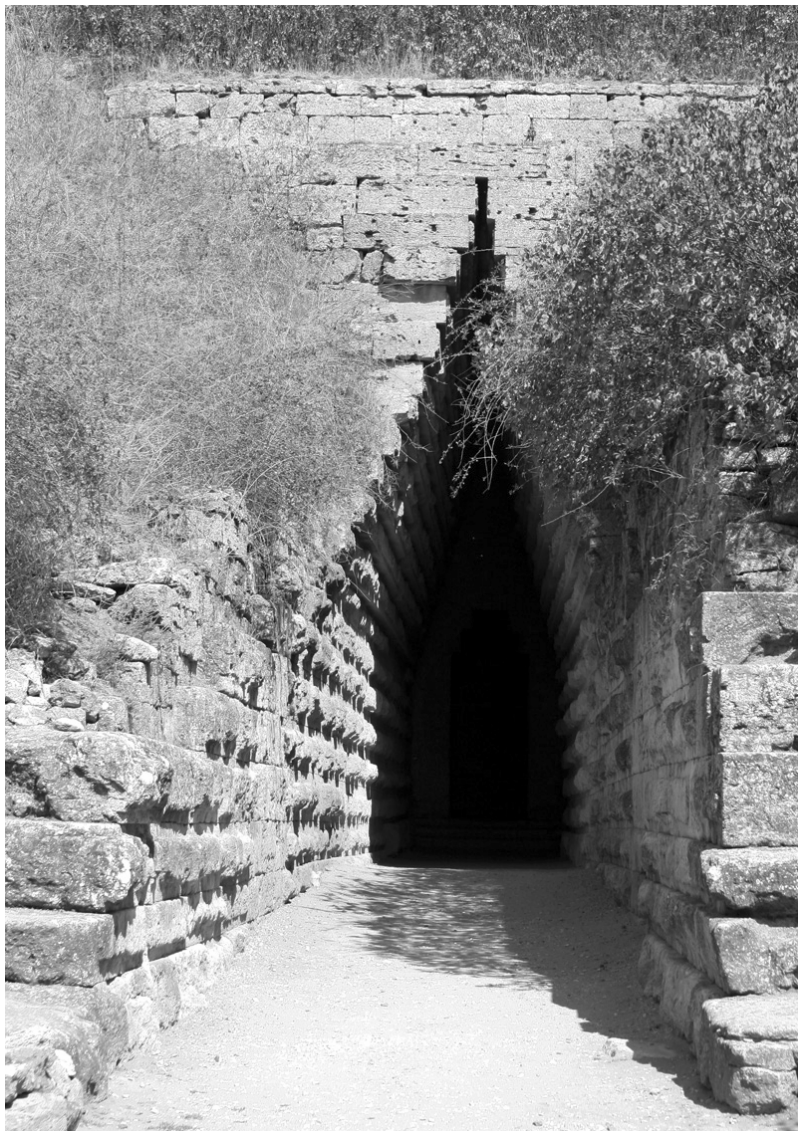
Греки і римляни. Греки почали засновувати свої колонії-поліси на південних берегах Криму з VIII ст. до н. е. Колонізувавши чорноморське узбережжя і утворивши біля десятка міст-полісів в Криму та на Тамані (Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Танаїс, Фанагорія, Горгіппія, Кіркінітіда, Кірітака, Мірмекій, Німфей, Кіммерік, Кітей, Акра, Гермонаса, Кепи, Корокондама, Патраей), вони розгорнули торгівлю з місцевим населенням. Скіфи збували їм рабів, здобутих в наскоках на осіле навколишнє населення, та предмети степу¹⁴. Багаті осетровими (які вивозилися тисячами бочок), урожаєм захищених Кримськими горами полів, кримські поліси швидко піднімалися і процвітали. Проблема присутності в складі населення причорноморських полісів крім греків-колоністів *таврів, скіфів* та *сарматів* залишається дискусійною¹⁵. Новіші дослідження показують, що такі випадки були скоріше винятком ніж правилом. Контакти обмежувалися переважно торговельною сферою. Навіть підпорядкування окремим полісам територій, заселених туземним населенням, практично не вплинуло на етнічний склад населення самих полісів.

Монета з Пантікапея

¹⁴ Клеарх Солийский. Жизнеописание. IV, 8 // Вопросы Древней Истории. — 1947. — №3. — С. 253–254; Тереножкин А. И. Общественный строй скифов., — С. 19–20.

¹⁵ Грибанова Л. С. Политические взаимоотношения скифов и сарматов с полисами Северного Причерноморья в I–II вв. — Москва, 1952; Сопова Н. И. Местные племена Боспорского государства по письменным источникам и данным археологии // Социально-экономические проблемы Всеобщей истории. — Хабаровск, 1978. — С. 3–21; Масленников А. А. Этнический состав боспорских городов в VI–V вв. до н. э. // Советская археология. — 1978. — №1. — С. 24–37

Вхід до царського кургану

Грецькі міста-колонії в північному причорномор'ї в античну епоху

Серед причорноморських полісів найшвидше розбагатіли Пантікапей та Херсонес. Підпорядкувавши собі всі міста на сході півострова аж до Феодосії, Пантікапей утворив бл. 480 р. до н. е. Боспорське царство. Династії Археанактидів (480 – 438/437 рр. до н. е.) та Спартоکیدів (438/437 – бл. 107 до н. е.) розширили його кордони від Феодосії до пониззя Кубані і Східного Приазов'я, повністю включаючи Керченський та Таманський півострови¹⁶. Послідовний противник Риму

¹⁶ Сестренцевич-Богущ С. История о Херсонесе Таврийском. История о Таврии. — Т. 1–2. — Санкт-Петербург, 1806; Марти Ю. Ю. Городища Боспорского царства к югу от Керчи: Киммерик, Китэй, Акра // Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. — Т. 3. — 1929. — С. 116–130; Жебелев С. А. Возникновение Боспорского государства // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. — 1930. — №10. — С. 799–820; Артамонов М. И. К вопросу о происхождении боспорских Спартокидов // Вопросы Древней Истории. — 1949. — №1. — С. 29–39; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия и Тиритакки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937–1939 гг. // Вопросы Древней Истории. — 1940. — №3–4. — С. 300–317; Його ж. Боспорское царство. — Москва–Ленинград, 1949 [бібліографія С. 555–570]; Його ж. Боспорский город Илурат // Советская археология. — Т. 13. — 1950. — С. 173–204; Його ж. Боспор и скифы // Проблемы истории Причерноморья в античную эпоху. — Москва, 1959; Його ж. Боспорские города. — Ленинград, 1981; Колобова М. М. Политическое положение

могутній цар Понту Мітрідат VI Євпатор (132–63 рр. до н. е.) скористався загибеллю останнього з Спартоکیدів Перісада V і, розбивши Савмака, який захопив Пантікапей і проголосив себе царем Боспору, приєднав це царство до Понту. Йому на короткий час вдалося перетворити Чорне море на Понтійське озеро, взявши під контроль майже всі його береги. Його полководець Діофант наніс поразку скіфському цареві Палаку, синові Скілура, і змусив останнього визнати зверхність Понту. Але чергова поразка у війні з Римом і зрада власного сина Фарнака змусили Мітрідата VI покінчити життя самогубством в цитаделі Пантікапея у 63 р. до н. е. Боспорське царство, а також Херсонес та інші кримські поліси визнали зверхність Риму¹⁷. Римські гарнізони стали в головних портах Криму¹⁸. Це не завадило боспорським царям — нащадкам Мітрідата з династії Тиберіїв-Юліїв завершити завоювання Криму.

городов в Боспорском государстве // Вопросы Древней Истории. — 1953. — №4. — С. 47–71; 1954. — №4. — С. 84–85; *Блаватский В. Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — Москва, 1954; Його ж. Пантікапей. Очерки історії столиці Боспора. — Москва, 1964; Античні міста Северного Причерномор'я. Очерки історії і культури. — Т. 1. — Москва–Ленінград, 1955; *Кобылина М. М.* Фанагорія. — Москва, 1956; *Блаватская Т. В.* Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н. э. — Москва, 1959; *Голубцова В. С.* Некоторые вопросы политической истории Боспора I–II вв. н. э. // Вопросы Древней Истории. — 1960. — №1. — С. 112–121; *Щеглов А. Н.* Полис и хора. — Симферополь, 1966; *Грач Н. Л.* О Горгиипе и некоторых династических особенностях правления ранних Спартокидов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Ленинград, 1968; *Марченко И. Д.* Город Пантікапей. — Симферополь, 1974; *Костанаян Е. Г.* Итоги раскопок Порфмий эллинистической эпохи // Новейшие открытия советских археологов. — Т. 2. — Киев, 1975. — С. 103–104; *Кругликова И. Т.* Синдская гавань. Горгиипия. Анапа. — Москва, 1975; *Драчук В. С., Кара Я. Б., Чельшиев Ю. В.* Керкинитиды–Гезлев–Евпатория. — Симферополь, 1977; *Цветаева Г. А.* Боспор и Рим. — Москва, 1979; Античные государства Северного Причерноморья / Археология СССР. — Москва, 1984; *Толстиков В. П.* К проблеме образования Боспорского царства // Вопросы Древней Истории. — 1984. — №3; *Грач Н. Ф.* Открытие нового исторического источника в Нимфее // Вопросы Древней Истории. — 1984. — №1. — С. 81–88; *Драчук В. С., Кутайсов В. А.* Исследование Керкинитиды // Советская археология. — 1985. — №1; *Сапрыкин С. Ю.* Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — Москва, 1986

¹⁷ *Сапрыкин С. Ю.* Понтийское царство. — Москва, 1996; Його ж. Город и царская власть в Понтийском государстве Митридатов // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева. — Харьков, 1997. — С. 195–203.

¹⁸ *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1900. — Кн. 3. — С. 140–158.

Савромат II (174/175 – 210/211) включив до Боспорського царства гірський Крим та Скіфське царство з Неаполем скіфським. Але вже в середині III ст. Боспорське царство затріщало перед навалом *готів* і *боранів*. Втративши степовий та гірський Крим, Боспорське царство невдовзі впало під ударами гунів (у 370-х рр.)¹⁹.

Митридат VI Євпатор

Сармати. Слід звернути увагу, що основне населення степової та гірської частини Криму належало до однієї іранської групи індоєвропейського населення і, напевно, було близьке за мовою. Це підтверджує і практично непомітна заміна скіфської гегемонії сарматською.

Сармати також належали до іранської групи індоєвропейського населення. “В Європі є *скіфський* народ, котрий живе навколо озера Меотиди [Азовського моря — Л. В.], відмінний від усіх інших народів, називається він *савромати*“, — писав відомий медик Гіппократ (бл. 460–

¹⁹ *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. — Ленинград, 1925; *Каллистов Д. П.* Этюды по истории Боспора в римский период. Боспор, Митридат Евпатор и Рим // Вопросы Древней Истории. — 1938. — №2. — С. 276–286; *Шелов Д. Б.* Монетное дело Боспора VI–II вв. до н. э. — Москва, 1956; *Кругликова И. Т.* Боспор III–IV вв. н. э. в свете новых археологических исследований // Краткий сообщения Ин-та археологии. — Вып. 103. — Москва, 1965; *Ї ж.* Боспор в позднеантичное время. — Москва, 1966; *Устинова В. А.* К вопросу о присоединении Синдики к Боспорскому царству // Вопросы Древней Истории. — 1966. — №4; *Кадеев В. И.* Херсонес, Боспор и Рим во II в. до н. э. — III в. н. э. // Вопросы Древней Истории. — 1979. — №2. — С. 59–76; *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох. — Москва, 2002; *Мюллер Е. А.* Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. — Москва, 2003

377/356 рр. до н. е.) або незнаний з імені його сучасник (як вважає новіша критика²⁰). Трохи згодом під назвою *сірмати* вони з'являються в “Описі Землі” Євдокса Кнідського, який був складений, як вважають, у 370–365 рр. до н. е.: у пізнішій передачі Стефана Візантійського вони поміщені поблизу Танаїсу [Дону — Л. В.]²¹. Інший автор IV ст. до н. е. Псевдо-Скілак пише, що *сірмати* живуть між скіфами та Танаїсом [Доном — Л. В.]²². В “Описі землі” Псевдо-Скімна з Хіосу (III–II ст. до н. е.), який черпав інформацію з Ефора (IV ст. до н. е.) та Деметрія Калатійського (III–II ст. до н. е.), зазначено, що “на Танаїсі, який служить межею Азії, розділяючи материк на дві частини, першими живуть *сармати*, займаючи простір у 2000 стадій. За ними, за словами письменника Деметрія, слідує меотійське плем'я, яке називають *язаматами*, а за Ефором воно називається племенем *савроматів*”²³.

У відомому ольвійському декреті Протогена (кінець III ст. до н. е.) серед племен, які тривожили цей придніпровський поліс, названі *фісамати* і *сайї*. Король сайїв Саїтафарн домагався від Ольвії сплати трибуту²⁴. Обидва ці племена належали до сарматського масиву (цікаво також, що серед пантікапейських написів зустрічається ім'я Сатос — Σατος)²⁵.

У III ст. до н. е. за висловом Діодора Сицилійського сармати перетворюють Скіфію у пустиню²⁶. Це підтверджує і пізній античний автор Лукіан з Самосати (бл. 120/125 – після

²⁰ Гіннократ. Peri aerou, 24.

²¹ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник Древней Истории. — 1947. — №4. — С. 273.

²² Псевдо-Скілак, 68

²³ Латышев В. В. Известия древних писателей..., — С. 312.

²⁴ Болтенко М. Ф. Канкит ольвийского декрета в честь Протогена // Советская археология. — Т. 28. — 1958. — С. 107–109; Книпович Т. Н. К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // Вопросы Древней Истории. — 1962. — №2. — С. 142–149; Каршиковський П. Й. До питання про дату ольвійського декрету в честь Протогена // Археологія. — Т. 21. — 1968. — С. 95–105; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. — Москва, 1989. — С. 255 и д.

²⁵ Zgusta L. Die Personennamen griechischer Stadte der Nordlichen Schwarzmeerkuste. — Prag, 1955. — S. 385; Ib., Kleinasiatische Personennamen. — Prag, 1964. — S. 684.

²⁶ Діодор Сицилійський. Исторична бібліотека. — II, 43, 7. [Див.: Діодор Сицилійський. Историческая библиотека. — Т. 1–6. — Санкт-Петербург, 1774–1775].

180)²⁷. З II ст. до н. е. назва Сарматія поступово змінює назву Скіфія у всьому Причорномор'ї, хоча скіфи зберігають своє царство з центром у в Криму.

Неаполь Скіфський. Городище.

Прибережні грецькі міста при всіх контактах з степовою та гірською частинами півострова жили своїм замкненим життям. Їх культурний вплив торкався лише верхівки сусідніх народів. Ті елементи, які потрапляли в міста, піддавалися поступовій асиміляції. Антропологічні дослідження спростовують версії більшості дослідників, які допускали поліетнічність грецьких полісів в Причорномор'ї за рахунок насичення їх “варварськими” елементами. Населення приморських міст залишалося грецьким²⁸. Що ж стосується римлян, то їх вплив

²⁷ Лукиан. Собрание сочинений / Под ред. и с коммент. Б. Л. Богаевского. — Москва-Ленинград, 1935.

²⁸ Назарова Т. О. К вопросу об антропологии тавров // Херсонесский сборник. — Вып. 8. — Севастополь, 1977. — С. 68–74; Ї ж. Краниологічні матеріали із склепів некрополя Херсонеса // Археологія. — Т. 54. — 1986. — С. 70–71; Ї ж. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія. — 1994. — №3. — С. 85–95; Ї ж. Населення Херсонеса і I–XIV ст. за антропологічними даними // Автореф. к. і. н. — Київ, 2002.

був переважно військовим і етнічну картину практично не змінив. Перебування в прибережних містах Криму на протязі трьох з половиною століть римських гарнізонів ніяк не вплинуло на етнічний розвиток степового та гірського Криму. Сармати зуміли не випустити римлян за межі міст. Отже основна частина населення півострова і далі залишалася іраномовною.

За К. Смирновим сарматський союз племен сформувався у кінці VII – VI ст. до н. е. на Нижній Волзі і Південному Уралі. До складу союзу входили *Аси* (Яси), *Алани*, *Язиги*, *Роксолани* [Білі Алани, тобто Західні Алани — Л. В.], *Сіраки* та інші племена. Нижньоволзька група сарматських племен перебувала з раннього етапу під сильним впливом *скіфів* та *саків*, а південноуральська — *масагетів*. Вже у VI ст. до н. е. серед всього сарматського масиву запанував скіфський “звіриний” стиль. У VI–V ст. до н. е. *сармати* просунулися до Дону і Кубані. На цей період припадає розквіт сарматських військових поховань. В кінці V–IV ст. до н. е. остаточно сформувалася т. з. *прохорівська культура* — культура сарматського ядра. З IV ст. до н. е. обидві групи сарматів повністю злилися і це східне “поповнення” дозволило їм тиснути на скіфів. Бл. 338 р. до н. е. сармати опанували південно-західні береги Меотиди (Азовського моря), які раніше контролювали скіфи²⁹.

У II ст. *гуни*, які вийшли з монгольських степів, розгромили *масагетів*, що дозволило сарматам повністю звільнитися від впливу останніх. З кінця II ст. в сарматському середовищі запанувала легка гунська зброя. Гегемоном серед сарматських племен залишалось плем'я *ясів*. З середини II ст. гегемонія перейшла до *аланів*³⁰.

²⁹ *Смирнов К. Ф.* Вооружение савроматов. — Москва, 1961; Його ж. Ранняя история и культура сарматов. — Москва, 1964; Його ж. К вопросу о матриархате у савроматов. — Москва, 1971. — С. 188–190; Його ж. О начале проникновения сарматов в Скифию // Там само. — С. 191–196; Його ж. Сарматы и утверждение и политического господства в Скифии. — Москва, 1984; *Смирнов К. Ф., Петренко С. Г.* Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. — Москва, 1963

³⁰ *Müllenhoff K.* Deutsche Alterumskunde. — T. 2. — Berlin, 1887. — S. 231–239; *Миллер В.* Осетинские этюды. — Т. 3. — Москва, 1887; *Tomaschek W.* Alani // Real-

Сармати почали проникати в Крим з II ст. до н. е., спочатку періодично здійснюючи набіги. В період херсонесько-скіфських війн наприкінці II ст. до н. е. сарматський загін під проводом Тасія брав у них участь на боці скіфів³¹. Далі сармати виступили союзником Боспорського царства в його спробах поширити свою владу на весь Крим³². Ослаблення та занепад Скіфського царства сприяло наповненню кримських степів сарматами, які стали

Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli — G. Wissowa. — Т. 1. — Stuttgart, 1894. — Kol. 1282–1285; Id., Aorsoi // Ib., — Kol. 2659; Кулаковскій Ю. Аланы по сведениям классических и византийских писателей // Известия Общества Нестора Летописца. — Т. 13. — Киев, 1899; *Volić P.* Jazyges // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft // A. Pauli — G. Wissowa. — Т. 17. — Stuttgart, 1914. — Kol. 1189–1191; *von Grienberger Th.* Antes // A. Pauli — G. Wissowa. — Т. 3. — Stuttgart, 1918. — Kol. 119; *Orlik A.* Ragnerök. — Berlin, 1922; *Kreschmer A.* Σίρακες // A. Pauli — G. Wissowa. — Т. 5А. — Stuttgart, 1927. — Kol. 283–285; *Herrmann A.* Sarmatae // A. Pauli — G. Wissowa. — Т. 8А. — Stuttgart, 1932. — Kol. 1787; *Županić N.* Der Anten. Ursprung und Name, Actes des III-e Congrès International des Etudes Byzantines. — Athènes, 1932. — S. 331–339; *Vernadsky G.* Goten und Aten in Südrussland // Südostdeutsche Forschungen. — Т. 3. — 1938. — S. 26; *Граков Б. Н.* Говѣнокротоуцеуѣ (Пережитки матриархата у сарматов) // Вестник Древней Истории. — 1947. — №3. — С. 110–127; *Henning R.* Wo lag das Paradies. — Berlin, 1950. — S. 83–96; *Harmatta J.* Studies on the History of Sarmations. — Budapest, 1950; *Haussig H. W.* Theophylakts Exkurs über die skythischer Völker // Byzantion. — Т. 23. — Bruxelles, 1953. — S. 412–429; *Ремесленников А. М.* Борьба народов Северного Причерноморья с Римом в III в. — Москва, 1954; *Altheim F.* Geschichte der Hunnen. — Т. 1. — Berlin, 1959; *Sulimirski T.* Sarmaci w Polsce // XII Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na obczyźnie. — Londyn, 1961–1962. — S. 65–93; Id., The Forgotten Sarmations Vanished Civilisations. — London, 1963. — P. 279–298; Id., The Sarmations — London, 1970 [бібліографія с. 213–218]; *Абрамова М. П.* Взаимоотношения сарматов с населением позднескифских городищ Нижнего Днепра. — Москва, 1962. — С. 274–283; *Сымонович Э. А.* Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднестровье. — Москва, 1971. — С. 63–75; *Костенко В. И.* Раннесарматский период в истории Северного Причерноморья // Древности Степного Поднестровья в III–I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1982. — С. 69–75; Його ж. Среднесарматский период в истории Северного Причерноморья (историко-археологический очерк) // Проблемы археологии Поднепровья III — I тыс. до н. э. Межвузовский сборник научных трудов. — Днепропетровск, 1984. — С. 181–193; *Лукьяшко С. И.* О караванной торговле аорсов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. Сб. стат. — Москва, 1984. — С. 161–165; *Полін С. В.* Про сарматське завоювання Північного Причерномор'я // Археологія. — Вип. 45. — Київ, 1984. — С. 24–34

³¹ *Зубар В. М.* До історії Таврики II–I ст. до н. е. // Археологія. — 2002. — №3.

³² *Зубар В. М.* Ольвия, сармати і Рим в другій половині I в. н. е. // Вопросы Древней Истории. — 1994. — №3. — С. 219–228; Його ж. Сармати, населення Таврики і Херсонес у I ст. н. е. // Археологія. — 2003. — №2.

загрожувати прибережним містам, що змусило Рим посилити тут свою присутність і надати грецькому населенню суттєву допомогу³³.

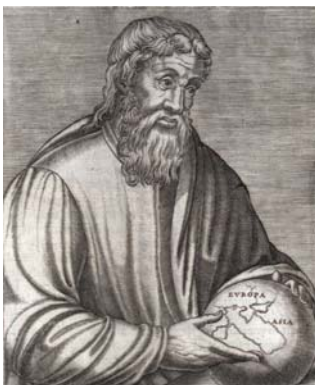
Савромат III (роки правління: 229 / 230—231 / 232 рр. н. е.)

Сармати зайняли величезну територію у Причорномор'ї (західні межі Сарматії по карті I ст. до н. е. римського полководця Агрипи доходили до Дніпра; по карті II ст. н. е. александрійського географа Клавдія Птолемея доходили аж до Вісли, причому крім Сарматії Європейської на схід простягалася Сарматія Азіатська, яка охоплювала кубанські, нижньоволзькі і південноуральські степи). *Сармати* були зв'язком племен, через що важливим є встановлення які саме

³³ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // Проблемы скифской археологии. — Москва, 1971. — С. 140–151; Пуздровський А. Є. Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія. — 1982. — №3. — С. 31–39; Його ж. Очерк этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. Вестник Древней Истории. — 1999. — №3. — С. 107–116; Його ж. Этническая история Крымской Скифии (III в. до н. э. — III в. н. э.) // Херсонесский сборник. — Вып. 10. — Севастополь, 1999; Симоненко А. А. Сарматы Таврии. — Киев, 1993; Його ж. Фарной и Инисмей: аорсы или аланы? // Вопросы Древней Истории. — 1992. — №3. — С. 148–149; Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // Вопросы Древней Истории. — 1994. — №2. — С. 152–155; Яценко С. А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культур екочевников Сарматии рубежа I–II вв. н. э. // Петербургские археологические вести. — 1993. — Вып. 3. — С. 60–72; Його ж. Процесс соседания кочевых аланов в Приазовье в середине I – середине III вв. н. э.: города и кочевые стоянки // Взаимоотношения культур и цивилизации и ритмы культурогенеза. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 69–70; Колтухов С. Г. Укрепления Крымской Скифии. — Симферополь, 1999.

сарматські племена і якою мірою опановували ті чи інші терени. Тим більше, що скіфо–таврське населення залишалося на місці своїх попередніх осад і поступово асимілювалося в сарматському оточенні. Але самі сарматські племена мігрували і з ними мігрували скіфи та таври. Тому етнічна картина Сарматії є дуже важливою.

Сподвижник імператора Августа видний римський полководець Марк Віпсаній Агрипа (бл. 63–12 рр. до н. е.) воював у Середземномор'ї, Галії та Іспанії, на сході він ніколи не був, Але до його послуг була вся стратегічна римська розвідка. Його карта була створена для практичних потреб вищого керівництва Римської імперії і відбивала максимум знань римлян про землі як в межах самої імперії так і в сусідніх краях. Сама карта не збереглася. Її фрагменти відомі з праць Страбона та Плінія Старшого³⁴. На підставі цього джерела можна стверджувати, що на рубежі нашої ери *сармати* ще не освоїли Правобережжя Дніпра.

Стробон на гравюрі XVI ст

³⁴ *Frandsen P. S.* Marcus Vipsanius Agrippa, eine Historische Unterauchng über dessen Leben und Wilkin. — Altona, 1836; *Müllenhoff K.* Über d. Weltkarte und Chorographia des K. Augustus. — Kiel, 1856; *Motte T.* Étude sur M. Agrippa. — Gent, 1872; *Reinhold M.* Marcus Agrippa. A biography. — Genève — New York, 1933; *Roddaz M.* Marcus Agrippa. — Romae, 1984; *Matershead G.* The constructions of Marcus Agrippa in the West. — Melnburne, 2005.

Найбільшим географом античного світу, який створив монументальну географічну енциклопедію, був Страбон (64/63 р. до н. е. – 23/24 р. н. е.). Близкуче освічений грек з Амасії в Понтійському царстві (він навчався риторики і граматики у Арістодема в Нісі на Меандрі та у Тіраніона з Аміса, який і надихнув його на написання наукових праць в стилі Пергамської школи; філософії — у перипатетика Ксенарха з Селевкії Кілійської, поділяючи при цьому погляди стоїків), аристократ, внук полководця царя Мітрідата VI, він багато подорожував від Вірменії до Сардинії, від Чорного моря до ефіопських гір на Верхньому Нілі, довго жив в Римі та Александрії, головних центрах античної науки. Своєю головною працею Страбон вважав “Історичні записки”, які були продовженням “Історії” Полібія і охоплювали події 146–131 рр. до н. е. “Географія”, написана бл. 7 р. н. е., була доповненням до “Записок”. Доля розпорядилася інакше. “Записки” (43 книги) безслідно зникли. Довго залишалася невідомою і “Географія”, через що в наступні віки незаслуженою популярністю користувалася куди менш точна і достойна книга Птолемея. 17 книг “Географії” Страбона підсумовують на початок нашої ери всі відомості про світ, доступні середземноморській цивілізації. Дві перші книги присвячені фізико-математичній географії (Страбон вважав землю кулею і полемізував з Ератосфеном стосовно визначення її об’єму та розмірів), решта описан окремих регіонів. Описи Страбона є критичним співставленням всіх відомих на той час матеріалів (праці географів Ератосфена з Кірена, Гекатея з Мілету, Піфея з Массалії, Євдокса з Кізіка, Артемідора з Ефесу, Полібія з Мегалополя, Посідонія, Гіппарха та Деметрія з Скепсиса, істориків Геродота, Фуکیدіда, Гелланіка, Ксетія з Кніду, Ефора, Мегасфена, Онесікріта, Арістобула, Феопомпа, Полібія та Артемідора з Ефесу)³⁵. Сьома книга “Географії” присвячена Східній Європі (Істр, Германія, Таврика, Скіфія)³⁶.

³⁵ *Страбон. География* / Пер. Ф. Мищенко. — Москва, 1879; *Dubois A. Examen de géographie de Strabon.* — Paris, 1891; *Berger M. Geschichte der wissenschaftl. Erdkunde der Griechen.* — Leipzig, 1893; Арский Ф. Н. Страбон. — Москва, 1974; *Clarke K. Between Geography and History: Constructions of the Roman World.* — Oxford, 1995;

Страбон фактично був першим вченим, який подав повний географічний опис Криму. Подав він також першим опис Центрально-Східної Європи (Раніше Геродот описав лише північно-західну частину Причорномор'я). “На північ від Істру [Дунаю — Л. В.] лежать таким чином, області за Реном і Кельтикою. Це території галатських [кельтських — Л. В.] і германських племен аж до земель бастарнів, тірагетів і *савроматів* до ріки Борисфена [Дніпра — Л. В.], а також весь простір між цією рікою, Танаїсом [Доном — Л. В.] та гирлом Меотиди [Азовського моря — Л. В.], яке тягнеться вглиб країни до Океану [за Страбоном всі три материки Європа, Азія і Африка омивалися водами великого Океану — Л. В.] і омивається Понтійським [Чорним — Л. В.] морем³⁷”. Географ зазначив, що, після того як римляни перевели частину германських племен з-над Рейну в Кельтику, на Нижньому Рейні залишилися *марси* і *сугамбри*, південніше від них — потужне об'єднання *маркоманів*, вождь якого Марабод підпорядкував велике плем'я *лугіїв*, *зумів*, *бутонів*, *мугилонів*, *сібінів* та велике свевське плем'я *семнонів*³⁸. Об'єднання маркоманів простягалось вглибину до Альбія [Ельби — Л. В.], за цією рікою розташовувалися *гермундури* і *лангобарди*, за ними вверх по течії Альбія — *херуски*, *хатти*, *гамабрії*, *хатуарії*, а на побережжі Океану — *сугамбри*, *хавби*, *брунтери*, *кември*, *кавки*, *каулки*, *камсіани* та інші германські племена³⁹. Плоскогір'я над Істром-Дунаєм за Страбоном займали *гельветії*, *вінделики*, *рети*, *норіки*, *інсубри* і *карки*⁴⁰. В пізнішій Паннонії на Середньому Дунаї розташовувалися *бревки*, *андізетії*, *дітіони*, *пірусти*, *зазеї* та *десітіанти*⁴¹. “Області же

Duech D. Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome. — London — New York, 2000; *Rood S. L.* Strabons Geographiko. — Vol.1–10. — Cöttingen, 2002; *Duech D., Lindsay H., Potheary S.* Strabo's Cultural Geography. The Making of a kolossourgia. — Cambridge, 2005.

³⁶ *Страбон.* Географія в 17 книгах. Перевод, стаття и коментарии Г. А. Стратановского. — Москва, 1964; Изд. 2. — Москва, 1994.

³⁷ *Страбон.* Географія. — VII, 1, 1 [С. 289]

³⁸ *Страбон.* Географія. — VII, 1, 2 [С. 290]

³⁹ Там само. — VII, 1, 3 [С. 291]

⁴⁰ Там само. — VII, II, 2 [С. 293]

⁴¹ Там само. — VII, V, 3 [С. 314]

за Альбієм, коло Океану, нам зовсім не відомі... що знаходиться за Германією: чи потрібно нам прийняти, що там живуть *бастарни* (як думає більшість), що між ними живуть інші народи — *язиги* та *роксолани* або які-небудь інші з *кочуючих в повозках* сказати важко⁴². Землі *бастарнів* простягалися до Борисфену-Дніпра, витоки ж якого, як і витоки Гіпанісу-Південного Бугу та Тірасу-Дністра, залишалися незнаними (як і в часи Геродота)⁴³.

Греки добре знали чорноморське побережжя від гирлу Дунаю. Біля гирла Дністра лежало місто-поліс Гермонакта і було укріплення поставлене полководцем Мітрідата VI Неоптолемом, на о. Левка були поліси Нікоя та Офіуса⁴⁴. Тому про цей регіон інформація Страбона доволі насичена. Лівий берег Істру-Дунаю в його нижній течії займали *тірагети*⁴⁵, яких греки вважали фракійцями⁴⁶. Бастарни змішувалися з *тірагетами* та *гетами*, а останні змішувалися з кельтськими племенами *бойїв*, *скордісків* та *таврисків*⁴⁷. Даки (до яких належали бастарни) та гети розмовляли однією мовою⁴⁸. Якась частина бастарнів осіла в гирлі Істру і від о. Певки стала називатися *певкінами*⁴⁹. Простір від Істру-Дунаю до Борисфену-Дніпра вздовж моря був заповнений (поряд з тірагетами) *язигами-сарматами*, *царськими сарматами* і *ургами* (по більшій частині кочовиками, хоча деякі з них займалися землеробством), вглибині цієї території розміщалися *бастарни*, до яких Страбон відносив крім *певкінів* ще *атманів*, *сідонів* і *роксоланів*⁵⁰. Стосовно загадкових *ургів* — *υρωροι*, будь-які комбінації навколо “*ungroi*” — “*угорці*” відкинув Г. Стратановський, пропонуючи “*georgoi*” — “*землероби*”⁵¹. Розміщення сарматського племені *роксоланів*

⁴² Там само. — VII, II, 4 [С. 294]

⁴³ Там само. — VII, IV, 6 [С. 298]

⁴⁴ Там само. — VII, III, 16 [С. 306]

⁴⁵ Там само. — VII, III, 1 [С. 295]

⁴⁶ Там само. — VII, III, 2 [С. 295]

⁴⁷ Там само. — VII, III, 2 [С. 296]

⁴⁸ Там само. — VII, III, 13 [С. 305]

⁴⁹ Там само. — VII, III, 15 [С. 305]

⁵⁰ Там само. — VII, III, 17 [С. 306]

⁵¹ Там само. Вид. 1964. — С. 815

(цар яких Тасій виступив на допомогу кримському скіфському цареві Палаку, синові Скілура) серед бастарнів на правобережжі Дніпра видається чи не найбільш цікавою частиною інформації Страбона про етнічне розмаїття в Північному Причорномор'ї. Роксолани мали чисельне військо, але їх майже 50 тис. не змогли вистояти перед 6 тис. воїнів Діофанта, полководця Мітрідата VI⁵².

В цілому інформація Страбона підтверджує інформацію Агрипи. Він лише зафіксував, що *язиги, роксолани, царські сармати* і, можливо, інші групи сарматів перейшли на Правобережжя Дніпра.

Барельєф із зображенням скіфських царів Скілура та його сина Палака. II ст. до н. е., Неаполь Скіфський

Страбон першим з античних авторів подав детальний опис Криму, особливо греко-римської його частини з її конфігурацією, містами та гаванями⁵³. Він зазначив, що боспорські царі спочатку “володіли лише невеликою частиною країни біля гирла Меотиди і Пантікапея до Феодосії, а більшу частину до перешийка і Кіркінітської затоки займало скіфське

⁵² Там само. — VII, III, 17 [С. 306]

⁵³ Там само. — XII, IV, 43, 1–4

плем'я *таврів*. Вся ця країна за перешийком до Борисфена називалася Малою Скіфією. Але через те, що багато людей з Малої Скіфії переправлялися через Тірас і Істр і поселялися в цій країні, значна частина Фракії була також названа Малою Скіфією, тим більше, що фракійці уступили пришельцям, частково уступаючи силі, а частково через погану землю, так як більша частина землі болотиста^{54с}. Останній фрагмент дозволяє стверджувати, враховуючи добру поінформованість Страбона, що значна частина принаймі степового населення Криму у I ст. н. е. мігрувало вже не тільки за Дніпро та Дністер, а навіть за Дунай. Все-таки серед цього населення далі вагомю частину склали таври.

«Європейська Сарматія»

Описуючи Крим, Страбон відзначив, що «крім гористої приморської області, яка тягнеться до Феодосії, вся інша

⁵⁴ Там само. — XII, IV, 43, 5

частина є рівниною і плодючою, особливо багатою хлібом. У будь-якому випадку, поле, зоране яким-небудь плугом, приносить урожай у 30 мір. Жителі цієї країни разом з азійськими областями біля Сіндіки виплачували як данину Мітрідатові VI 180 тисяч медимнів зерна [1 медимн = 51,84 кг, тобто вся данина складала 9331,2 т — Л. В.] і 200 талантів срібла [1 талант = 2,47 кг, тобто сумарно 494 кг — Л. В.]. І у минулі часи звідси вивозився хліб греками, так само як вивозилася засолена риба з рибних промислів озера. Як передають, Левкон [боспорський цар — Л. В.] послав з Феодосії афініям 2100 тисяч медимнів зерна [108 864 т — Л. В.]. Народність херсонесців [жителів Криму — Л. В.] називалась *георгами* [буквально “землевласниками” — Л. В.] в буквальному змісті цього слова, тому що скіфське плем’я, живуче над ними, було кочовим; останнє споживало в їжу не тільки м’ясо взагалі, але в особливості конину, а також сир з кумису, свіже і кисле молоко; останнє особливим чином приготоване, служить у них ласощами. Ось чому Гомер називає все населення цієї частини світу “галактофагами” [“молокоїдами” — Л. В.]. Кочовики, правда, скоріше воїни, ніж розбійники, все ж ведуть війни через данини. Дійсно, вони передають свою землю у володіння тим, хто хоче її обробляти, і задовольняються, якщо отримують взамін відому домовлену плату, і то помірковану, не для збагачення, але тільки для того, щоби задовольнити необхідні щоденні життєві потреби. Але з тими, хто не виплачує їм гроші, кочовики воюють. Тому-то Гомер і назвав цих людей одночасно і “справедливими” і “бідними”. І справді, якби їм правильно виплачували орендну плату за землю, то вони ніколи б не починали війни. Але їм не платять правильно люди, впевнені в тому, що в них самих достатньо сили, щоби легко відбити нападаючих або завадити вторгненню. Саме так поступив, згідно повідомлення Гіпсікрата, Олександр, який збудував на перешийку Херсонесу [Криму — Л. В.], поблизу від Меотиди, стіну довжиною в 360 стадій і збудував на кожну стадію по 10 веж. Що стосується “георгів”, які живуть в цій області, то вони вважаються більш м’якими і разом з тим більш цивілізо-

ваними, але, однак, будучи користолюбцями і, займаючись морським промислом, вони не цураються ні піратства, ні інших подібного роду несправедливих вчинків, продиктованих жадністю”⁵⁵. В інформації про стосунки осілого грецького населення з кочовиками також неможливо вловити навіть натяк на їх змішування. Обидві сторони жили замкнуто, спілкуючись для обміну товарами та торгівлі, які часто обривалися військовим протистоянням.

Розповідаючи про кочове населення, Страбон писав: “Особливістю всього скіфського і сарматського племені є звичай вихолощувати своїх коней, щоби зробити їх більш мирними. Дійсно, хоча їх коні маленькі, вони вельми рухливі і непослушні. На болотах полюють на оленів і диких кабанів, а на рівнинах — на диких ослів і серн. Характерно і те, що орел не водиться в цих місцевостях.”⁵⁶.

Руїни Пантікапея

⁵⁵ Там само. — XII, IV, 43, 6

⁵⁶ Там само. — XII, IV, 43, 8

Підсумовуючи інформацію Страбона у співставленні з іншими джерелами, можна стверджувати, що між прибережними грецькими полісами і Боспорським царством та гірським і степовим Кримом були корінні відмінності. Обидві частини були етнічно і цивілізаційно відмінними, у політичному протистоянні грецьке населення періодично спиралося на допомогу сильніших Македонії, Понту і Риму. Іраномовні таври, скіфи і сармати (останні дві групи були масивами споріднених племен) до початку н. е. почали міграцію, заповнюючи простір між Дніпром та Дунаєм і частково переходячи Нижній Дунай. При цьому частина населення степового Криму брала участь в цих міграціях.

У світлі цього цікавою виглядає проблема локалізації скіфо-сарматських племен і ступені участі їх у етнічних процесах степового Криму.

Сарматія Птолемея. В нашому розпорядженні ще одне античне джерело, яке було надзвичайно популярним у попередні епохи. “Вступ до географії” александрійського енциклопедиста Клавдія Птолемея (бл. 90–168 рр.), кабінетного шукача істини, подає географічні координати майже восьми тисяч географічних пунктів, відомих автору з різноманітних джерел (у нього під рукою була багатюща Александрійська бібліотека)⁵⁷. Основою цієї праці був трактат його попередника також кабінетного ерудита Маріна з Туру (початок II ст.)⁵⁸, до якого Птолемей додав численні знахідки у різночасових джерелах, починаючи від Гомера та Геродота. Птолемея губила його енциклопедичність. Він намагався узгодити такі різночасові твори, як карта Гекатея з Мілету чи “Історія” Геродота, з найновішими сучасними йому відомостями. Досить взяти для прикладу локалізацію міст на Борисфені (Донапрі — Дніпрі): Азагарій (56°–50°40’), Амадока (56–50°30’), Сар (56°–50°15’), Серим (57°–50°), Метрополь

⁵⁷ *Птолемей*. Географическое руководство // Вестник Древней Истории. — 1948. — №2. — С. 231–257

⁵⁸ *Honigmann F.* Marynos von Tyros Geograph und Kartograph // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli — G. Wissowa. — Т. 28 НВ. — Stuttgart, 1930. — Kol. 1767–1796; *Herman A.* Marynos von Tyros. Herman Wagner Gedächtnisschrift. — Gota, 1930 [Petermanns Mitteilungen Ergänzungs N 209. — P.45–54]

(56°30'–49°30'), Ольвія чи Борисфен (57°–49°)⁵⁹. Якщо йти за цією сіткою, то м. Сар можна локалізувати в районі сучасного Києва. Виправити сітку Птолемея спробував ще Ф. Браун, взявши за основу координати Ольвії⁶⁰. За цим методом при відрахунку широт від гирла Дніпра координати Метрополя співпадають з розташуванням скіфського Каменського городища, а найпівнічніше місто на Дніпрі, розташоване на 1°15' північніше Метрополя і на 2°15' північніше гирла Борисфену–Дніпра, доволі точно відповідає городищу біля порогів — Азагарію. Але все це міста попередньої скіфської епохи, частина яких в часи Птолемея вже не існували.

За картою Птолемея західною межею Сарматії виступає Вісла, за якою розташовуються германські племена⁶¹. Більшу частину цього простору займає земля *бастарнів* (фактично всю Дакію і значну частину Причорномор'я). *Язигів* він розмістив вздовж берегів Меотиди, за ними в глибині — *роксолани*, *гамаксоби* і *алано-скіфи*⁶². *Венеди* займали північну половину Сарматії, межуючи на півдні з бастарнами, а на півночі — з *готами*. Венеди мали вихід до побережжя Океану в районі Венедської затоки. Там розміщалися також *галінди* і *судини*⁶³. Ближче до бастарнів Птолемею розмістив Венедські гори, поряд з якими жили *ставани*.

Вже ця загальна картина показує наскільки не клеяться в часі фрагменти, з яких александрійський географ зліпив свою карту. В його часи язиги вже перемістилися на захід і жили в паннонській Пушті. Місто Певки, яке, напевно слід було розмістити на о. Певки в гирлі Дунаю, Птолемею показав десь в районі нинішнього Кремінця. Очевидно, що значна частина інформації була взята географом з джерел вже неактуальних у II ст. н. е.⁶⁴. Що ж стосується таких речей як “Венедська затока”, то це, звичайно, витвір авторської фантазії поряд з

⁵⁹ Птолемей. Географія, III, 5.

⁶⁰ Браун Ф. Разыскания в области гого-славянских отношений. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 178–182.

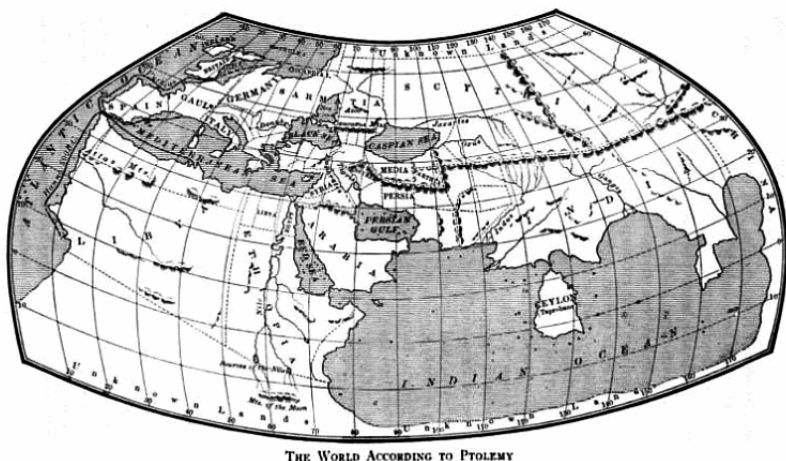
⁶¹ Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птоломеою. — Киев, 1899.

⁶² Птолемей. Географія, III, 5, 7.

⁶³ Птолемей. Географія, III, 5, 9.

⁶⁴ Niderle L. Slovanske starozitnosti. — Dil. 1. — Sv. 2. — Praha, 1902. — S. 381.

Океаном Британським, Океаном Германським і Океаном Сарматським⁶⁵.

Карта світу за Птолемеєм

Сарматія заповнена Птолемеєм десятками племен, зрозуміло так само без узгодження в просторі та часі. Тому правильним видається метод, запропонований видатним польським славістом Г. Ловмяньським: умовно розділити всі назви племен, згаданих Клавдієм Птолемеєм на чотири групи. В першу групу вчений включив епітети і назви, запозичені з архаїчної літератури; в другу групу — дублі (назви, взяті з інших джерел, що повторюють вже назву племені в подібному або спотвореному виді); в третю групу назви — загадкові і в четверту — назви актуальні.

До першої групи слідом за К. Мюленгофом, Л. Нідерле та Г. Ловмяньським сміливо можна включати наступні племена: *скіфи*, *агатирси*, *неври*, *меланхлени*, *андрофаги*, *будини* і *гелони* [з відомого фрагменту Скіфії Геродота]; *гамаксоби* (“ті, що живуть на возах”) [ця назва є літературним епітетом *аланів*]; *трансмонтани* [переклад назви *забоків*]; *абікі* [від абії

⁶⁵ *Lowmiański H. Początki Polski. — T. 1. — Warszawa, 1964. — S. 176.*

Гомера]; *амадоки* [Гелланікос з Лесбосу, автор V ст. до н. е., цією назвою позначив один з скіфських народів]; *пагірїти* [літературний епітет від р. Гіпакіріс] та *гіпнадоки* [епітет від Помпїлія Мели та Плінія Секунда]⁶⁶.

До другої групи можна включити наступні дублюючі назви: *сулони* [дубль *гутонів* за Г. Шютте⁶⁷]; *фругундіони* [дубль *бургундів*]; *саварінги* [дубль *аварів*]; *омброни* [дубль *амбронів*, германського племені з Ютландії, яке мігрувало разом з *кімврами* і *тевтонами*]; *бургіони* [інший дубль *бургундів*]; *боруски* [розміщені біля Гір Рифейських як дубль *робосків*, розміщених у Скіфії Передгімалайській, локалізація цих племен неясна (за Павлом Орозієм, який писав бл. 417 р., *боруски* жили від витоків Дону до гір Рифейських–Уралу⁶⁸, *робоски* вважаються угро-фінським племенем, яке розміщалося між Верхньою Волгою і Верхнім Доном⁶⁹), виходячи з етимології назви Боричів узвоз А. Удальцов ототожнював *борусків* з *полянами*⁷⁰ (у 264 р. “скіфи” прорвалися у Малу Азію, пройшли Каппадокію і вийшли аж до узбережжя Віфінії⁷¹, серед них були *борани*⁷²), попри готовність О. Удальцова⁷³, Б. Рибакова⁷⁴ та М. Брайчевського⁷⁵ визнати їх слов’янами, цей похід скоріше свідчення, що мова йшла про сармато-скіфські масив з передгір’я Північного Кавказу)];

⁶⁶ *Lowmiański H.* Początki Polski. — Т. 2. — Warszawa, 1964. — S. 31–33.

⁶⁷ *Schütte G.* Die Quellen der Ptolemäischen Karten von Nordeuropa // *Beiträger zur Geschichte der deutschen sprache und Literatur.* — Т. 44. — Halle, 1916. — S. 10

⁶⁸ *Pauli Orosii.* Historianum adversus paganus itp / rec. C.Zangemeister. — Vindobonae, 1882. — Lib. 1. — Cap. 2, 5

⁶⁹ *Kiessling M.* Ρωβασκού // *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli* — G. Wissowa. — 2. — Т. 1 НВ. — Stuttgart, 1914. — Kol. 943–946.

⁷⁰ *Удальцов А. Д.* Племена Европейской Сарматии П. в. н. э. // *Советская Этнография.* — 1946. — №2. — С. 41–50; Його ж. Основные проблемы этногенеза славян // *Советская Этнография. Сборник статей VI–VII.* — Москва–Ленинград, 1947. — С. 8

⁷¹ *Zosimi historia Nova / Ed. Z. Mendelsohn.* — Lipsiae, 1887

⁷² *Ремесленников Ф. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — Москва, 1954. — С. 109

⁷³ *Удальцов А. Д.* Племена Европейской Сарматии. — С. 49

⁷⁴ *Рыбаков Б. А.* Уличи // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* — Вып. 35. — 1950. — С. 15–16.

⁷⁵ *Брайчевский М. Ю.* О происхождении Оболенского клада // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* — Вып. 66. — 1956. — С. 21–26.

реуканали [дубль *роксоланів*]; *екзобігити* [дубль *гамаксобів*]; *оси* [дубль *аланів-асів*]; *гевіни* [дубль *гелонів*]; *ігуліони* [названі по сусідству з *галіндами* і *судинами*, за К. Зейссом були тожожні *ятвягам*⁷⁶]; *сали* [дубль *Saltiae* Плінія, розміщених на Кавказі]; *карбони* (розміщені на Океані Сарматському), *кареоти* (розміщені на схід від карбонів), *каріони* (з середньої Сарматії) [все це дублі *каронів* Плінія з-над верхнього Дону].

Херсонеський дзвін

Третя група племен з загадковими назвами, яких на даному етапі навряд чи можливо локалізувати, була заповнена Г. Ловмяньским племенами *ідрів*, *вібіоків* (на межі з Дакією у Птолемея розміщене місто Вібантаваріон), *наски* (сусіди ідрів,

⁷⁶ Zeuss K. Die Deutschen und die Nachbarstämme. — Heidelberg, 1925. — S. 677

розміщені Птолемеєм поблизу ідрів біля гір Рифейських), *офлони* (розміщені Птолемеєм у луці Дону). Польський історик відніс до цієї групи і плем'я *торрекади* (розміщене Птолемеєм в Криму) з чим можна сперечатися. Це може бути спотворення назви *таврів* або ж якийсь незначний сарматський відлам. Так само можна сперечатися з включенням до цієї групи дакійських племен (*арсієоти*, *пенгіти* і *сабоки*), які Птолемей помістив у південно-західний кут Сарматії і в яких Р. Вульпе бачив дакську еміграцію⁷⁷.

До четвертої групи віднесені племена чії назви можна локалізувати як назви однієї з шести індоєвропейських груп: дако-фракійської, кельтської, германської, ірано-сарматської, балтської і слов'янської.

Руїни Херсонеса

До дако-фракійської групи слід віднести *арсієотів*, *пенгітів*, *сабоків*, *костобоків-трансмонтанів*, *карпіонів-карпів* (які дали назву Карпатам), *бессів* (від яких залишилися назви

⁷⁷ *Vulpe R.* Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains // *Dacia*. N. S. — Т. 4. — 1960. — P. 332

Бескиди, Бешади, Бейчі⁷⁸), *тірагетів* (даки з-над Тіраса), *бастарнів* і *певкінів*. Всі ці племена займали територію на Нижньому та Середньому Дунаї аж до Карпат. В Криму племен дако-фракійської групи не було і на тамтешній етногенез впливу вони не мали.

Тірас. Розкопки

До кельтської групи з реєстру Птолемея можна віднести хіба *анартофрактів*, які займали територію біля витоку Вісли. Решта кельтських племен, подібно до *бессів*, були на той час значною мірою асимільовані дако-фракійцями, тому потрапили у попередній список. Зрозуміло, що кельтська група теж не мала впливу на етногенетичні процеси в Криму.

⁷⁸ *Dečev D.* Charakteristik der thrakischen Sprache // Балканско Языкознание [Linguistique Balkanique]. — Т. 2. — София, 1960. — С. 154, 169; *Nieckula F.* Pochodzenie i znaczenie nazwy “Biecz” // Biecz. Studio historyczne. — Warszawa, 1963. — S. 27–33.

Германська група представлена *гутонами*. На той час вони ще залишалися в низинах Вісли.

Балтська група включає *галіндів*, *сідонів* та *ігуліонів* (ятвягів?).

До слов'янської групи з певними застереженнями можна віднести *венедів*, *ставанів* і *велтів* (велетів-лютичів?)⁷⁹. Етимологія назви “велти” (лат. *Vilti*; нім. *Wilzi*, *Wulzi*) походить, можливо, від індоєвропейської основи “*vel*” — “луг”, яка дала численні етимології далеко не слов'янські. Слов'янською беззастережно вона була би тільки, якщо слідом за польськими дослідниками виводити “велети” від “велетні”, але самоназва велетів — лютичі. Велети — вільті у II ст. скоріше всього були частиною германського масиву. В подальших асиміляційних процесах їх поглинули слов'яни-лютичі. Назва велти може вказувати і на балтів — литовців⁸⁰. Але в будь-якому випадку мова йде про прибалтійське плем'я.

Ставани та *венеди* — це дві назви одного масиву, який таки можна вважати ранньослов'янським⁸¹. Етимологію назви слов'ян від ставанів виводили ще Х. Гарткнох (1679), В. Татищев, Ф. К. Шлоссер, М. Ломоносов, І. Тунманн та ін.⁸². П. Шафарик звернув увагу на зміну форми $\Sigma\tau\lambda\alpha\beta\alpha\nu\omicron\iota$ власне на $\Sigma\omicron\lambda\alpha\beta\alpha\nu\omicron\iota$, яка в описі Птолемея повторюється поруч з аланами ще раз у формі чисто слов'янській $\Sigma\omicron\nu\omicron\beta\eta\nu\omicron\iota$ ⁸³. К. Мюленгоф, звертаючи увагу, що у Птолемея *ставани* розміщені поруч з *галіндами* і *судинами*, розмістив їх в пізнішій Литві і вказав на можливу етимологію ставани-суобени-сум⁸⁴. Але сум-суомі — далеке від Литви фінське плем'я. Л. Багров, який під твором Птолемея бачив пізніший візантійський фальсифікат X–XI ст., розміщав *ставанів* в околицях Мінська, посилаючись на топоніми Столовичі,

⁷⁹ *Łowmiański H.* Początki Polski. — T. 2. — Warszawa, 1964. — S. 44.

⁸⁰ *Müllenhoff K.* — Deutsche Altertumskunde. — T. 2. — Berlin, 1887. — S. 21.

⁸¹ *Козак Д.* Венеди. — Київ, 2008.

⁸² *Niderle L.* Slovanske starožitnosti. — Dil. 1. — Sv. 2. — Praha, 1902. — S. 399.

⁸³ *Szafarzyk P.* Słowiańskie starożytności. — T. 1. — Poznań, 1848. — S. 293, 305; — T. 2. — Poznań, 1848. — S. 47.

⁸⁴ *Müllenhoff K.* — Deutsche Altertumskunde. — T. 2. — S. 21: — N. 3. — S. 100.

Столбці та ін.⁸⁵. Спробу довести тотожність ставанів і суобенів, вважаючи і тих і інших слов'янами, здійснили О. Удальцов⁸⁶ та Г. Ловмяньский⁸⁷. За гіпотезою останнього германці називали слов'ян венедами, а алано-сармати — суобенами. З цією версією погоджувався і Л. Нідерле. Неупереджений аналіз тексту Птолемея дозволяє стверджувати, що *ставани* — сусіди балтів і сарматів розміщені александрійським географом або його джерелом на території *зарубинецької культури*, тобто: на північ по верхньому Дніпру (від Березини до Сожу), на південь — по середньому (від Тетерева до Тясмину), на захід — по середній Прип'яті (від Стиру до Уборті) і на схід — по Десні. Не так давно загальноприйнятою була думка щодо слов'янського характеру цієї культури, яку змінив не менш впевнений антислов'янський скепсис. Тепер найбільш помірковані дослідники все ж схиляються до можливості протікання саме в межах зарубинецької культури раннього розділення балтів та слов'ян⁸⁸. До того ж на південь від Прип'яті балтська гідронімія явно уступає слов'янській⁸⁹.

Таким чином залишається віднести до ірано-сарматської групи, племена якої були причетні до етногенетичних процесів в Криму, наступні назви з реєстру Сарматії Птолемея: *тавроскіфи*, *торрекади*, *алани*, *роксолани*, *язиги*, *танайти*, *саргатії* (відомі також Йордану та Амміану Марцеліну), *тагри* (подані Плінієм в донсько-азовському регіоні) та *савари*.

Тавроскіфи (Ταυροσχύθαι) вперше згадані Птолемеєм⁹⁰. Давніші автори, починаючи від Геродота, чітко розділяли

⁸⁵ Bagrow L. The origin of Ptolemy's Geographia // Geografiska Annalez. — Т. 21. — Stockholm, 1945. — Р. 318–381.

⁸⁶ Удальцов А. Д. Племена Европейской Сарматии II в. н. э. — С. 41–50.

⁸⁷ Lowmiański H. Początki Polski. — Т. 1. — S. 180–182.

⁸⁸ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. — Москва, 1964; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — Москва, 1979. — С. 74–78; Його ж. Славяне в древности. — Москва, 1994. — С. 217–219; Його ж. Славяне. Историко-археологическое исследование. — Москва, 2002. — С. 135–136; Максимов Е. В. Миграции в жизни древних славян // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — Киев, 1990. — С. 5–11.

⁸⁹ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — Москва, 1967. — С. 179–182; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. — Москва, 1968. — С. 272.

⁹⁰ Птолемей. География, III, 5, 11.

таврів від скіфів. Але вже Пліній та Арран писали про Скіфо-Таврів. Ще Страбон назвав таврів скіфським народом. Отже ці джерела, а також Птолемей відбили процес асиміляції таврів скіфами в межах Скіфського царства з центром у Неаполі Скіфському. Заслуговує на увагу те, що Птолемей розмістив тавроскіфів за межами Криму. Очевидно в його часи частина цього етносу також перемістилася далі на захід разом з сарматськими племенами. У II ст. тавроскіфи справді напали на володіння Ольвії, яка змогла відбити їх натиск лише з підходом з Мезії римської допомоги. Але значна частина *таврів* і *тавроскіфів* залишилася в Криму. Напис з Фанагорії титулує Рескупоріда III (234–235) царем Боспору і таврів. Дослідники погоджуються з можливістю асиміляції скіфів таврами у підгірській та гірській частинах Криму у I–на початку II ст. н. е. В цей період в контактній зоні виникли оборонні споруди в яких знаходять змішаний інвентар (городища Балта–Чокрак, Карагач на правому березі Альми, Тач–Джарган). Процес змішування обох етнічних груп підтверджується поховальними матеріалами (місця таврійських кам'яних ящиків із скорченими скелетами починають займати плоскі поховання із випростаними скелетами, змінюється також характер поховального інвентаря). Далі з II ст. посилюються власне сарматські впливи (поховання у заглиблених в землю могилах з боковими коморами, алано-сарматські оздоби). Цей процес взаємозближення тавроскіфів, які залишилися в Криму, з сарматами тривав з прогресуючим наростанням аж до вторгнення готів⁹¹. Відомий фламандський картограф Абрахам Ортелій (1527–1598), який у 1570 р. видав перший атлас світу (70 карт на 53 листах), котрий пізніше багато разів перевидавався як за життя Ортелія так і після його смерті (це була епоха картографування Птолемея), у районі пізнішого Перекопу подав місто Taphre (за списком поселень Tabula Evrope VIII — Taphros), перед яким помістив народ

⁹¹ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья. — Москва, 1959. — С. 235–239; Соломоник Е. І. Про значення терміну “тавроскіфи” // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. 9. — Київ, 1962. — С. 153–157.

Тархі⁹². Напевно тавроскіфське населення в Криму ще доволі довго зберігало свою відокремленість. Правда вже IX ст. візантійські автори *тавроскіфами* називали населення Русі, з XII ст. власне Галицького князівства.

Вигляд одного із розкопів в Ольвії

Торрекади поміщені Птолемеєм поряд з *наварами* десь за р. Агар (Геродотова р. Оар — Волга або Дон?). За Плінієм міста Навар (чи Naubarum, а можливо Неаполь Скіфський?) та Каркіна розташовані поблизу Азовського моря. Птолемеєві згадує р. Каркініт біля якої знаходяться чотири міста. Ріки Каркініт насправді не існує⁹³. Географ сплутав її з Керкінітською затокою на березі якої розташована Керкінітіда — античне місто (на території сучасної Євпаторії), яке згадував ще у V ст. н. е. Псевдо-Арріан. За *Tabula Evgorae*

⁹² Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — Київ, 1991. — С. 56.

⁹³ Кулаковський Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птолемею // Кулаковский Ю. А. Избранные труды по истории аланов и Сарматии. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 251.

VIII Птолемея — Торуцца на р. Нурасуґіс (у Плінія — қи Расуґіс з містом Pasisis)⁹⁴. Птолемей взагалі невдало подав контури Тавриди, значно гірше за Страбона. Він, правда, першим відзначив, що Каспійське море є закритим басейном у який впадає ріка Rha (Волга). Йому в цілому були відомі її контури і ліва притока Кама. Він знав про велику луку Волги, зближення Дону і Волги, але помістив гирло Танаїсу (Дону) на 6° вище Пантікапея (замість 1°45'). Боспорську протоку александрійський географ пересунув до Феодосії, прилучивши Керченський півострів до Тамані. Зрозуміло, що його “кримські” відомості досить туманні.

Узгоджуючи фрагментарні відомості різних авторів можна погодитися, що *торрекади* були, напевно, сарматським або тавроскіфським племенем, яке розміщалося у Західному Криму поблизу Керкінітіди і межувало з *наварами* — таким же сарматським або тавроскіфським племенем, яке можна локалізувати в степовому Криму між Керкінітідою та Неаполем Скіфським.

Алани були одним з чільних племен сарматського масиву. За Йосифом Флавієм та Арріаном у I ст. н. е. алани займали північні передгір'я Середнього Кавказу і степовий простір на північ від берегів Меотиди [Азовського моря] і течії Танаїсу [Дону]. У 135 р. цар Іберії (Грузії) Фарасман II закликав аланів на допомогу проти сусідів. Алани розгромили Албанію, вірменського царя Вологеца II і вторгнулися у Каппадокію, де були розгромлені 18-тисячним військом римського легата Флавія Арріана⁹⁵.

⁹⁴ Стрижак О. С. Етнонімія Птолемесвої Сарматії. — С. 31–32.

⁹⁵ Debevoise N. C. A Political History of Parthia. — Chicago, 1938. — P. 240–243; Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — Москва, 1971; Bachrach B. S. A History of the Alans in the West. — Mineapolis, 1973. — P. 125–127; Bosworth A. B. Arrian and the Alani // Harvard Studies in Classical Philology. — Т. 81. — 1977. — P. 218–255; Stadter Ph. A. Arrian of Nicomedia. — Cape Hill, 1980. — P. 45–48; Кузнецов В. А. Очерки истории алан. — Орджоникидзе, 1984. — С. 16–18; Крюгер О. О. Арриан и его труд “Поход Александра” // Арриан. Поход Александра / Пер. И. Е. Сергеевко. — Москва, 1993. — С. 5–46; Перевалов С. М. Военное дело у аланов II в. н. э. (по трактатам Флавию Арриана “Диспозиция против аланов” и “Тактика” // Историко-археологический альманах. — Армавир–Москва, 1997. — С. 129–134; Нефедкин А. К. Кампания Арриана по отражению аланского набега на Каппадокию в 135 г. // Stratum Plus. — №3. — 1999. — С. 173–188.

Феодосія

За Птолемеем берег Меотиди та Танаїс був східною межею земель *аланів*. Трохи західніше і північніше від гирла Танаїсу він розмістив Аланські гори⁹⁶. Деякі поважні історики побачили в цих горах південні відлоги Уралу, що, звичайно, недопустимо⁹⁷. Скоріше всього, александрійський географ до кінця не зрозумів своє джерело, яке прив'язувало алан до Кавказу, і вигадав ці гори⁹⁸. Але важко згодитися, що ця помилка географа перекочувала у твір візантійського вченого Євстафія Солунського (+ 1192/1195), який замолоду служив при константинопольському дворі “секретарем з прийому

⁹⁶ *Птолемей*. Географія, III, 5, 3.

⁹⁷ *Müllenhoff K.* — Deutsche Altertumskunde. — Т. 3. — S. 99.

⁹⁸ *Кулаковский Ю. А.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей // Кулаковский Ю. А. Избранные труды по истории аланов и Сарматии. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 66.

подань на імператорське ім'я”⁹⁹ і не міг не володіти інформацією про побережжя Азовського моря, враховуючи інтереси Комненів в цьому регіоні. Схоже, що Аланські гори у Птолемея та Євстафія — Донецький кряж, а його вершина (376 м) — гора Алан, згадана візантійським вченим в його коментарі до землепису Діонісія. Напевно на початку II ст. значна частина *аланів* залишалася в луці Сіверського Донця біля Донецького кряжу (Alani montes в районі Донецького кряжу розмістив на своїй карті в атласі 1590 р. і А. Ортелій). Вони залишалися в цих місцях і у XII ст. У верхів'ях Сіверського Донця тоді існували алано-половецькі міста Шарукань, Сугров і Балин (які дослідники ототожнюють з сучасними Чугуєвом, Змієвом і Гайдарами)¹⁰⁰. Можна не сумніватися, що після того як основна маса *аланів* разом з *роксоланами* та *язигами* рушила на Захід, форсувала Дунай, Рейн, перейшла Піренеї і зупинилася аж в Африці під Карфагеном, значні їх масиви збереглися у Приазов'ї та в луці Сіверського Донця, а також у північному Криму¹⁰¹. У Приазов'ї алани залишалися і після монгольського завоювання, хоча частина з них була переміщена монголами аж до межиріччя Південного Бугу та Дністра¹⁰².

Всі ці групи аланів залишалися християнами ще довгий час після монгольського завоювання, особливо кримські алани¹⁰³.

Роксолани і *язиги*, яких Птолемей розміщає на західних берегах Меотиди, також, навряд, чи чергова помилка александрійського географа¹⁰⁴. Скоріше всього якісь частини цих племен ще залишалися в цьому регіоні, поступово

⁹⁹ *Говоров А.* Евстафий, митрополит Солунский, византийский писатель XII в. // Православный собеседник. — Москва, 1883

¹⁰⁰ *Плетнева С. А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. — Москва, 1975. — С. 268–271

¹⁰¹ *Täubler E.* Zur Geschichte der Alanen // Klio. — 1909. — S. 14–28.

¹⁰² *Бубенок О. Б.* Аланы–Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — Киев, 2004. — С. 140–189

¹⁰³ *Кулаковский Ю. А.* Христианство у алан // Византийский Временник. — Т. 1–2. — 1898. — С. 1–18.

¹⁰⁴ *Кулаковский Ю. А.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей. — С. 67

інтегруючись у етнічно близький аланський масив. Так само значний масив *роксоланів* залишився на Середньому Дніпрі, де, можливо, в наступні періоди був поглинений слов'янами або мігрував з гунами на захід. Цей відлам під іменем *росомонів* виведений Йорданом у розповіді про готського короля Германаріха¹⁰⁵, яка відноситься до останньої третини IV ст.

Танаїти, згадані Птоlemeєм¹⁰⁶, жили біля гирла Танаїсу-Дону, де знаходилося античне місто Танаїс, античний поліс, заснований карійськими колоністами з Клазомен ще у VII ст. до н. е. Цей поліс, підсилений пантікапейцями, тримався завдяки торгівлі рабами, шкірами та вином, постачаючи степовикам предмети грецького світу, був розорений боспорським царем Полемоном у 8 р. н. е. і у I–III ст. входив до складу Боспорського царства. Але танаїтами звали не тільки громадян полісу Танаїс, тобто греків. За Амміаном Марцеліном, відомостям якого можна довіряти, частина аланів називала себе *танаїтами*. Отже їх можна розглядати як частину аланського, тобто сармато-іранського масиву¹⁰⁷.

Саргатиї подані Птоlemeєм як сусіди роксоланів на лівобережжі р. Лік. А. Ортелій розмістив їх на крайніх східних схилах Аланських гір біля витоків р. Лік. Їх можлива етимологія (від індоарійського *sala* — схил та *gatu* — шлях) відбиває місцезрештування на відомому шляху через який проходила “мандрівка народів”¹⁰⁸. Тоді їх можна вважати відламом роксоланів, який залишився поблизу Сіверського Дінця.

Тагри, подані Плінієм в донсько-азовському регіоні, скоріше всього дубль тих таврів чи тавроскіфів, яких А. Ортелій розмістив у районі Сіваша як народ *Tarhi*, подавши

¹⁰⁵ *Йордан*. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / Вступ. стаття, перевод и комментарий Е. Ч. Скржинской. — Москва, 1960. — С. 91–92.

¹⁰⁶ *Птоlemeй*. Географія, III, 5, 10.

¹⁰⁷ *Majewski K.* Poszukiwania za kolonią grecką Tanais // *Archeologia*, — Т. 1. — 1947. — S. 323–337; *Книпович Т. Н.* Танаис. — Москва–Ленинград, 1949; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в III–I вв. до н. э. — Москва, 1970; *Його ж.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — Москва, 1972

¹⁰⁸ *Стрижак О. С.* Етнонімія Птоlemeєвої Сарматії. — С. 33.

на місці пізнішого Перекопу місто Taphre (за списком поселень Tabula Evropeae VIII — Taphros).

Савари (саври, саубри, саури) розміщені Птолемеем нижче аорсів та пагіритів “аж до Рипейських гір”¹⁰⁹. Тобто точнішої локалізації у александрійського географа просто не було. Г. Ловмянський вважав *савари* дублем *наварів–неврів*¹¹⁰, П. Шафарик запропонував ототожнити їх з *сіверянами*¹¹¹, цю ідею підтримав І. Первольф¹¹². К. Мюленгоф¹¹³ та Г. Шютте¹¹⁴ бачили в них дублет *сабірів*, одного з гунських племен (у Птолемея дійсно розміщені гуні між бастарнами і роксоланами, але виключено, щоби вони могли перебувати на цих землях у II ст. н. е.¹¹⁵), К. Кретшмер пропонував вважати саварів кавказьким племенем¹¹⁶. Виходячи з існуючих локалізацій *аорсів* та пагіритів і, враховуючи їх переміщення на захід, можна погодитися з локалізацією саварів між верхів’ями Сіверського Дінця та Доном. Ця група доволі швидко вступила в контакти із зарубинецькими племенами і вже у II ст. під їх впливом на Пслі та Ворсклі відмовилися від курганных поховань. Цей симбіоз іраномовних сарматів–саварів з ранніми слов’янами поступово привів до асиміляції на користь останніх. У VI – на початку VII ст. в басейні Сейму, в частині правобережжя нижньої Десни, верхів’ях Сіверського Дінця та частки Наддіння на схід від Курська сформувалася *роменська культура* на базі якої виник союз сіверських племен або сіверян¹¹⁷. Слов’янські групи *борщевської культури* у верхів’ях

¹⁰⁹ Птолемей К. Руководство по географии // Античная география. — Москва, 1953. — С. 321.

¹¹⁰ Lowmiański H. Początki Polski. — Т. 2. — Warszawa, 1964. — С. 36–37.

¹¹¹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności. — Т. 1. — Poznań, 1848. — С. 298.

¹¹² Perwolf J. Slavische Völkernamen // Archiv für slavische Philologie. — Т. 7. — Berlin, 1884. — С. 603.

¹¹³ Müllenhoff K. — Deutsche Altertumskunde. — Т. 3. — Berlin, 1892. — С. 99

¹¹⁴ Schütte G. Op.cit. — С. 131

¹¹⁵ Müllenhoff K. — Op. cit. — Т. 3. — С. 99

¹¹⁶ Kretschmer K. Σαυαροί // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli — G. Wissowa. — 2. — Т. 3 НВ. — Stuttgart, 1921. — Kol. 250

¹¹⁷ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. — Ленинград, 1945. — С. 76; Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская Этнография. — Т. 6–7 — 1947. — С. 92–95; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — Т. 8. — Київ, 1953. — С. 39; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и

Дону (VIII–X ст.), схоже, також один з завершальних етапів асиміляції відламу саварів¹¹⁸. Відлами саварів-сіверян взяли участь у міграції слов'ян на південь. У VII ст. в Нижній Мезії зустрічаємо Σεβερεῖς та Severes. Після приходу болгарів *сівери* під своєю гегемонією утворили потужний союз семи слов'янських племен. Їх князь Славун у 767 р. був ув'язнений візантійським василевсом Костянтином V Капронімом за самовільні напади на візантійську Фракію. Відлами *сівери* осіли також в Банаті, на лівому березі Дунаю, в східній частині Малої Планіни в Малих Балканах, а один з них (Σεβρευη) навіть мігрував до Єгейської Македонії¹¹⁹.

Таким чином, на початок II ст. південне побережжя Криму (Боспорське царство, Херсонес та інші поліси) і далі залишалися грецькими з незначними римськими елементами (переважно гарнізонами). Присутність тут інших елементів була мізерною. Гірський Крим залишався іраномовним (таврським і тавроскіфським). Степовий Крим та побережжя Сівашу і Азовського моря займали іраномовні *тавроскіфи* та іраномовні сарматські племена: *торрекади* (Західний Крим поблизу Керкінітіди-Євпаторії), *навари* (Степовий Крим між Керкінітідою та Неаполем Скіфським), *тагри* (район Перекопу), *алани* (Донецький Кряж, Приазов'я і Північний Крим), *танайти* (гирло Дону), незначні групи *язигів*, *роксоланів* і *саргатії* (східні схили Донецького Кряжу).

славяне на Днепре и Волге. — Москва–Ленинград, 1966. — С. 241; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. — Москва, 1982. — С. 133–140; *Стрижак О. С.* Етнімія Птолемеєвої Сарматії. — С. 108–125.

¹¹⁸ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. — С. 140–144; *Войтович Л.* Проблеми утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // *Хазарський альманах*. — Т. 6. — Київ–Харьков, 2007. — С. 65–77.

¹¹⁹ *Niderle L.* Slovanske starozitnosti. — Dil. 2. — Praha, 1904. — S. 407–408; *Златарски В. Н.* История на българската държава през средните векове. — Т. 1. — Ч. 1. — София, 1918. — С. 142, 221–222; *Войнов М.* За първия допир на Аспаруховите българи със славяните // *Известия Института Истории*. — Т. 6. — София, 1956. — С. 453–468; *Swoboda W.* Powstanie państwa bulgarskiego w Dolnej Mezji // *Slavia Occidentalis*. — Т. 22. — Poznań, 1962. — S. 49–66; *Łowmiański H.* Początki Polski. — Т. 2. — S. 105–106; — Т. 4. — S. 284; *Бешевлиев В.* За славянските племена в северностосна България от VI–IX в. // *Сборник Преслав*. — София, 1968. — С. 17–28; *Krändžalov D.* Vznik bulgarského statu a národa // *Slavia Antiqua*. — Т. 16. — 1969. — S. 5–13; *Wasilewski T.* Bizancjum i Słowianie w IX wieku. — Warszawa, 1972. — S. 39–41.

Базіліка в Херсонесі

Готи. В історії Центрально-Східної Європи готська проблема залишається однією з найбільш складних проблем. З огляду на стан джерельної бази її називають “дискусією без кінця”¹²⁰. Головним писемним джерелом ранньої історії готів є книга “*Getica*” Йордана (бл. 485 – після 551), секретаря аланського воєначальника Гінтігіса, з походження алано-гота. Йордан був працюючим і кропітким компілятором. Його головна праця “*De summa tempotum vel origine actibusque gentis Romanorum*” — компіляція з Орозія, Ієроніма та Флора — сьогодні мало кому цікава. Наступна книга Йордана “*Getica*” була скороченням 12-томної праці Касіодора (485–518), одного з лідерів римської партії при дворі остготського короля Теодоріха Великого та його дочки Амаласунти. На замовлення свого правителя Касіодор написав величну працю, яка прославляла готську династію Амалів. Римська класична освіта дозволила йому зовсім безпідставно пов’язати германців-готів з фракійцями-гетами, а через останніх з

¹²⁰ *Hachmann R.* Die Goten und Skandinavien. — Berlin, 1970. — S. 1.

Дарієм, Олександром Македонським і всією античною історією. В чисто “готських” періодах основним джерелом для Касіодора служив Аблабіус, готський письменник III–IV ст., який описав похід готів до Чорного моря, поділ готів на остготів і вестготів (остроготів і везиготів), сутичку з *герулами* біля Меотиди та імперію Германаріха. Праця Аблабіуса, як і праця Касіодора, не віднайдені і відомі тільки з компіляції Йордана¹²¹. До заслуг Йордана можна віднести те, що він не обмежився простим скороченням Касіодора, а й використав готський епос: історичні пісні та розповіді старійшин (*maiores*), хоча за відсутності праці римського історика важко стверджувати, що зроблено одним, а що іншим.

*Готський вождь — мозаїка Великогоо палацу
в Константинополі*

За готською традицією, збереженою у Йордана, в середині I ст. н. е. король Беріг з готською дружиною висадився в гирлі Вісли. “Скоро вони рушили звідти до місця *ульмеругів*, котрі сиділи тоді по берегах Океану, там вони розташувалися табором і вступили у битву, витіснивши їх з власних поселень. Тоді ж вони підпорядкували їх сусідів *вандалів*, приєднавши і їх до своїх перемог”¹²². Ульмеруги — це острівні руги (“*holm*”, “*holm*” — “острів”), тобто *руги* (ругії), германське плем’я, яке займало на той час острови в дельті Вісли. Вандали ж займали

¹²¹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / Вступ. стаття, перевод и комментарий Е. Ч. Скржинской. — Москва, 1960.

¹²² Йордан. *Getica*, 26

низов'я Вісли в напрямку до Ельби. *Руги* були відтіснені від дельти, а *вандали* прилучені до готського зв'язку.

Херсонес. Руїни

“Коли там виросла велика множина людей, а правив всього тільки п’ятий після Беріга король Філімер, син Гадаріга, то він постановив, щоби військо готів разом з сім’ями рушило звідти. В пошуках зручнішої землі і підходящих місць він прийшов в землі Скіфії, котрі на їх мові звались Ойум [Ойум¹²³ — “країна, багата водою, річкова область” — Л. В.]... Філімер, захопившись великим достатком цих місць, перекинув туди половину війська, після чого, як розповідають, міст, перекинений через ріку, непоправно зламався, так що нікому більше не залишилося можливості ні перейти, ні повернутися. Кажуть, що та місцевість замкнена, оточена топкими болотами і трясовинами, таким чином сама природа зробила її недосяжною, з’єднавши разом те і друге... Та ж частина готів, котра була при Філімері, перейшовши ріку, зостала, кажуть

¹²³ Буданова В. П. “Ойум” в судье германских племенных элит // Элита и этнос средневековья /Отв. ред. А. А. Сванидзе. — Москва, 1995. — С. 19–27.

переміщеною в область Ойум і оволоділа бажаною землею. Зараз же без вагання підступають вони до племені *спалів* і, зав'язавши битву, добиваються перемоги»¹²⁴.

*Вхід у мавзолей Теодоріха Великого в передмісті Равенни,
збудований королем остготів Теодоріхом.
Єдина вціліла пам'ятка готського зодчества та єдина
гробниця варварського монарха, яка збереглася*

Відомості римського історика Амміана Марцеліна (бл. 330–400), який служив офіцером на північному кордоні, дозволяють відносити міграцію готів до періоду між 155–205 рр.¹²⁵ За Г. Ловмяньским готи мігрували нечисленними групами близько 230 р.¹²⁶ Враховуючи інформацію Йордана,

¹²⁴ *Йордан. Getica*, 26–28.

¹²⁵ *Marcellini Ammiani. Rerum gestarum libri qui supersunt / Rec. C. U. Clark.* — Т. 2. — Berolini, 1915. — P.562 [libri XXXI, 3.1].

¹²⁶ *Lowmiański H. Początki Polski.* — Т. 1. — S. 267–268.

що Філімер був п'ятим королем після Беріга, цю міграцію слід відносити скоріше ближче до 205 р. ніж 155 р. Тим більше, що перша поява готів на кордонах імперії датується 238 р.

На думку Г. Вернадського готи вже в половині II ст. осіли на берегах Чорного моря і їх купці через аланів і Кавказ з янтарем досягнули Індії. Вчений звернув увагу, що в буддійській святині Яннар (в 120 км на північний схід від Бомбею) знаходяться дві індійські інскрипції датовані другою половиною II ст. з іменами ктиторів Іріла і Ціта-ямана [термін, яким позначали греків або інших пришельців з Заходу — Л. В.] з Гатана (Gatāna). Імена Eril та Tsitta, схоже, готські, а Гатана — близьке до Готії¹²⁷. Навряд чи доцільно розглядати фантастичну версію, за якою готські купці вирушили до Індії з-над Вісли, подолавши таким чином 6 тисяч кілометрів¹²⁸. З берегів Меотиди така мандрівка виглядає більш мотивованою. У зв'язку з цим міграцію готів можна було би віднести ближче до 155 р. Однак археологічні матеріали *вельбарської культури*, з якою пов'язують готів¹²⁹, дають дещо іншу картину. Сама культура формується поблизу гирла Вісли з середини I ст., змінюючи *оксівську* культуру. Між 50–150 рр. між Віслою та Кашубським озером з'являються на їхніх курганах характерні для скандинавів кам'яні круги та поодинокі стели. Бл. 190 р. розпочинається поширення вельбарської культури в басейні Західного Бугу, спочатку в Мазовії, Підляшші та Люблінщині, а в III ст. — і на Волині. До 250 р. осаді над Віслою опустіли. Десь між 200–250 рр. вельбарці спустилися в басейні Дніпра і Південного Бугу, а далі Дністра і Пруту. В IV ст. вони повністю розчинилися у поліетнічній *черняхівській* культурі¹³⁰. Цікаво також, що похоронні пам'ятки вельбарської культури

¹²⁷ Vernadsky G. The Origina of Russia. — Oxford, 1959. — P. 65.

¹²⁸ Lowmiański H. Początki Polski. — T. 1. — S. 267.

¹²⁹ Козак Д. Н. Вельбарская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — С. 68–75; Його ж. Взаємовідносини слов'ян і германців на території північно-західної України в першій пол. I тис. н. е. // Археологія. — 1993. — №2. — С. 24–36.

¹³⁰ Wolągiewicz R. et al. Kultury oksywska i wielbarska // Prähistoria Ziem Polskich. — T. 5. — Wrocław, 1981; Wolągiewicz R. Ceramik kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. — Szczecin, 1993; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.) — Київ, 1992.

відбивають змішані похоронні обряди¹³¹, що може бути свідченням наявності в готському масиві різноетнічних елементів.

Триває також полеміка стосовно шляху міграції готів (останнє допомагають виявити подальші знахідки пам'яток *вельбарської культури*) та місця їх переправи через Дніпро. За Ф. Брауном готи з Полісся перемістилися на Південний Буг, звідки вийшли на Дніпро в районі пізнішого Олешшя або Каховки, тобто так званого Великого луку, де протоки і озерця утворювали заболочену і зарослу плавнями місцевість¹³². За Г. Вернадським, який запропонував практично протилежний варіант, готи пересувалися вздовж Полісся, переправилися через Дніпро вище Києва і дійшли до моря лівим берегом Дніпра¹³³.

Готська традиція, передана Йорданом, зберегла також інформацію про війну готів із *спалами* після переправи через Дніпро. За Плінієм Старшим *спали* (спалеї) розміщалися на західних берегах Танаїсу (Дону)¹³⁴. Трохи пізніше Прокопій Кесарійський писав про *спорів* (“ім’я ж як у склавенів, так і у антів було одно — ті і інші називались здавна спорами”¹³⁵). Проблема тотожності *спорів* з *спалами* має принципове значення. Цю тотожність відстоювали К. Зейсс¹³⁶, П. Шафарик¹³⁷, Г. Флюс¹³⁸, Г. Вернадський¹³⁹ та Ф. Дворнік¹⁴⁰. Це дозволило і О. Скржинській вважати *спалами* лівобережних

¹³¹ Козак Д. Н. Етноплеменна належність вельбарської культури в Україні: (археологія, історія, лінгвістика) // Нові технології в археології: зб. Наук. Праць. — Київ-Львів, 2002. — С. 156–169; Шукін М. Б. Готский путь. — Санкт-Петербург, 2005. — С. 28–39; Бітковський В. Поховальний обряд вельбарської культури на території України // Фортеця: збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. — Кн. 1. — Львів, 2009. — С. 192–205.

¹³² Браун Ф. А. Разыскания в области гото-славянских отношений. — 1. Готы и их соседи до V в. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 224.

¹³³ Vernadsky G. Ancient Russia. — New Hawen, 1943. — P. 114.

¹³⁴ Пліній. Природня історія, VI, 22.

¹³⁵ Прокопій. Війна з готами, III, 14, 29.

¹³⁶ Zeuss K. Die Deutschen und die Nachbarstämme. — S. 58, 67.

¹³⁷ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności. — T. 1. — S. 136–139.

¹³⁸ Fluss G. Σποροι // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli — G. Wissowa. — T. 6A. — Stuttgart, 1929. — Kol. 878.

¹³⁹ Vernadsky G. Ancient Russia. — P. 104.

¹⁴⁰ Dvornik F. The Slave. Their Early History and Civilization. — Boston, 1956. — P. 22

венедів, тобто ототожнити їх з слов'янами¹⁴¹. Навряд чи з цим можна погодитися. Г. Вернадський прийняв гіпотезу О. Шахматова, котрий виводив етнонім “спали” від “сполін, ісполін, велетень”¹⁴², в чому бачив неслов'янське походження спалів і вказівку на їх гегемонію над слов'янами¹⁴³. Зрозуміло, що Прокопій з Кесарії міг ототожнити спалів-спорів з слов'янами, виходячи лише із співзвучності назв. Є також варіант етимології *Σлороί* від *Воσлороί*, який ближчий до тексту Плінія і мав би означати алано-сарматське населення на західному березі Меотиди. Заслуговує на увагу давня версія Ф. Міклошича, який пояснював появу терміну *spogŭ* в розумінні *über spogyni multitudo* — слов'яни говорили про свою давнє розгалуження (множину), а грек зрозумів, що це їх давня назва¹⁴⁴.

Отже, з великою долею вірогідності, можна стверджувати, що гіпотеза Ф. Брауна щодо переправи готів через Дніпро в районі Великого луку або Олешшя більш вірогідна. Десь там, в Низов'ї Дніпра на Лівобережжі і відбулася перша сутичка готів з сарматами-аланами. Можна вважати, що до середини III ст. готи стали гегемонами на західному березі Меотиди, в Криму та на Лівобережжі Дніпра.

Йордан подав географію Східної Європи наступним чином: “Скіфія межує з землею Германії аж до того місця де народжується Істр і простягається Мурсіанське озеро, вона тягнеться до рік Тіри, Донастра і Вагосоли [Південний Буг — Л. В.], а також великого того Донапра і до гори Тавра — не тої, що в Азії, а власної, тобто скіфської, — по всій прилеглий до Меотиди місцевості і за Меотиду через Боспорські протоки до Кавказьких гір і ріки Аракса; потім вона, загнувшись в ліву сторону, за Каспійське море (а це останнє виникає на крайніх межах Азії, від північно-східного океану у вигляді гриба,

¹⁴¹ *Скржинская Е. Ч. // Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — С. 196.*

¹⁴² *Vernadsky G. The spali of Jordanie and the spori of Procopius // Bizantion. — Т.13. — 1938. — P.263–266.*

¹⁴³ *Шахматов А. А. Споли исконные соседи славян // Живая старина. — Т. 20. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 21–26.*

¹⁴⁴ *Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. — Wien, 1886. — S. 318*

спочатку тонкого, а потім досить широкої круглої форми) схиляється до області *гунів* і відступає до *албанів* і *сірів*...¹⁴⁵.

В Причорномор'ї Йордан знав такі міста як Борисфеніда [Ольвія — Л. В.], Калліполіда, Херсон, Феодосія, Кареон [За Ю. Кулаковським — Керч], Мірмікій, Трапезунд.

“В Скіфії першими від заходу живе плем'я *генідів*, оточене великими і славними ріками; на півночі і північному заході протікає Тізія [Тиса — Л. В.], з півдня же витікає сам великий Данубій, а зі сходу Флютавій [нині Олт, р. Алюта, притока Дунаю — Л. В.]. Між цими ріками лежить Дакія, котру, подібно до корони обмежують скалисті Альпи [Карпати — Л. В.]. Біля лівого їх схилу, що спускається до півночі, починаючи від місця народження р. Вістули [Вісли — Л. В.] на безмежних просторах розташувалось плем'я *венетів*. Хоча їх назва тепер змінюється відповідно різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються *склавенами* і *антами*. *Склавени* живуть від міста Новуєтуна і озера, званого Мурсіанським, до Донастра, а на північ — до Віскли [також Вісла — Л. В.], замість міст у них болота та ліси. *Анти* же — сильніше з обох — розширюється від Донастра до Донапра, там, де Понтійське море утворює вигін; ці ріки віддалені одна від другої на віддалі багатьох переходів...”¹⁴⁶.

“... на побережжі океану, там, де через три гирла ковтаються води ріки Вістули, живуть *відіварії*, які зібрані з різних племен; за ними берег Океану тримають *ести*, зовсім мирний народ, на південь межують з ними сильніше плем'я *акацирів*, які не знають рослинництва, а живуть від скотарства та мисливства”¹⁴⁷.

Міграція готів захопила з собою *герулів*, *генідів* і *бургундів*, а також зрушила з місця інші племена. Германські народи, захоплені цією міграцією, певною мірою допомогли готам утворити на території пізнішої України і прилеглих землях величезну “варварську поліетнічну імперію”, значну частину

¹⁴⁵ Йордан. *Getica*, 30–31.

¹⁴⁶ Йордан. *Getica*, 33–35.

¹⁴⁷ Йордан. *Getica*, 36–37.

території якої дозволяють визначити описи Йордана та матеріали поліетнічної черняхівської культури.

Гепіди на якомусь етапі відірвалися від готів і у середині III ст. вторгнулися в Дакію та стали загрожувати східним провінціям імперії. Чи перейшли вони через Моравську браму або Дукельський перевал (як вважають польські історики) чи, скоріше, відірвавшись від готів, форсували Дунай, залишається питанням дискусійним через відсутність будь-яких джерел. Імператор Децій відкинув їх з Дакії, змусивши осісти на Тисі і Самошу, де їх осади зафіксувало джерело Йордана¹⁴⁸.

В III ст. слідом за *гепідами* до Карпатської котловини рушили і *руги* (за свідченням пам'ятки *Laterculus Veronensis*)¹⁴⁹.

На схід з готами виступили *герули*, а також відлами *бургундів*. Основна маса *бургундів* з *сілінгами* в середині III ст. пересунулися в західному напрямку на Мен. Їх рух перемістив *гастінгів* та *вандалів*. За Йорданом *герули* та *бургунди* осіли біли Меотиди¹⁵⁰. Незначні відлами бургундів залишилися на Одрі в околицях пізнішого Франкфурта, а вандалів — на Варті¹⁵¹. Хроніка Іпполіта Римського (234/235 р.) над Дунаєм на римському лімесі помістила два сарматські (*гамаксоби* і *греко-сармати*) і п'ять германських (*маркомани*, *вандали*, *квади*, *герули* і *гермундури*) народів, які раніше перебували між Ельбою та Віслою¹⁵². Заперечення щодо можливості появи герулів у 234/235 р. на берегах Дунаю, оскільки основна маса їх знаходилася на берегах Азовського моря бл. 267 р.¹⁵³, непереконливі, оскільки германські народи, зрушені *готами*, нерідко розділялися і мігрували у протилежних напрямках. Цей епізод носить принциповий характер, оскільки подальший

¹⁴⁸ *Diculescu C. C.* Die Gepiden. — Т. 1. — Leipzig, 1923; *Piotrowicz L.* Goci i Gepidowie nad dolną Wisłą I ich wędrówka ku Morzu Czarnemu I Dacji // Przegląd Historyczny. — 1951. — N5/6. — S. 74.

¹⁴⁹ *Kauffmann F.* Deutsche Altertumskunde. — Т. 2. — München, 1923. — S. 54–57.

¹⁵⁰ *Йордан.* *Getica*, 117–118.

¹⁵¹ *Niderle L.* Op.cit. — Č.3. — S. 97.

¹⁵² *Hippolitus Werke.* — Т. 4. Die Chronik des Hippolitus im Matritensis Graecus / A.Bauer, op. R.Helm. — Leipzig, 1929. — S. 121

¹⁵³ *Łowmiański H.* Początki Polski. — Т. 1. — S. 277–278.

Рух *герулів* у Подунав'ї міг бути зовсім не пов'язаний з групами герулів, які знаходилися біля Меотиди і могли разом з готами відійти в Крим. Правда, під натиском гунів в Карпатській котловині та в Нижньому і Середньому Подунав'ї число германських народів стало зростати вже з кінця IV ст. Серед них, безперечно, були і племена з-над Меотиди. Юлій Гонорій (376 р.) називає серед дунайських народів *бургундів*, *герулів*, *бастарнів*, *готів* та *генідів*, а між двома останніми — *дулів*¹⁵⁴. Останнє скоріше *vandulī* — *вандали*.

Міграція германських племен “очистила” територію над Віслою, дозволивши раннім слов'янським племенам мігрувати в цьому напрямку. Вона ж рівночасно “закрила” для тих же слов'ян південний причорноморський напрямок. Західною межею *склавенів* за Йорданом була умовна лінія від Новістуну до Мурсіанського озера. Новістун (від кельт. *pov-íos* — “новий” і “*dun*” — “укріплення”) — з такою назвою військових городків на римському лімесі було багато. Найбільш східним з них був городок Новіодун в землі бастарнів в Нижній Мезії на правому березі Дунаю (нині це місто Ісакча в Румунії). Цей варіант локалізації, запропонований ще Т. Момзенем, доволі контroversійний. З інших варіантів найбільш цікавий і не менш контroversійний: Новіодун на р. Саві в районі теперішньої Любляни¹⁵⁵. Тому частина дослідників вважає пошуки цієї координати безнадійними¹⁵⁶. Стосовно іншої координати, то під Мурсіанським озером більшість вбачають Балатон, так як більше великих озер в цій частині Європи немає. Але така ситуація для III ст. зовсім нереальна. Тому, якщо прийняти версію Т. Момзена щодо локалізації Новіодуна в Ісакчі, то Мурсіанським озером могло би бути одне з більших озер між Рені та Ізмаїлом. Останнє мало би означати, що території склавінів простягалися до дунайського гирла.

¹⁵⁴ *Julii Honorii. Cosmographia // Geographi Latini minores. Coll. A. Riese. — Heilbronnae, 1876. — S. 26*

¹⁵⁵ *Скржинская Е. Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и город Новистуне // Византийский Временник. — Т. 12. — Москва, 1951.*

¹⁵⁶ *Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — Москва, 1953. — С. 156.*

Проблема локалізації раннього слов'янського масиву, як і його поділу, залишається відкритою. Найбільш активні в цьому плані польські вчені, які давно відстоюють віслянський варіант. За ними часто йдуть російські та українські науковці. За Д. Мачинським “з початку II ст. до н. е. до середини IV ст. основна маса предків історичного слов'янства (званого германцями *venethi*) жила на території, обмеженій з заходу середнім Німаном і середнім та верхнім Західним Бугом, з півдня — лінією, яка іде від верхів'їв Південного Бугу на нижній Псел, зі сходу — лінією, яка з'єднує верхів'я Псла і по середній Західній Двині і витоку Дніпра на верхню Оку”¹⁵⁷.

Він також погоджується, що окремі групи слов'ян, проникаючи в більш південні та західні регіони, досягали під кінець II ст. і Повіслення, Прикарпаття та Нижнього Подунав'я¹⁵⁸. Погоджуючись з цими висновками, можна допустити, що якійсь відлам слов'ян-венедів взяв участь в гепідській міграції і боротьбі за Дакію. Зрештою як інакше пояснити звідки взявся титул *Venedicus* у римського імператора Волузiana (251–253). Л. Нідерле, базуючись на поодиноких топонімах цього регіону, також допускав можливість проникнення слов'ян в області Подунав'я у II ст., а у III ст. навіть на середню дунайську низовину¹⁵⁹. Л. Гіндін, провівши детальний лінгвістичний аналіз його аргументації, хоч і відкинув частину аргументів чеського славіста, прийшов до висновку, що в момент подорожі Пріска Панійського (448 р.) слов'янські групи в Потиссі перебували вже далеко не перше покоління¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // формирование раннефеодальных славянских народностей. — Москва, 1981. — С. 31–32.

¹⁵⁸ Macinskij D. A. Die älteste zuverlässige urkundliche Erwähnung // *Ethnologia Slavica*. — Т. 61. — 1974. — S. 51–70; Мачинский Д. А., Тиханова М. А. О местах обитания и направлениях движения славян в I–VII вв. н. э. // *Acta Archaeologica Carpathica*. — Т. 16. — 1976. — S. 95–104.

¹⁵⁹ Нидерле Л. Славянские древности. — Москва, 1958. — С. 50–51, 54.

¹⁶⁰ Гиндин Л. А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей..., — С. 52–96% Див. також: *Popović I. Quel était le peuple pannonien qui parlait μέδος et strava?* // Зборник радова Византолошког ин-та — 1961. — Књ. 7. — С. 201, 226.

Всю територію межиріччя Дністра і Дніпра, лівобережжя від Ворскли, верхів'я Дністра до Сяну і Вісли, а також значну частину Східної Румунії та Молдови, Словачини і Угорщини з рубежу III ст. зайняли пам'ятки поліетнічної *черняхівської культури*¹⁶¹. Черняхівські пам'ятки зовсім відсутні в Закарпатті і по річках Стрий, Свіча, Ломниця, Бистриця, тоді як ними заповнені верхів'я Дністра, Сяну і Вісли, теперішня Чернівецька область, межиріччя Стиру і Горині по лінії Луцьк–Рівне¹⁶². Загалом черняхівська культура охоплює ареали склавенів та антів подані Йорданом. Тому чисто слов'янською вважав її археолог В. Хвойка, чиї розкопки у 1899 р. поклали початок її вивченню¹⁶³. Довший час у нього було багато прихильників (Е. Симонович¹⁶⁴, Є. Махно¹⁶⁵, А. Довженок¹⁶⁶,

¹⁶¹ Черняховская культура [МИА №82]. — Москва, 1960; Древности эпохи сложения восточного славянства [МИА №116]. — Москва, 1964; *Баран В. Д.* Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга [МИА №116]. — Москва, 1964; Його ж. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — Київ, 1972; Його ж. Черняхівська культура. — Київ, 1981; Його ж. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Буга. — Київ, 1981; Його ж. Черняхівська культура — поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи // Археологія давніх слов'ян. — Київ, 2000; История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры [МИА №139]. — Москва, 1967; *Рафалович И. А.* Данчены. Могильник Черняховской культуры III–IV вв. н. э. — Кишинев, 1986; *Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1987; Його ж. Черняховская культура и Боспор // БИ. — Вып. 1. — 2001. — С. 246–249; Його ж. Черняхівська культура. Проблема етносу / Автореф. д. і. н. — Київ, 1999; *Юрочкин В. Ю.* Черняховская культура Юго-западного Крыма // Хазарский сборник. — Вып. 10. — 1999. — С. 257–274; *Пиоро И. С.* Черняховская культура и Крым // Сто лет черховской культуре. — Киев, 1999. — С. 231–241; *Терпиловский З. В.* Киевская и черняховская культуры: проблемы контактов // Stratum plus. — №4. — 2000. — С. 303–311; Його ж. К проблем еконтактов киевской и черняховской культур на раннем этапе их развития // Археологія. — 2002. — №3. — С. 18–26; Черняховская культура Днепро-Донецкий лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. — Харьков, 2000; *Романюк В. В.* Комплекс находок черняховской культуры и зпоселения у с. Лукьяновка (Киевская обл.) // Археологія. — 2003. — №1. — С. 109–112

¹⁶² Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. — Київ, 1982.

¹⁶³ *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье // Записки Русского имп. Арх. Об-ва. — Вып. 12. — 1901; Його ж. Древние обитатели Среднего Поднепровья. — Киев, 1913.

¹⁶⁴ *Сьмонович Э. А.* Лепная керамика памятников черняховской культуры нижнего Днепра // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. — Вып. 68. — Москва, 1957; Його ж. Северная граница памятников черняховской культуры [МИА

М. Брайчевський¹⁶⁷ та інші). Однак з накопиченням матеріалів кидалося в вічі, що ця культура ніяк не в'яжеться ні з попередньою *зарубинецькою культурою* (думка Б. Рибакова ніби зарубинецька культура переросла в черняхівську виглядає поверховою¹⁶⁸) ні з наступними (без сумніву слов'янськими) культурами, які скоріше виглядають спадкоємцями зарубенецьких племен ніж черняхівських. Черняхівська культура має всі характерні ознаки північної римської периферії сильно пов'язаної економічно з метрополією (за даними М. Брайчевського лише на території нинішньої України знайдено близько 28 тисяч монет, з яких 24 тисячі відносяться до кінця I—III ст. н. е.¹⁶⁹; цей період чи не найбагатший на знахідки монет¹⁷⁰). В попередню епоху ця культура зазнала помітного *латенського* впливу. Плужне землеробство, розвинене скотарство, високий рівень ремісничого виробництва (пізніші слов'янські племена не використовували гончарне кружало і не знали такого рівня обробки металів) і, нарешті, зачатки поширення писемності на основі грецького і латинського алфавітів — такі основні риси цієї культури¹⁷¹. Німецькі, як і більшість інших зарубіжних дослідників, вважали черняхівську культуру без застережень

№116]. — Москва, 1964; Його ж. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // История и археология юго-западных областей СССР начала н. э. — Москва, 1967; Його ж. Племена Поднестровья в первой половине I тыс. до н. э. / Автореферат д. и. н. — Москва, 1971.

¹⁶⁵ Махно С. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР [МИА №82]. — Москва, 1960; Його ж. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. — Т. 20. — 1966.

¹⁶⁶ Довженко В. И. Землеробство древньої Русі. — Київ, 1961; Його ж. Черняховская культура в истории населения среднего Поднестровья // Краткие сообщения Ин-та Археологии. — Вып. 121. — 1970. — С. 39–43.

¹⁶⁷ Брайчевський М. Ю. // Археологія. — Т. 3. — Київ, 1971. — С. 99–100.

¹⁶⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь. — С. 38.

¹⁶⁹ Брайчевський М. Ю. Знахідки римських монет на території УРСР // Археологія. — Т. 2. — Київ, 1950. — С. 235

¹⁷⁰ Ляскоронский В. Г. Находки римских монет в бассейне Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического Съезда. — Т. 1. — Москва, 1901; Кротова В. В. Клады римских монет в Восточной Европе // Вестник Древней Истории. — 1951. — №4; Небтерідзе Г. О. Про поширення римських монет у Східній Європі // Археологія. — Вып. 48. — 1984. — С. 12–19.

¹⁷¹ Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Ленинград, 1982. — С. 14

гото-гепідською. На складність етнічної інтерпретації вказував Д. Березовець¹⁷². Поступово склалася думка про поліетнічний характер цієї культури, де одним з головних чинників виступили готські племена. На це вказує почасти і різноманітний та змішаний поховальний обряд, часто присутній на одних і тих же могильниках і синхронний в часі. До такого висновку прийшли П. Третьяков¹⁷³, Ю. Кухаренко¹⁷⁴, М. Тиханова¹⁷⁵, П. Кропоткін, а також більшість сучасних дослідників (В. Баран, Б. Терпиловський, Б. Магомедов та ін.).

На даний час дослідники виділять сім локальних варіантів *черняхівської* культури: волинський, верхньодністровський, карпатський, середньодніпровський, побузький, молдовський, причорноморський.

Готи, які захопили у своєму русі і інші германські племена, зайняли величезну територію, заповнену ірано-сарматськими та дако-фракійськими племенами, а також протослов'янами, які рухалися на південь з басейну Прип'яті. Під впливом готів значна частина племен розпочала міграцію в різні сторони, але багато з них залишилися або зупинилися на території готського впливу. Все це породило розмаїття черняхівської культури. Лише в межиріччі нижнього Дунаю, Пруту і Дністра зафіксовано 920 черняхівських пам'яток¹⁷⁶. В сусідніх румунських районах зафіксовано не менше 500 поселень і 10 могильників¹⁷⁷. У Придністровському регіоні в черняхівських пам'ятках простежується традиції домобудування, характерні як для дако-гетських (*липицької культури*) так і протослов'янських пам'яток (*зарубинецької*

¹⁷² Березовець Д. Е. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднестровья // Краткие сообщения Ин-та Археологии. — Вып. 121. — 1970. — С. 15–17.

¹⁷³ Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Ленинград, 1982. — С. 14

¹⁷⁴ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // Советская Археология. — 1960. — №1. — С. 289–300; Його ж. Могильник Брест–Тришин // Краткие сообщения Ин-та Археологии. — Вып. 100. — Москва, 1965. — С. 97–101.

¹⁷⁵ Тиханова М. Н. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // Краткие сообщения Ин-та Археологии. — Вып. 121. — Москва, 1970. — С. 89–94.

¹⁷⁶ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — Москва, 1975. — С. 71.

¹⁷⁷ Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. — Москва, 1973. — С. 204.

культури), дакійська традиція в капищах округлої в плані форми з використанням вертикально поставлених стовпів і кам'яної огорожі, а також стійкі традиції трупоспалення. Окрім твердо дакійської основи можна виділити елементи сарматські, гото-германські (з субстратами *поморської культури*), а також обережно допускати можливість присутності слов'янських потоків¹⁷⁸, які до V ст. стали визначальними¹⁷⁹

Лінгвістичні матеріали скоріше свідчать про проникнення слов'янських груп на південь і захід та їх участь у черняхівській культурі. З III ст. збереглися кілька готських інскрипцій написаних рунічним алфавітом з 24 літер. У IV ст. вже у Мезії аріанський вестготський єпископ Вульфїла (311–383) здійснив переклад Євангелія. Вульфїла склав готську азбуку з 27 літер (20 грецьких, 5 латинських і дві з старого рунічного алфавіту). Зберігся також невеликий кримсько-готський словник з другої половини XVI ст. Взагалі кримсько-готський діалект вигас лише у кінці XVIII ст. Матеріали з готської мови дають деякі цікаві результати: *plug* — плуг; *mekó* — меч; *hilm* — гелм, шолом; *skatt* — скот, худоба; *hlaifs* — хліб; *szklo* — шкло, скло; *chlew* — хлів; *chyz* — хижа, дім; *kniedz* — князь; *misa* — миска; *kupiti* — купити; *kusiti* — коштувати; *osl* — осел; *stledz* — шеляг; *skut* — одяг; *smoky* — смоковниця, фіги; *vino* — вино; *vinogradz* — виноград; *gobino* — давньоруське урожай, *lek* — лік, лікарство; *lixva* — лихва; *lst* — лєсть, підступ; *plk* — полк; *bardy* — бартка, бойовий топірець; *buku* — літера; *koldzdz* — колодязь; *berg* — берег; *bor* — бор; *brdo* — взгір'я; *dlg* — довг, борг; *gord* — город, град; *gos* — гість; *ljud* — люд; *most* — міст; *ruda* — руда; *stlp* — стовп; *volsti* — володіти, від цього слова і волость; та інші¹⁸⁰. В перших віках нашої ери східні та західні слов'яни

¹⁷⁸ *Винокур И. С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев, 1983. — С. 105–134.

¹⁷⁹ *Винокур И. С.* Історія та культура черняхівських племен. — Київ, 1972. — С. 143–162; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — Москва, 1979. — С. 96.

¹⁸⁰ *Brückner A.* Cywilizacja i język. — Warszawa, 1901. — S. 6; Id., Dzieje języka polskiego. — Warszawa, 1960. — S. 15–45; *Haberlandt A.* Europa und seine Randgebiete. — Stuttgart, 1926. — S. 9. 17.33; *Stender-Petersen A.* Slavisch-germanische Lehnwortkunde / Eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im Slavischen

складали одну північнослов'янську мовну групу, що знайшло відбиток у граматичних особливостях. Гунська та аварська міграції привели до їх розділення на східних та західних. Таким чином германські субстрати у мовах східних та західних слов'ян — наслідок готської епохи.

З чисто “готських” топонімів можна назвати Пелтев, Пелтва, Полтва, Полота¹⁸¹. Археологи також відзначають вплив готських фібул на розвиток і оздоблення східно- і південнослов'янських фібул — пальчатих, антропо- і зооморфних з VI–VII ст. на середньому на нижньому Дніпрі¹⁸².

Цікаві матеріали дають черняхівські пам'ятки причорноморського локального варіанту, які свідчать, що саме сюди перемістилася основна маса *gotiv*. В районі Тіри та Ольвії на сармато-гетській основі помітний виразний вплив готських елементів — типи речей, які тяжіють до вельбарської та пшеворської культур. Тут панувало також кам'яне будівництво з особливим плануванням будов (прямокутні двох- і трьохкамерні дома), переважаючий обряд трупопокладення в ямах складної конфігурації, а в кераміці — місцеві форми

in sprach- und kulturgeschichte licher Beleuchtung. — Göteborg, 1927; *Zelenin D.* Ost slavische (russische) Volkskunde. — Berlin, 1927. — S. 3; *Cross S. H.* Gothic Loanwords in the Slavic Vocabulary // Harvard Studies and Notes in Philology and Literature. — T. 16. — K. 42. — 1934; *Lehr-Splawinski T.* O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. — Poznań, 1946. — S. 144–152; *Machek V.* Quelques mots slavo-germaniques // Slavis. — T. 20. — 1950/1951. — S. 200–218; — T. 21. — 1952/1953. — S. 252–286; — T. 22. — 1953. — S. 351–360; *Kuryłowicz J.* Związki językowe słowiańsko-germańskie // Przegląd Zachodni. — T. 7. — 1951. — Z. 5–6. — S. 191–206; *Taszycki W.* Dotychczasowy stan badań nad pobutem dryżyn germańskich na ziemiach polskich w swietle toponomastyki // Przegląd Zachodni. — T. 7. — 1951. — Z. 5–6. — S. 182–190; *Мартинов В. В.* Славяногерманское лексическое взаимодействие древнейшей поры. — Минск, 1963. — С. 249.

¹⁸¹ *Lowmiański H.* Początki Polski. — T. 1. — S. 200.

¹⁸² *Нидерле Л.* Славянские древности. — Москва, 1956. — С. 142–143; *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. — Москва, 1948. — С. 46–85; *Werner J.* Die slawischen Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke Festschrift. — Mainz, 1950. — S. 150–171; *Riegl A.* Spättrömische kunstindustrie. — Wien, 1927.

ліпленого посуду¹⁸³. Керамічні матеріали типу Брест–Тришин знаходять і в Танаїсі¹⁸⁴.

В міру того, як основна маса готів почала зосереджуватися у Причорномор'ї, в черняхівський ареал у IV ст. почали своє вторгнення племена з пізньозарубинецького та прип'ятського масиву, що привело до появи культури *пам'яток київського типу*. Цей масив спочатку під впливом гото-гепідської експансії відійшов вверх по Дніпру та Десні та ближче до Прип'яті, потіснивши і частково асимілювавши масиви балтів та фінів¹⁸⁵. Пам'ятки київського типу виступають тим елементом, який пов'язує зарубинецьку культуру з слав'янськими культурами пізнішого часу. Вони поширені на Правобережжі південніше Києва, на сході вони сягають верхів'їв Сейму та Псла, на заході, схоже, — до верхів'їв Південного Бугу та Горині¹⁸⁶. За В. Седовим антська група слов'ян сформувалася у III–IV ст. в складі черняхівської культури в умовах взаємодії та симбіозу з іраномовним сартатським населенням¹⁸⁷.

У III ст., в процесі руху на південь, готи розділилися на східних (остроготів, остготів) і західних (везиготів, вестготів). Межею їх розділу став Дністер. Початково ще зберігалася гегемонія східної династії Амалів, король з якої Острогота (за Т. Момзенем бл. 218–250 рр.) розпочав довгу виснажливу війну з Римом. Близько 248 р. він вторгнувся у Нижню Мезію. Разом з *готами* виступили *невкіни*, *карпи* (за Йорданом “це надзвичайно досвідчені у війні люди, які часто були ворожими

¹⁸³ Магомедов Б. В. О культурно-хронологическом соотношении черняховских памятников Причерноморья и лесостепи // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев, 1982. — С. 135–155.

¹⁸⁴ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — Москва, 1972. — С. 329.

¹⁸⁵ Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен... — С. 51–59

¹⁸⁶ Даниленко В. Н. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // Краткие сообщения Ин-та Археологии УССР. — Вып. 4. — 1955; Його ж. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — Т. 19. — 1976. — С. 65–92; Даниленко В. Н., Дудкин В. Н., Круц В. А. Археолого-магнитная разведка в Киевской области // АИУ, 1965–1966 гг. — Вып. 1. — Киев, 1967. — С. 209–215.

¹⁸⁷ Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — Москва, 1976. — С. 93–105; Його ж. Анты // Проблемы советской археологии. — Москва, 1978. — С. 164–173.

римлянам¹⁸⁸) та *тайфали*. 50-тисячне військо Остроготи швидко добилося успіху. У 250 р. вони здобули Філіппополь [Пловдив — Л. В.]. Імператор Децій зібрав кращі легіони, але в битві при Берое [Стара Загора — Л. В.] у 251 р. загинув разом з сином, а римська армія була розгромлена¹⁸⁹. Масову міграцію готів у задунайські провінції зумів зупинити лише імператор Клавдій II (268–270), який отримав почесний титул “Готський”. У 269 р. в битві біля Наїуса [Ніш, Сербія — Л. В.] гото-карпське військо, яке джерела оцінюють в 350 тис. (що, звичайно, перебільшення) було розгромлене¹⁹⁰. Готи були відкинені за Дунай, але вже у 271 р. імператор Авреліан (270–275) змушений був евакуювати провінцію Дакія, єдину римську провінцію на лівому березі Дунаю¹⁹¹. Опанувавши Дакію, *готи* стали тиснути *карпів* та *бастарнів* у межиріччі Дунаю та Дністра. Останні кинулися до римського лімесу і імператор Проб (276–282) поселив на римському березі Дунаю 100 тис. *бастарнів*. Імператор Галерій (293–311) шість разів справляв тріумф по перемогах над *карпами*, які також під натиском готів пробували прорвати римський лімес. Після 295 р. *карпи* були переселені в Паннонію в межі імперії. Окремі групи карпів ще у 301 та 319 рр. пробували воювати на римських кордонах. Готи тиснули також і сарматів. Імператор Кар (282–283) зумів стримати натиск сарматського конгломерату в кількадечних боях, перебивши бл. 1 тис. і взявши в полон 20 тис.¹⁹². У 358 р.

¹⁸⁸ Йордан. *Getica*, 125–138.

¹⁸⁹ Ремесленников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — Москва, 1954. — С. 52–70.

¹⁹⁰ Там само. — С. 125–138.

¹⁹¹ Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии // Вестник Древней Истории. — 1956. — №3. — С. 63–84.

¹⁹² Ремесленников А. М. К истории сарматских племен на среднем Дунае в IV в. // Ученые записки Казанского педагогического ин-та. — Вып. 12. — Казань, 1957; Його ж. Борьба племен Северного Подунавья и Поднепровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. — Казань, 1984; Бандровський О. Г. Радянська історична наука про римську експансію у Карпато-Дунайський регіон (I–III ст.) // Вісник Львівського Державного Університету. Серія історична. — Вип. 20. — 1984. — С. 52–58; Буданова В. П. Взаимоотношения готов с Римом и Византией конца III – первой половины IV в. в античном и средневековом обществе. — Москва, 1984. — С. 15–37; Ї ж. К вопросу о формировании вестготов и остготов (по данным письменных источников) // Взаимосвязь социальных отношений и идеологии в средневековой Европе. — Москва, 1983. — С. 4–28; Ї ж. Этническая структура “государства

імператору Костанцію (337–361) довелося знову відбивати свіжий натиск сарматів.

У IV ст. розгорнулася діяльність найвидатнішого з Амалів — короля Германаріха (за Т. Момзенем бл. 351–376 pp.). За Йорданом спочатку Германаріх розгромив і підпорядкував *герулів*, які займали землі біля Меотиди. Потім він вислав військо проти *венедів* “які хоча і були достойні зневаги через слабкість їх зброї, були однак могутніми завдяки своїй чисельності і пробували спочатку чинити опір” і підпорядкував їх¹⁹³. Далі Германаріх підпорядкував наступні племена: *гольтескіфи*, *тіуди*, *інаункси*, *васінабронки*, *меренс*, *морденс*, *імніскарі*, *роги*, *тадзанс*, *атаул*, *навего*, *бубегени*, *колди*, *гелури* і *ести*¹⁹⁴. Меренс (меря), морденс (мордва) та ести — віддалені від черняхівського ареалу фінські племена. Частина племен, перелічених у цьому реєстрі, відомі вірменській історіографії VII ст.: Rogas як Ardos, Tanzans як Dačan, атаули як Athual–Dwal — всі троє в районі пізньої Осетії, навего як *ἡναυος*, бубегени як Ragan, колди як Coldas — всі між Меотидою та гирлом р. Урал¹⁹⁵. Схоже, що готська традиція включила до реєстру племен, підпорядкованих Германаріху, всі відомі навколишні племена, можливо це зробив Касіодор, піднімаючи престиж предка Теодоріха Великого. Про Германаріха писав і римський історик Амміан Марцелін¹⁹⁶. Звичайно, це не дає підстав вважати імперію Германаріха плодом фантазії Йордана, а королівство готів залежним від венедів¹⁹⁷.

Скандинавський епос також зберіг перекази про цього короля. *Нєрварсага* розповідає про готського короля Гейдрєка, який правив у Рейндготії із столицею у Данпарстаді [Дніпровське місто — Л. В.]. По його смерті Хльод став

Германаріха” (По данным письменных источников // Краткие сообщения Ин-та Археологии. — №178. — Москва, 1984. — С. 35–40.

¹⁹³ *Йордан*. *Getica*, 119.

¹⁹⁴ *Йордан*. *Getica*, 116, 118, 120.

¹⁹⁵ *Lowmiański H.* *Początki Polski*. — Т. 1. — S. 405.

¹⁹⁶ *Амміан Марцелін*. *Libri XXXI*. — С. 3,1.

¹⁹⁷ *Скржинская Е. Ч.* О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новистуне // *Византийский Временник*. — Т. 12. — Москва, 1957. — С. 24.

вимагати у сина та спадкоємця Ангантюра половину батьківської спадщини — “половину того великого лісу, що зветься Темний ліс, ту святу могилу, що лежить на шляху, ту чудову скелю в дніпровських місцях, половину замків, що мав Хейдрек”¹⁹⁸. У “Старшій Едді” збереглася “Пісня про Хльода” (“Пісня про битву готів з гунами”), де розповідається про боротьбу за спадщину короля Хейдрека (“Я хочу половину спадщини Хейдріка: доспіхів, мечів, худоби і приплоду, скарбів скарбниці, жорнів скрипучих, рабів і рабинь з їх дітьми разом, і ліс знаменитий, що зветься Мюрквід [Темний ліс — Л. В.], на готській землі могили священні, камінь священний в луці Данпа [Дніпра — Л. В.], кольчуг половину, у Хейдрека бувших, земель і людей і блискучих кілець”¹⁹⁹). Хльод з допомогою гунів пробував добути готський престол, але це йому не вдалося і він загинув у боротьбі з Ангантюром.

Сага і еддичні пісні перегукуються з окремими епізодами реальної біографії Германаріха, який був молодшим сином короля Агіульфа і, можливо, вів боротьбу з котримсь з старших братів (Ексілом, Едіульфом або Вультвульфом). В усіх цих пам’ятках згадується Дніпро або Дніпровське місто. Ще ісландський дослідник Едди і саг Г. Вігфуссон здійснив спробу ототожнити Данпарстад з Києвом. Це повторили А. Куник та Ф. Браун²⁰⁰. Ця гіпотеза була відкинена ще у ХІХ ст.²⁰¹ аж до заперечення зв’язку Данпа з Дніпром²⁰². Заслуговує, однак, на увагу давня пропозиція Б. Рібакова, який розміщав Данпарстад на єдиному черняхівському городищі біля с. Башмачка на початку дніпровських порогів²⁰³.

За традицією Германаріх загинув на 110 році життя. Він наказав розірвати кіньми Сунільду, дружину короля *росомонів*

¹⁹⁸ *Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ. — Київ, 1963. — С. 48.

¹⁹⁹ *Пісня про Хльода, 7–8 / Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах.* — Москва, 1975. — С. 351.

²⁰⁰ *Куник А.* Русский источник о походе 1043 г. // Дорн Д. Каспий. — Санкт-Петербург, 1875. — С. 55; *Браун Ф.* Черноморье. — Т. 2. — Одесса, 1880. — С. 289.

²⁰¹ *Дашкевич Н. П.* Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия ун-та св. Владимира. — Т. 26. — Киев, 1886. — С. 239–241.

²⁰² *Боровський Я. В.* Походження Києва. — Київ, 1981. — С. 12.

²⁰³ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь., — С. 44

[напевно роксоланів — Л. В.], які уклали союз з ворожими готам гунами. Брати Сунільди Сар і Аммії поранили короля в бік мечем. Король довго мучився і помер²⁰⁴. Смерть Германаріха датують 375/376 р. Цей сюжет також знайшов відбиток у сагах (“Вислови Хамдара”, “Пісня Атлі” та ін.). Хамдар і двоє його братів Серлі та Ерп за бажанням їх матері Гудрун вирушили до готської столиці, щоби помститися за смерть своєї сестри Сванхільди, яку готський король Германаріх стратив, кинувши під копита коней²⁰⁵. У “Волсунга-сага” Сванхільда, дочка Сігурда і Гудрун, видана заміж за короля Йормунрека [Германаріха?], була ним запідозрена у невірності і страчена — розтоптана кіньми. Її брати Хальді, Серлі та Ерп вирішили помститися за сестру. По дорозі загинув Ерп, але Серлі та Хальді добралися до палат Йормунрека і вбили короля, хоча і самі загинули²⁰⁶.

Розповідь про загибель Германаріха здавна пов’язували з відомою легендою про заснування Києва (три брати Кий, Щек і Хорив та сестра Либедь)²⁰⁷. За вірменською легендою, вставленою в “Історію Тарона” Іоанна Маміконяна [VII ст., вірменська версія поміщена перед описом подій епохи імператора Маврикія (582–602), сам автор відносив її до більш раннього часу] братів звали Куар, Мелтей і Хореан²⁰⁸. Обидві легенди, скоріше всього ніяк не пов’язані між собою, а тим більше з Германаріхом.

Розповіді саг про боротьбу за владу по смерті Германаріха, напевно, відбивають якісь історичні реалії. Королівську владу здобув внук старшого брата Германаріха Вульत्वульфа — Вінітар, син Валараванса, а основна частина нащадків знаменитого короля була відсунена від влади. На той час *гуни* вже досягли Меотиди і Вінітар, борючись за владу, мусив визнати їх зверхність. Але “потроху звільнюючись з-під влади

²⁰⁴ *Йордан*. *Getica*, 129–130.

²⁰⁵ Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. — Москва, 1975. — С. 330–333.

²⁰⁶ Сага о Волсунгах. — Москва–Ленинград, 1934. — С. 236–248.

²⁰⁷ *Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ. — Київ, 1963. — С. 39–43.

²⁰⁸ *Еремян С. Т.* О некоторых историко–географических параллелях в “Повести временных лет” и “Истории Тарона” Иоанна Мамиконяна // исторические связи и дружба армянского и украинского народов. — Киев, 1965. — С. 153.

[гунів — Л. В.] і пробуючи проявити свою силу, він [Вінітар — Л. В.] рушив в межі антів, і коли вступив туди у першій битві був переможений, але далі став діяти рішучіше і розп'яв короля їх Божа з синами його і з 70 старійшинами для постраху, щоби трупи розп'ятих подвоїли страх підкорених²⁰⁹. В готській традиції ім'я короля передано як Вінітар (переможець венедів), тоді як Амміан Марцелін називає його Вітімір.

Короля антів Божа пов'язують з Божеком у Болохівській землі або, навіть, Буськом. Кабардинський просвітитель Шора Бекмурзович Ногмов (Ногма) (1794–1844) ввів в науковий обіг зібраний ним адиго-кабардинський епос, частково опублікований у “Закавказском вестнике” (1847, №4–21) і виданий окремою книжкою у Тифлісі в 1861 р.²¹⁰ Ногмов пов'язав стару адигську легенду з битвою Вінітара За його матеріалами в середині IV ст. над р. Баксаном жив князь Дауо, який мав вісім синів та дочку. Старший син Баксан — нартський богатир загинув у битві з королем готів разом з 80 вельможними нартами. Кабардинською “ант” — “стара людина”. Гіпотеза Ш. Ногмова має багато прихильників²¹¹. На її підставі видні славісти Г. Вернадський²¹² та Ф. Дворнік²¹³ навіть зробили висновок ніби алани завоювали антів. Всі ці версії сумнівні і залишаються дискусійними.

Вінітар “з такою свободою правив ... ледве протягом одного року, не потерпів Баламбер, король гунів”²¹⁴. В двох битвах готи зуміли вистояти. На допомогу Вінітару прийшов інший внук Германаріха — Геймунд, син Гунімунда. “В третій битві, коли обидва наблизилися один до одного, Баламбер, підкравшись до ріки Ерак [десь в районі нижнього Дніпра — Л. В.] пустив стрілу і поранивши Вінітара в голову, вбив

²⁰⁹ *Йордан. Getica*, 247.

²¹⁰ *Ногмов Ш.* История адыгского народа составлена по преданиям кабардинцев. — Нальчик, 1958.

²¹¹ *Orlik A.* Ragnarök — die Sagen vom Weltuntergang. — Berlin–Leipzig, 1922. — S. 467

²¹² *Vernadsky G.* Ancient Russia. — New Hawen, 1943. — P. 82.

²¹³ *Dvornik F.* The Making of Central Eastern Europe. — London, 1949. — P. 277–283.

²¹⁴ *Йордан. Getica*, 249.

його»²¹⁵. Готи стали данниками гунів. Племінниця Вінітара Вадамерка була взята до гарему переможця. Королем готів гуни поставили Гунімунда, сина Германаріха, свого часу усуненого Вінітаром.

Основне ядро “варварської імперії” Амалів знаходилося на Нижньому Дніпрі десь в тому районі, де Б.Рибаков локалізував Данпарстад. Основна маса остготів з середини III ст., схоже, перебувала у Приазов’ї від берегів Сивашу до гирла Танаїсу-Дону, а можливо, частково, і на східному березі Азовського моря²¹⁶. Реєстр племен Йордана, рівно ж як і матеріали, зібрані Ш. Ногмовим, дозволяють з достатньою долею вірогідності, припускати можливі походи готів на Північний Кавказ, тим більше, що джерела підтверджують їх походи по Чорному морю (у 255/256 р. вони напали на порт Пітіунт в Понті; у 257 р. повторили цей напад; у 264 р., висадившись на понтійському березі, проникли в Каппадокію та Віфінію; у 266 р. напали на західні береги Понту; у 275 р. також заглибилися в Малу Азію)²¹⁷. На нижньому Дону вони утвердилися в середині III ст. Тоді ж загинув Танаїс, хоча обставини його загибелі дослідники не схильні пов’язувати саме з готами²¹⁸. На допомогу готів спирався узурпатор Фарсанз, котрий після Рескупоріда IV займав боспорський престол у 253–254 рр.²¹⁹. Морські походи готів не могли відбуватися без допомоги флоту Рескупоріда V. На боспорські володіння на східному березі Меотиди тиснули племена зі сходу та півночі, так що поява готів була досить вигідною²²⁰. При цьому ні Йордан, ні інші автори (наприклад Ісидор, який

²¹⁵ *Йордан. Getica*, 249.

²¹⁶ *Lewicki T. Zagadnienie Gotów na Krymie // Przegląd Zachodni*. — R. 7. — 1951. — N5/8. — S. 80.

²¹⁷ *Карту походів див.: Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов*. — Москва, 1990. — С. 81

²¹⁸ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство*. — Москва–Ленинград, 1949. — С. 444; *Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры*. — Москва, 1972. — С. 302–304.

²¹⁹ *Кругликова И. Т. Боспор III–IV вв. в свете новых археологических исследований // Краткие сообщения Ин-та Археологии АН СССР*. — Вып. 105. — 1965. — С. 8.

²²⁰ *Кругликова И. Т. Культура Боспора в позднеантичный период // Античное общество*. — Москва, 1967. — С. 16–17.

написав у VII ст. “Історію готів, вандалів і свевів”, спираючись на більш ранніх авторів Діона Кассія, Орозія, Сальвіана, Евтропія та вестготську традицію²²¹), не згадують про сутички готів з боспорцями або підпорядкування ними Боспорського царства. Лише у 276 р. після того як готи були розгромлені у Малій Азії боспорський цар Тейран (275/276 – 278/279) довершив розгром тих решток, які повернулися з походу. Боспор та кримські міста знову звернулися до Риму і з кінця III ст. римський гарнізон знову з’явився в Херсонесі та інших місцях південного побережжя.

В Криму *готи* запанували не пізніше третьої чверті III ст. (скарб з 113 римських срібних монет, срібної фібули і скляного виробу, знайдений на р. Качі поблизу с. Долинне в Бахчисарайському р-ні містить монети датовані найпізніше 251 р.). Вважати, що тут перебувала основна їх частина, зокрема на Керченському півострові²²², по меншій мірі, бездоказово. Хоча проникли готи в Крим, напевно, не через Перекоп, а через Керченський півострів²²³. Тамтешні готи отримали назву *трапезитів*. *Готи* практично не зачепили *аланів* в Донецькому Кряжі. В Криму вони, скоріше всього, обмежилися степовою частиною, потіснивши іраномовних *сарматів* ближче до гір²²⁴. На побережжі продовжували функціонувати грецькі міста²²⁵. Що стосується падіння Неаполя Скіфського, то тут важко стверджувати, що це

²²¹ Diesner H. J. Isidor von Sevilla und das westgotische Spanien. — Berlin, 1977. — S. 17–21.

²²² Wolfram H. Geschichte der Goten. — München, 1979. — S. 10.

²²³ Буданова В. П. Продвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным письменных источников) // Вестник Древней Истории. — 1982. — №2. — С. 155–174; Ї ж. Контакты готов с племенами *barbaricum solum* и ранневизантийской империей // Византийская цивилизация в освещении российских ученых 1947–1991. — Москва, 1999. — С. 84–95; Ї ж. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — Москва, 2000.

²²⁴ Васильев А. А. Готы в Крыму. Ранняя пора христианства и эпоха переселения народов // Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры. — Вып.1. — 1921. — С. 247–326; Його ж. Готы в Крыму // Там само. — Вып.2. — 1927. — С. 179–282.

²²⁵ Tomaszek W. Die Goten in Taurien. — Wien, 1881; Braun F. Die letzten Schicksale der Krimgoten. — Sankt-Petersburg, 1890; Svennung J. Zur Geschichte des Goticismus. — Stockholm, 1967. — S. 28–32; Lönnroth E. Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffassung // Studia Gotica. — Stockholm, 1972. — S. 58–62

відбулося в результаті готського вторгнення. Скоріше до повної руйнації цього центру причетні *гуни*²²⁶. В Приазов'ї готи перемістили сарматські масиви (не зачепивши їх в Донецькому Кряжі), скоріше всього під їх впливом *савари* перейшли далі на північ. Таке ж переміщення, напевно, відбулося в Криму, де частина місцевого населення відійшла в гори. У мовному відношенні до кримського конгломерату приєднався германський субстрат. Але і надалі в Криму основними залишилися іраномовні масиви. Для більшої конкретизації бракує джерельного матеріалу.

Гуни. Сьогодні навряд чи потрібно доводити, що *гуни* (хунну) були народністю монголоїдної раси, яка у III–I ст. до н. е. займала територію нинішньої Монголії та манчжурських провінцій Китаю²²⁷. Велика китайська стіна була споруджена імператором Цінь-Ші-Хуанді якраз проти цього масиву номадів. Довгі війни гунів з Китаєм у 127–119 рр. до н. е. підірвали їх могутність, поразка в цих війнах привела до внутрішньої боротьби, яка у 57–56 рр. до н. е. завершилася розколом *гунів* на північних і південних. Південні хунну, очолені шаньюєм Хухан'є, визнали протекторат Китаю. Частина північних хунну, на чолі з братом Хухан'є шаньюєм Чжи-чжи, вступивши в союз з середньоазіатськими племенами *кангюйців*, рушила в прикаспійські степи. Решта хунну була знищена у 85–87 рр. в боротьбі з китайцями²²⁸.

У 350 р. *гуни* з'явилися у Передкавказзі. До 370 р. вони підпорядкували собі *аланів* Прикубання та Таманського півострова. В Крим *гуни* проникли через обмілілу Керченську протоку. Легенду про їх переправу слідом за провідником-

²²⁶ Шульц П. Н., Головкина В. А. Неаполь скифский // По следам древних культур. — Москва–Ленинград, 1051.

²²⁷ *Иностранцев К. А.* Хунь-ну и Гунны. Библиографический обзор теорий о происхождении народа Хунь-ну китайских летописей, о происхождении европейских Гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов // Живая Старина. — 1900. — С. 353–383, 515–564.

²²⁸ *Иностранцев К. А.* Гунны или хунну?. — Ленинград, 1926; *Бернштам А. Н.* Очерки истории гуннов. — Ленинград, 1951; *Гумилев Л. Н.* Хунну. Средняя Азия в древние времена. — Москва, 1960; *Його ж.* Хунну в Китае: три века войны Китая со степными народами III–IV вв. — Москва, 1974; *Його ж.* История народа Хунну. — Книга 1–2. — Москва, 2002.

оленом, який нібито раптово з'явився і вказав номадам можливість переправи, переповіли візантійські автори Євналій, Созомен, Зосим, Пріск з Паніону, Прокопій з Кесарії та Агафій з Мірени. Ця легенда надійно проаналізована істориками і сприймається як інтерпретація античного міфу, який, однак, відбиває реальність переправи через Керченську протоку²²⁹. Гуни швидко опанували степову частину Криму. Алани, які займали Донецький кряж та північні береги Меотиди (Азовського моря), звернулися до готів. Вінитар чекав гунів біля берегів Дону, але вони через Перекоп вийшли йому в тил. Вінитар мусив відступати. Бл. 378 р. (або до 380 р.) король гунів Баламбер розбив Вінитара на Нижньому Дніпрі і оволодів спадщиною Германаріха.

Відрив *гунів* на протязі чотирьох століть від основних центрів цивілізації перетворив їх у справжній народ кентаврів, які народжувалися, жили і помирали на конях. Вони були дуже витривалими людьми, здатними вижити в будь-яких кліматичних умовах. Вони могли не варити м'ясо в котлах, а клали його під сідла, де воно пом'якшувалося між крупом коня і сідлом, ставши придатним для розривання зубами. В своєму русі на захід *гуни* змушували мігрувати з ними племена різних мовних і расових груп, які їм зустрічалися. До 410 р. ставка гунських королів знаходилася у степах Північного Причорномор'я.

Рух *гунів* зрушив з місця *вестготів*, які, не бажаючи потрапляти під їх зверхність, прорвали на Нижньому Дунаї римський лімес. У 378 р. вождь вестготів Фрітігерн буквально знищив римську армію у битві при Адріанополі, де впало до 40 тис. римських воїнів і сам імператор Валент. Готи розграбували беззахисні Епір, Фессалію та Ахайю і підступили до Константинополя²³⁰. Імперія поспішила зробити їх федератами,

²²⁹ Васильев А. А. Готы в Крыму // Изв. Гос. Академии Истории материальной Культуры. — Т. 1. — Ленинград, 1921. — С. 27–33; Гагло А. В. Этническая история северного Кавказа IV–X ст. — Ленинград, 1979. — С. 16–17; Сазанов А. В. Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени. Автореф. дис. д. и. н. — Москва, 1999.

²³⁰ Lakatos P. Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden // Acta Universitatis de Attila Jozsef nominatae. Acta antiquae et archaeologica. — Т. 17. Szeged, 1973.

дозволивши осісти за Дунаєм. Слідом за *вестготами* через Дунай у 380 р. перейшла основна маса *аланів*.

Гунам ніхто не заважав і вони в короткий термін опанували величезну територію від Волги до Карпат. У 395 р. по смерті Феодосія імперія відмовилася від оборони Паннонії. Слідом за військами і мирне населення покидало міста і поселення. Гуни, змітаючи все на своєму шляху, вторгнулися у Паннонію. *Черняхівська культура* впала. Основна маса *остготів*, *генідів* і частина *слов'ян*, захоплені гунською хвилею, рушили за ними. Рятуючись від гунів, *вестготи*, *геніди* та інші германські народності, кинулися на захід. 24.08.410 р. вестготський король Аларіх (395–410) здобув Рим. “Вічний Рим” ніхто не обороняв. Імператор Гонорій (393–423) заперся в Равенні. Римський полководець Стіліхон запросив гунів на правах федератів проти готів. Невдовзі *вестготи*, *алани* та *свеви* форсували Рейн, пройшли Галлію і опинилися аж у Іспанії. А *гуни* цілком легально закріпилися в Паннонії. У 425 р. полководець Аецій привів допоміжні загони гунів в Італію, а у 433 р. змушений був офіційно передати їм провінції *Valeria* і *Pannonia prima*²³¹.

По смерті короля гунів Регула його брат Руас у 434 р. кинув війська гунського союзу на Константинополь. Східна імперія відкупилася ціною щорічного трибуту — 350 фунтів золота. У 441 р. королівське достоїнство розділили сини Руаса — Бледа і Аттіла. У 443 р. Аттіла вбив брата, зламав опір акацирів, які того підтримували, і став єдиним володарем імперії гунів. У 447 р. він знову дійшов до меж Константинополя. Імперія гунів сягнула свого найвищого розвитку²³². Наляканий імператор послав в ставку Атіли

²³¹ *Амміан Марцелін* [Marcellini V. C. comitis Chronicon. A. A., 11. — Berolini, 1894], libri XXXI.

²³² *Hirth F.* Über Wolga-Hunnen und Hiungnu // Sitzungsberichte der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-philol. Und hist. klasse. — Т. 2. — 1899. — S. 245–278; *de Groot J. J. M.* Die Hunnen der vorchristlichen zeit // Chinesische Quellen zur Geschichte Asiens. — Т. 1. — Berlin-Leipzig, 1921; *Gombosz Z.* Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage // Ungarische Jahrbücher. — Т. 1. — 1921; *Синицын И. В.* К материалам по сарматской культуре на территории Нижнего Поволжья // Советская Археология. — Т. 8. — Москва, 1946; *Thompson E. A.* A History of Attila and the Huns. — Oxford, 1948; *Давыдова А. И.* Иволгинское

посольство сенатора Максиміана, в складі якого був секретар Пріск з Паніону Фракійського (415–472), частина записок якого за 434–472 рр. вціліла в цитатах Стефана з Візантія, Євграфія, Прокопія з Кесарії, Йордана в передачі Кассіодора, Феофана, Льва Диякона. В цих фрагментах збереглася інформація про двір Аттіли і його різноетнічне військо²³³.

Опис Пріском дерев'яного терема Аттіли (з колод і тесаних дощок, обнесений дерев'яним частоколом з вежами) вживання при його дворі термінів *medos* (мед), *savas* (ячмінний квас) та *strava* (тризна за померлим), слов'янська належність яких надійно доведена Л. Нідерле²³⁴ та підтверджена Л. Гіндіним²³⁵, навіть послужило основою версії І. Забеліна щодо гунського походження слов'ян, а далі версій про Богдана Гатилу (в белетризованій формі її проштовхував І. Білкей), яка ще й досі має прихильників.

Основні археологічні знахідки періоду розквіту гунської епохи, природно, належать Паннонії. Старша угорська історіографія навіть розглядала гунів як безпосередніх предків угорців, які просто повернулися (тобто “віднайшли” Батьківщину, яку змушені були покинути після битви при Недао)²³⁶. На території сучасної Угорщини розкопано п'ять гунських поховань, які можна віднести до королівських чи князівських (Сегед-Нодьсексош, Батасек, Печ-Усег, Будапешт і

городище. К вопросу о гунских поселениях в Забайкалье // Советская Археология. — Т. 25. — Москва, 1956. — С. 261–300; Мерперт Н. Я. Гунны в Восточной Европе. Очерки истории СССР (III–IX вв.). — Москва, 1958; Гумилев Л. Н. Эфталиты и их соседи в IV в. // Вестник Древней Истории. — 1959. — №1.

²³³ Prisci Fragmenta // Fragmenta Historicorum Graecorum / Ed. C. Müller. — Т. 4. — Parisiis, 1851. — P. 69–110; Сказания Приска Панийского / пер. с греч. С. Дестуниса // Ученые записки 2-го отд. Имп. АН. — Кн. 7. — Вып. 1. — Санкт-Петербург, 1861; Prisci Fragmenta // Historici Graeci Minores / Ed. L. Dindorff. — Т. 1. — Lipsiae, 1870. — P. 275–352; Приск // Византийские известия. — Т. 1. — Москва, 1955. — С. 7–16; Kuranc J. De Prisco Panita rerum scriptore questiones selectae. — Lublin, 1958.

²³⁴ Нидерле Л. Славянские древности., — С. 50–51, 54.

²³⁵ Гиндин Л. А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей. — Москва, 1981. — С. 52–96.

²³⁶ Вереш П. Этногенез и этническая история венгерского народа до 896 года / Автореферат дис. к. и. н. — Москва, 1979.

Паннонхолмо). *Гунські* речі, які мали поширення від Борового у Казахстані до Мундольсгейма у Франції, добре ідентифіковані в археологічній літературі²³⁷. Дослідження цих пам'яток не залишає сумнівів щодо монголоїдної належності власне гунів (в “імперію” Аттіли входила маса різноманітних за етнічним складом племен). Тому всі інші версії походження гунів, в т. ч. і найновіші, залишаються бездоказовими²³⁸.

Гуни зрушили і змусили мігрувати на захід величезну кількість племен. У знаменитій “битві народів” на Каталаунських полях (15.06.451 р.) у війську Аттіли (його правою рукою в цій битві був король гепідів Ардаріх) були: *punnacem Rugum sjmitante Gelono Gepida trux sequitur, Scytum. Burgundio cogit; Chunus, Bellonotus, Neurees, Bastarna, Toringus, Bructerus, ulvosa vel quem Nicer alluit unda, prorumpit Francus; cecidit cito secta Vipenni Hercejnia in lintes et Rherum texuit alno; et iam terrificis diffuderat Attila turmis in campos se, Belga. Tuos*²³⁹. Готські (власне остготські) дружини у цій битві очолювали внуки Вінітара — Валамір, Теодемір і Відемір. Вестготи з королем Теодоріхом I, чий маневр і вирішив долю битви, були в стані римського полководця Аеція²⁴⁰.

Аттіла помер у 453 р. під час шлюбної ночі з черговою дружиною Ілдіко, батька якої він колись вбив. “Бич народів” був низенького росту, велика голова міцно сиділа на широкогрудому торсі, маленькі рухливі очі, приплюснутий ніс, темна шкіра і рідка борода (таким описали короля гунів

²³⁷ *Werner J.* Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. — München, 1956. — S. 82-89; *Засецкая И. П.* О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степей и Казахстана гунской эпохи // Советская Археология. — 1978. — №1. — С. 53–71; Ї ж. Классификация полихромных изделий гунской эпохи по стилистическим данным // Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. — Москва, 1982. — С. 14–30; *Коврич И.* Погребение гунского князя в Венгрии // Там само. — С. 6–13; *Шаламон А., Баркоци Л.* Археологические данные к периодизации познеримской Паннонии // Там само. — С. 31–49.

²³⁸ *Калинецъ И.* Гуни — нащадки Израїля. — Львів, 1997.

²³⁹ *G. S. Apollinaris Sidonii.* Carmina, VII, w. 321–328 // *Autores Antiquissimi* [Monumenta Germaniae Historica. — T. 8 / Rec. Ch.Lvetjahann]. — Berlin, 1887. — S. 211; *Seeck O.* Geschichte des Untergangs der antiken Welt. — T. 6. — Stuttgart, 1921. — S. 461

²⁴⁰ *Йордан.* Getica, 197–202; *Ермолова И. Е.* Общественный строй гуннов последней четверти IV – начала V в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. — Москва, 1984. — С. 229–238.

очевидці)²⁴¹. По смерті Аттіли його імперія розсипалася. В битві на р. Недао (454 р.) найближчий соратник Аттіли король гепідів Ардаріх розгромив синів Аттіли²⁴². На стороні *гунів* билися *остготи*, *алани* і *ругії*, на стороні Ардаріха — *герули* і *свемви*. В цьому бою загинув улюблений син Аттіли — Еллак. Його брати мусили уступити лівий берег Дунаю по Тисі гепідам і герулам. Західніше від останніх осіли остготи. Невдовзі сини Аттіли спробували потіснити цих своїх недавніх союзників, але були розгромлені королем остготів Валаміром і основна їх маса відступила до Дніпра і далі до Меотиди. Невелика група гунів, очолена одним з синів Аттіли — Дінтзіном (Денгізехом) продовжувала воювати з остготами в Паннонії. Денгізех загинув у бою з римським військом, а його брат Еонак у 466 р. осів в Добруджі як федерат Візантії²⁴³. Після битви при Недао гуні в короткий термін очистили всю Центрально-Східну Європу.

Ситуація швидко змінювалася. Серед федератів імператора Майорана (457–461) опинилися: Bastarna, Suebus, Pannonius, Neurus, Chunus, Geta, Dacus, Halanus, Bellonothus, Rugus, Burgundio, Vesus, Alites, Bisalta, Ostrogothus, Procrustes, Sarmata, Moschus post aquilas venere tuas; tibi militat omnis Caucasus et Scythicae poter Tanaiticus undae²⁴⁴.

Опанувавши Крим, *гуни* знищили Боспорське царство: археологічні розкопки свідчать, що в останній чверті IV ст. на Таманському і Керченському півостровах були зруйновані більшість поселень. Значна частина *готів* разом з *аланами* під натиском *гунів* відійшла у гірський Крим, де вже були готські поселення з другої половини III ст. Причому кримські гірські готи, схоже, не прийняли проповіді Ульфїли і залишилися ортодоксами (у 325 р. на I Вселенському соборі готський єпископ Феофіл підписав нікейський символ віри). Готи разом з аланами отримали дозвіл розселитися на підступах до Херсонесу. В гірському Криму гото-аланські поселення почали

²⁴¹ Йордан. *Getica*, 182–183.

²⁴² Йордан. *Getica*, 261–262.

²⁴³ *Lowmiański H. Początki Polski*. — Т. 2. — S. 240–247.

²⁴⁴ *G. S. Apollinaris Sidonii. Carmina*, V, w. 474–479 // *Autores.*, — S. 199

перемішуватися. Так при археологічних розкопках біля сіл Скалистого і Лучистого знайдені готська зброя і аланська кераміка.

Генуезька фортеця

У Північному Причорномор'ї, на Нижньому Дніпрі, Дністрі та Дунаї *готів* не залишилося, відлами *аланів* (окрім Криму) залишилися в Донецькому кряжі та на Північному Кавказі. Опустів також степовий Крим, звідки іраномовне та германське населення перейшло в гірську частину або помандрувало з *гунами* на захід.

Частина гунів, прогнаних з Паннонії після битви при Недао, повернулася у Північне Причорномор'я та в Крим, де розселилася на території степового Криму і колишніх землях Боспорського царства. При цьому рештки готів і аланів відійшли ще щільніше в гори та на Таманський півострів. Готські могили цього періоду знайдені на схилі гір Чатир-Даг, біля Харакса, Чорної ріки.

Гунське королівство в Східному Криму ще залишалося потужною мілітарною державою, бо у 464 р. візантійський

василевс Юстин посилав патрикія Проба на Боспор до короля гунів Зілігда з пропозицією військового союзу проти Персії. До кінця IV століття гуні довершили руйнацію грецьких полісів на кримському побережжі. Вцілів лише Херсонес, але вже як опорний пункт Візантії під новою назвою Херсон. У 488 р. Візантія відновила кам'яні стіни, зруйновані землетрусом і посилила свій гарнізон. З приходом василевса Юстиніана I у 527 р. почалося відродження грецьких міст вже як візантійських і будівництво потужних фортець²⁴⁵. Васалами імперії стали кримські готи і алани. У 529 р. гунський король Грод прибув до двору Юстиніана I, визнав себе васалом і був поставлений правителем Боспору. Грод охрестився у візантійській столиці і, повернувшись на Боспор, наказав перелити статуї місцевих богів на монети. Його противники на чолі з братом Муагером підняли бунт і вбили Грода. Тоді візантійські війська прогнали рештки гунів з Криму.

Декларуючи відновлення Боспорського царства, Юстиніан дозволив коронувати боспорським царем нащадка попередньої династії Тіберія Юлія Діуптуна. На Боспор повернулися готи. Реальна влада була в руках комеса Евксінського Понту Іоанна та командирів найманих готських військ Годіли і Вадурія.

²⁴⁵ Вус О. В. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I // Військово-науковий вісник. — Вип. 5. — Львів, 2002. — С. 28–42; Його ж. Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму. “Довгі стіни” Юстиніана I // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАНУ. — Львів, 2002. — Зошит 3–4 (45–46). — С. 253–262; Його ж. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. — Вип. 5–6. — Львів, 2003. — С. 33–41; Його ж. Військово-інженерний аспект відновлення *praetentura* імперії Юстиніаном I у Південному Криму (VI ст.) // Військово-науковий вісник. — Вип. 6. — Львів, 2004. — С. 43–60; Його ж. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причорномор'є, Крым, Русь в истории и культуре. II Судакская международная конференция. — Киев–Судак, 2004. — С. 40–50; Його ж. Византийская армия — основно й инструмент восстановления *Orbis Romanus* в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.) // Кондаковские чтения — 1: Проблемы культурной преемственности. — Белгород, 2005. — С. 130–148; Його ж. Візантійська військова присутність на Європейському та Азійському Боспорі в VI ст. Інженерне прикриття протоки Боспор Кіммерійський // Військово-науковий вісник. — Вип. 8. — Львів, 2006. — С. 35–51; Його ж. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці в другій половині VI ст. // Причорномор'є, Крым, Русь в истории и культуре. III Судакская международная конференция. — Киев–Судак, 2006. — С. 64–69.

Боспорське царство трансформувалося у візантійський округ. За наказом Юстиніана в Алустоні (Алушті), Горзувитах (Гурзуфі), Сімболоні (Балаклаві) та Судаку були споруджені кам'яні фортеці, значно посилені укріплення Херсонесу та Боспору²⁴⁶.

До середини VI ст. в Криму інтенсивно відновлювалися грецькі міста на південному побережжі. Гірська частина півострова та частина побережжя були заселені християнами (готами і аланами).

Готи утворили країну Дорі [Дорос] з центром у Мангупі. Вони залишалися васалами Візантії, виступаючи на її стороні, “коли ромеї [візантійці — Л. В.] йшли на своїх ворогів, кожен раз коли василевсу було це потрібно. Вони досягають чисельністю населення до трьох тисяч бійців, у військовій справі вони чудові, і у землеробстві, яким вони займаються власним руками, вони достатньо вправні; гостинні вони більше всіх людей. Сама область Дорі лежить на підвищенні, але вона не кам'яниста і не суха, напроти, земля дуже добра і приносить найкращі плоди. В цій країні василевс не збудував ніде ні міста, ні фортеці, так як ці люди не терплять бути ув'язненими в яких би то не було стінах, а більше всього люблять вони завжди жити в полях. Так як здавалося, що їх місцевість легко доступна для нападу ворогів, то василевс укріпив всі місця, де можна було пройти ворогам, довгими стінами і таким чином зберіг готів від побоювання за вторгнення в їх країну ворогів”²⁴⁷. Візантійці допомогли звести укріплення, які прикривали всі проходи в Доросі (Дорі): на плато Мангупа, сусіднього Ескі-кермена (в Мангупі та Ескі-Кермені тоді ж були зведені християнські базиліки), над р. Бельбек на плато Сюреньського мису, звідки можна було контролювати один з найбільш важливих гірських проходів другої гряди Кримських гір, та на плато Чуфут-кале на межі з степом²⁴⁸. Ці заходи були своєчасними. В степовому Криму залишалися нечисленні

²⁴⁶ Браун Ф. Судьба крымских готов. — Санкт-Петербург, 1890

²⁴⁷ Прокопий Кесарийский. О постройках. — III, 7 / Пер. С. Кондратьева // Вестник Древней Истории. — 1939. — №4(9). — С. 246.

²⁴⁸ Яковсон А. Л. Крым в средние века. — Москва, 1973. — С. 11.

залишки гунів та інші відлами, які мігрували з ними. А вже невдовзі цей простір заповнили нові племена.

Алани заселили на західному побережжі околиці міста Дандака. Місто згадує Амміан Марцелін²⁴⁹. Етимологія назви, ймовірно, походить від іранського *danta* — зуб (староосетинське *dandak*), місто знаходилося на зубовидному мисі²⁵⁰. Дандаку локалізують на городищі Алма-Тамак, в гирлі ріки Альми, північніше Херсона. Це укріплене валом та ровом городище дійсно займає зубовидний мис, який виступає в море. До III ст. тут був укріплений римський військовий табір, а пізніше осіли алани²⁵¹. Алани відродили розорену Феодосію, назвавши її Ардаба. “Сьогодні ж Феодосія на аланській чи таврській мові називається Ардаба, тобто Семибожний. В цій Феодосії, кажуть, жили колись і вигнанці з Боспору”, — читаємо в анонімному періплі Понту Евксінського з V ст.²⁵². Давньоіранською *Ардаба* справді означає *Семибожний*²⁵³. Судак, за церковною традицією був заснований у 212 г.²⁵⁴. Назва ця походить від древнього Сугдак (древньоіранське “сугда” — “чистий, святий”²⁵⁵, арало-прикаспійський аланський Согд (Согдіана) чи Суде — Яньцай, Аланія²⁵⁶). Дуже правдоподібно, що цей центр було засновано аланами²⁵⁷. Аланські могильники (в нішах-аркосоліях, зроблених в стінах

²⁴⁹ Амміан Марцеллін. *История*. // В. В. Латышев. *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе* // *Вестник Древней Истории*. — 1949. — №3. — С. 288.

²⁵⁰ Абаев В. И. *Осетинский язык и фольклор*. — Т. 1. — Москва-Ленинград, 1949. — С. 161-162.

²⁵¹ Щеглов А. Н. *Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды* // *Вестник Древней Истории*. — 1965. — №2. — С. 110-113; Його ж. *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. — Ленинград, 1978. — С. 130.

²⁵² Псевдо-Арриан. *Объезд Эвксинского Понта* // В. В. Латышев. *Известия...* // *Вестник Древней Истории*. — 1948. — №4. — С. 235.

²⁵³ Абаев В. И. *Осетинский язык и фольклор*. — Т. 1. — С. 155.

²⁵⁴ Бартольд В. В. *Арабские известия о русах*. // Бартольд В. В. *Соч.*, — Т. 2. — Ч. 1. — Москва, 1963. — С. 815.

²⁵⁵ Васильевский В. Г. *Введение в житие св. Стефана Сурожского* // Васильевский В. Г. *Труды*. — Т. 3. — Петроград, 1915. — С. 56.

²⁵⁶ Бартольд В. В. *Арабские известия о русах*. — С. 814

²⁵⁷ Брун Ф. К. *Материалы для истории Сугдеи* // *Черноморье*. — Ч.2. — Одесса, 1880. — С. 122.

камер античних склепів²⁵⁸), іранські імена Сорак, Саваг і Фаїспарт в графіті на стінах керченських катакомб IV–V ст.²⁵⁹, — свідчать про присутність аланів на Керченському півострові. Аланські могильники присутні також у західній частині Криму, в першу чергу комплекси в Інкерманській долині поблизу Севастополя: могильники Інкерманський (III–IV ст.), біля висоти “Цукрова головка” (IV–VII ст.), Чорноріцький (II–IV ст.)²⁶⁰.

На кінець “гунського періоду” основним господарем Криму стала Візантія, відродивши та укріпивши прибережні міста. Її зверхність визнали християнські масиви аланів та готів, котрі запанували в гірському Криму і зайняли окремі ніші на побережжі. Степовий Крим значною мірою опустів, хоча там залишалися якісь відлामами різноетнічних кочових масивів.

Булгари. Гуни “перегнали” за Дунай велику масу племен, очистивши таким чином Причорноморські степи. У V ст. опустілі території почали займати тюркомовні *булгари*, первинні осаді яких знаходилися в Казахстані між Уралом, Сир-Дар’єю і р. Сарі-Су в Киргизії. *Булгари* були споріднені з *гунами* (принаймні довший час спілкувалися разом). Вони ділилися на три групи: західні (власне булгари), середні (*кутрігури* чи *утігури*) та східні (*оногури*, безпосередні предки нинішніх болгар, балкарців і карачаївців). Міграція булгар відбувалася під натиском гунів-сабірів, яких, в свою чергу, тиснули авари та інші народи (які, на думку Пріска Панійського, втікали перед заливом Океану і битвою грифів між собою²⁶¹). Близько 463 р. оногури зайняли кочовища на

²⁵⁸ Анфимов Н. В. Земляные склепы сарматского времени в грунтовых могильниках Прикубанья // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. — Вып. 16. — 1947. — С. 150.

²⁵⁹ Кулаковский Ю. А. Керченская христианская катакомба 491 года // МАР — №6, — Санкт-Петербург, 1891. — С. 22–23; Його ж. Две керченские катакомбы с фресками // МАР. — №19. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 31.

²⁶⁰ Веймарн Е. В. Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г. // История и археология древнего Крыма. — Киев, 1957. — С. 219–237; Борисова В. В. Могильник у высоты “Сахарная. Головка”. // Херсонесский сборник. — Вып. 5. — Симферополь, 1959. — С. 169–190; Бабенчиков В. П. Чернореченский могильник // Археологичні пам’ятки УРСР. — Т. 13. — Київ, 1963. — С. 123.

²⁶¹ Prisci Fragmenta. — Fr. 30.

Північному Кавказі, розгромивши і прогнавши рештки гунів, які відійшли за Волгу і Алтай, де змішалися з місцевими племенами і поступово асимілювалися.

Кутрігури просунулися над Азовське море між нижніми течіями Дону і Дніпра. Далі до 480 р. вони перейшли на правий берег Дніпра і просунулися аж до Паннонії. Рівночасно на південь нинішньої України почали рухатися маси слов'ян-антів²⁶².

*Фанагорійський вапняковий надгробок з грифоном,
кінець IV — початок III століття до нашої ери*

Булгари входили до потужного Тюркського каганату, який в середині 570-х рр. сягав гирла Кубані. Тюрки, яких очолювали кагани з роду Ашина, намагалися утримати контроль над “Великим шовковим шляхом” — караванною дорогою з Китаю в країни Передньої Азії, Середземномор’я та Європи. Вони швидко опанували недавно підвладні гунам степи. У 567 р. загопи тюрків на чолі з Турксанфом переправилися через Керченську протоку і здобули Боспор–Пантікапей. Слідом за цим у 581 р. вони спробували оволодіти Херсоном. Але громадянська війна, яка охопила серце каганату — Туркменію, не дозволила їм продовжити облогу основного опорного пункту Візантії в Криму. Вони зняли облогу і основна їх маса покинула Крим. У 590 р. дука

²⁶² *Lowmiański H. Początki Polski. — Т. 2. — S. 248–249.*

Херсону стратилат Євпатерій знову відновив владу Візантії у колишньому Боспорському царстві.

Фанагорійський сфінкс

Скориставшись відходом *аварів* та основної маси *тюрків* булгари-оногури утворили в Приазов'ї нову державу кочівників, т. з. Велику Булгарію, на чолі з ханом Кубратом (584–642 чи 605–665). До об'єднання Кубрата ввійшли і частини інших булгарських племен, переважно із зв'язку кутрігурів. У 619 р. Кубрат прибув в Константинополь до двору василевса Іраклія, прийняв християнство і отримав підтвердження на свої володіння, зокрема на Керченському півострові. Близько 635 р. столицею Кубрата стала Фанагорія на Боспорі. Він, навіть, повів боротьбу з ханами з роду Ашина за зверхність у всьому Тюркському каганаті.

По смерті Кубрата Велика Булгарія розпалася на п'ять орд, які очолили його сини: Боян, Котраг, Аспарух, Кубрат і Алціока²⁶³. Ситуація ускладнилася вторгненням *хозар*, очолених родом Ашина, які також претендували на спадщину по Тюркському каганаті.

²⁶³ *Феофан Ісповідник*. Хронографія. — 356.18 — 358.10; *Ангелов Д.* Образуване на българската народност. — София. 1971. — С. 187.

Боян (ототожнюваний з відомим за “Іменником болгарських ханів” Безмером²⁶⁴) залишився на землях Великої Булгарії. Під натиском хазар основна частина орди Бояна відійшла на Північний Кавказ і, розділившись по різних ущелинах, утворила два народи пізніших *карачасвців* і *балкарців* (матеріали ґрунтових могильників Балкарії, як і мовний аналіз не залишають щодо цього сумнівів)²⁶⁵. Решта зайняла територію в передгір’ї Криму у центральній та східній частині. У центральному східному Криму відомо багато болгарських поселень VII ст., зокрема з похованнями з геральдичними поясами наборами біля сіл Рисове та Богачево.

Монета Юстиніана II

Котраг залишався з своєю ордою на Нижньому Доні. Під натиском *хазар* його орда перемістилася на середню Волгу, де заснувала Чорну (Північну) Булгарію, яка у першій чверті X ст. позбулася хозарського протекторату і до монгольського завоювання у 1236–1237 рр. залишалася незалежною. На місці її столиці Булгару виникла Казань — столиця іншої держави Казанського ханства (1437–1552), де основаним залишалося тюркомовне болгарське населення.

²⁶⁴ Златарски В. История на българската държава през средните векове. — Т. 1. — Ч. 1. — София, 1970. — С. 164; Ангелов Д. Образуване на българската народност. — С. 196.

²⁶⁵ Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа [МИА. — №106]. — Москва, 1962. — С. 88.

Орда Аспаруха початково кочувала між Дніпром та Дністром, а близько 675–678 рр. перебралася в пізнішу Бессарабію, звідки постійно тривожила задунайські володіння Візантії. Василевс Костянтин IV Пагонат (668–685) з великим флотом та армією настиг болгарів в Добруджі. Аспарух відступив в гори, а василевс, який страждав від подагри, відбув у Месемврію на теплі ванни. Військо ж, налякане панічними чутками, не слухаючи стратигів, почало покидати табір. Аспарух скористався з такого становища і до 681 р. опанував територію нинішньої Болгарії, заповненої племенами антського масиву.

Четвертий брат Кубрат з своєю ордою ввійшов в Паннонію як данник аварів, але у 685 р. він перейшов на службу до Візантії, отримавши як федерат для поселення Керасмійське поле. Його сусіди слов'яни-другівіти були зобов'язані поставляти продовольство для болгарського хана. Порозумівшись з ними, Кубрат здійснив спробу захопити Солунь (Фессалоніки) і заснувати власне царство, але загинув у 687 р., виданий сином свого ближчого соратника Мавра²⁶⁶. Рештки його орди приєдналися до Аспаруха.

П'ятий брат Алціока спочатку теж став данником аварів. Близько 652 р. Алціока вступив в конфлікт з аварами і, забравши 9 тис. своїх прихильників, перейшов до короля франків Сігіберта III, який дозволив їм поселитися у Баварії. Підступний франкський король рівночасно дозволив баварському герцогові вирізати нових поселенців, появою яких останній був невдоволений. Лише з 700 воїнами Алціока зумів вирватися і перейшов у Карантанію, де його прийняв місцевий князь Валлука²⁶⁷. У 663/664 р. Алціока звернувся до короля лангобардів Громоальда (662–671), який спрямував болгар до свого сина герцога Беневенту Ромуальда. Останній дозволив їм

²⁶⁶ Грьцьки извори за българска история. — Т. 3. — София, 1960. — С. 162–165.

²⁶⁷ *Фредегар*. Хроніка. IV, 72.

розселитися в Сепіні, Бовіані і Інзерні²⁶⁸, де їх нащадки поступово асимілювалися.

В Криму булгар залишилося небагато, але з їх приходом ожили запустілі сільські місцевості. Як свідчать археологічні пам'ятки, приазовські булгари-номади, які осіли на Керченському півострові, перейшли до осілого способу життя²⁶⁹, в їх селищах були глинобитні дома на кам'яній основі, в степовій частині — напівземлянки (як на поселенні Тау-Кипчак в 20 км від Сімферополя²⁷⁰). З приходом булгар на сході і в центрі Криму ожили, зросли і почали розвиватися землеробські селища. Причому вони склали складну мозаїку готських, аланських і булгарських поселень²⁷¹. Навряд чи германці-готи, іранці-алани та тюрки-булгари вступали між собою в асиміляційні процеси навіть в місцях, де їх поселення переміщувалися, взаємовпливи на побутовому та технологічному рівні все ж простіші за складні міжетнічні взаємини. Булгарське населення поступово до кінця VIII ст. асимілювалася наступними потоками тюрків, до яких було близьким за мовою.

Авари. *Авари* (обри в давньоруських літописах, звані також варкунітами) були союзом кочових племен тюркського походження. Назва, можливо, походить від вождя на ім'я Вар (Овар), який очолив їх міграцію на захід. Батьківщиною аварів був Північний Китай, де вони були відомі під іменем жуан-жуан. До початку VI ст. *авари* зайняли значну територію на схід від Каспія і на північ від Аральського моря. Тут вони включили до свого об'єднання сарматів-хіонітів. До 558 р. авари та хіоніти були завойовані *тюркцятами* (тюрками) — новим народом, який виник в процесі асиміляції невеликого

²⁶⁸ Павло Диякон. Історія лангобардів. V, 29 [*Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. — Saec. 6–9. Hannoverae, 1878. — V, 29*].

²⁶⁹ Плетнева С. А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) [МИА. — №142]. — Москва, 1967

²⁷⁰ Баранов И. А. Салтово-маяцкое поселение Тау-Кипчак в Крыму // Археологические открытия 1970 г. — Москва, 1971. — С. 283–284

²⁷¹ Якобсон А. Л. Крым в средние века. — Москва, 1973. — С. 37–38.

племені князя Ашина, яке вийшло з Північного Китаю, та споріднених з *гунами* алтайських племен.

Частина *аварів* (близько 20 тис. за Менандром) втекла на захід у передкавказькі області. Тут, при допомозі *аланів*, авари розгромили *утігурів*, *залів* і *сабірів*, ставши гегемоном на Північному Кавказі, звідки вступили в контакти з Візантією. У 558 р. імператор Юстиніан погодився зробити їх своїми федератами. У 560 р. авари розпочали війну з *антами* і вбили антського посла Мезаміра. У 561–562 рр., розбивши *кутрігурів*, авари зайняли Лівобережжя Дунаю і висунулися на Нижній Дунай. Юстиніан запропонував їм для поселення Паннонію, зайняту герулами і гепідами.

Десь до цього періоду відносяться війни аварів з дулібами та хорватами. “В ті самі часи існували й обри, що воювали проти цезаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов’ян і примучили дулібів, що були слов’янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати було обринові, не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п’ять жінок у телігу і повезти обрина, — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а розумом горді, і потребив їх Бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І є приказка в Русі й до сьогодні: “Погинули вони, як обри”, — бо нема їхнього ні племені, ні потомства”²⁷².

Про підпорядкування *аварами* слов’янських народів розповідали Менандр, Михайло Сирієць та Іоанн з Ефесу. Фредегар зафіксував знущання аварів над слов’янами в Карпатській котловині. Франкський історик Григорій Флоренцій, єпископ Турський (бл. 540–594) та лангобардський історик Павло Диякон (бл. 720 – бл. 799) розповідають про битву між аварами та східнофранкським королем Сігібертом I над Верхньою Лабою, яка відбулася бл. 562 р. Це дозволяє припустити, що авари до завоювання Паннонії розгромили прикарпатсько-волинський союз, гегемоном якого були *дуліби*,

²⁷² Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1908. — Стб. 9.

і свій удар по Паннонії нанесли з півночі, залучивши до міграції слов'ян, в їх числі *дулібів* і *хорватів*.

В союзі з лангобардами авари у 567 р. розбили *генідів* і змусили їх мігрувати в Північну Італію. У Паннонії авари створили потужну державу — Аварський каганат, одним з головних етносів якого були різні групи слов'ян, серед яких, можливо, переважали хорвати. Найбільшого розквіту ця держава набула за часів кагана Бояна (565–602). Протягом першої половини VII ст. ця держава постійно загрожувала Візантії і вела війни з антами на Нижньому Дунаї. У 626 р. на Мораві з складу каганату виділилася слов'янська держава короля *Само*. З цього періоду почався поступовий розпад каганату. В ході франко-аварської війни 791–799 рр. каганат зазнав остаточної поразки, а з 809 р. був включений до складу Франкської імперії. На його теренах виник ряд слов'янських держав, з яких однією з найбільших було Блатенське (Балатонське) хорватське князівство. Рештки аварів були асимільовані угорцями.

Аварські древності досліджені археологами на теренах нинішньої Угорщини та Східної Словаччини. Спорідненість давніх аварів з нинішніми аварцями Дагестану проблематична. Останні належать до нахсько-дагестанської мовної групи північно-кавказької сім'ї, яка не пов'язана з тюркською групою алтайської сім'ї до якої належали давні авари²⁷³.

²⁷³ *Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. — Saec. 6–9. Hannoverae, 1878. — II, 10; Menander Protector. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes / Ed. C. de Boor. — Berolini, 1903. — p. 197–212; Gregorii Turonensis Historia francorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. — T. I. — 1951. — IV, 22; Hauptmann L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-e siècle // Byzantion, IV, 1927–1928. — P. 137–170; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. — Москва–Ленинград, 1941. — С. 91–101; Moravczik G. Byzantinoturcica. — T. I. — Budapest, 1942. — p. 41–43; Дьяконов А. Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах в VI–VII вв. // Вестник Древней Истории. — 1946. — N1. — С. 26–34; Grafenauer B. Nekaj vprasanj iz dobe naseljevanja juznih Slovanov // Zgodovinski casopis. — T. 4. — Ljubljana, 1950. — S. 23–126; Королюк В. Д. Авары (обры) и дулебы русской летописи // Археологический Ежегодник за 1962 г. — Москва, 1963. — С. 24–31; Avenarius A. Die Awaren in Europa. — Bratislava, 1974; Szadadesky-Kardoss S. Avarica. Uber die Awarengeschichte und ihre Qurlen. — Szeged, 1986. — S. 143–218; Литаврин Г. Г. О походе аваров в 602 г. против антов // Славяне и их соседи. Международные*

Авари у VI ст. здійснювали наскоки на Кримський півострів, частково осідаючи в степовій частині. Всі ці нечисленні відлами (як і близьких до них булгар) були до кінця VIII ст. поглинуті тюркомовними хазарами і дальших слідів не залишили, розчинившись в їх масиві.

Хозари. Хозари не були кочовиками. Це кавказьке плем'я, етномовна ідентифікація якого залишається проблемною (антропологічно хозари відносилися до грацільного типу кавказької раси), займало територію сучасного Дагестану на Терекі і Сулаку. З III ст. *хозари* зайняли територію по всій західній береговій лінії Каспійського моря і в низов'ях Волги. Вони жили родами і племенами, займалися виноградарством і рибальством, а також скотарством та полюванням у багатих дичиною заплавах Волги і Ахтуба. З другої половини VI ст. хозари майже без опору підпорядкувалися *тюркютам*, оскільки данина, яку вимагали кагани з роду Ашина, була необтяжливою для їхньої багатой економічної бази, а панування могутніх тюркютів гарантувало їм безпеку і захист.²⁷⁴

Падіння Сасанідського Ірану і крах внаслідок танської експансії Західно-Тюркського каганату (який остаточно зійшов з політичної арени у 657–659 рр.) порушили політичну рівновагу в регіоні. Хозари не мали достатньої мілітарної сили, а сама їх держава ще не мала створеного апарату управління. Тому у 651 р. хозари прийняли до себе одного з ханів з роду Ашина з рештками його війська, проголосивши своїм хаканом (каганом). Пришлі тюрки прекрасно почували себе в багатих заплавах луках Нижньої Волги, де вони зайнялися кочовим тваринництвом, трималися окремо від хозар, не вимагали від останніх податків, вдовольняючись добровільними дарунками. Їх столицею стало місто Семендер на річці Терек в Дагестані. Відбивши *арабів* і *танців* і відтіснивши *аварів* за Дон, в

отношения в эпоху феодализма. — Москва, 1989. — С. 15–33; Його ж. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. — Москва, 1991. — С. 8–12.

²⁷⁴ *Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу. — Київ, 2002. — С. 231–232.

середині VII ст. Хозарський каганат став наймогутнішою державою між Азією та Європою.

Вже у 654 р. в північнокавказькі землі вторгнулися арабські війська. Їх полководець Абд ар-Рахман і 4 тис. його воїнів загинули у цьому поході, який розпочав довгу 80-річну непримиренну боротьбу хозарів з мусульманами, в ході якої опустіли цілі північнокавказькі регіони. Внутрішня боротьба в Халіфаті спричинилася до завершення арабо-хозарського протистояння на користь хозар.

На початку VIII ст. сюди стали стікатися, рятуючись від релігійних переслідувань, євреї переважно з Візантії. Єврейські купці-рахдоніти відразу використали географічні переваги розташування Хозарського каганату. Захопивши Согд, араби наклали астрономічні побори на каравани з шовком, які рухалися “Великим шовковим шляхом”. Євреї додумалися везти шовк з Китаю, обминаючи Согд та Іран, через Хозарію та Північне Причорномор’я прямо в Європу. Освоєння нового шляху співпало з занепадом Китаю після заколоту Ань Лушаня (756–763). Шовк пішов за безцінь, а багатства рахдонітів стрімко вирости. Вони тепер утримували наймані професійні підрозділи для охорони своїх караванів. Рівночасно хутра, експорт яких від Оки та Ками через Волгу отримав величезний ринок на арабському Сході, також транспортувалися через Хозарію. Таким чином хозари, євреї та тюркюти досягнули між собою балансу в рамках Хозарського каганату. До 800 р. Хозарія зайняла землі між Доном на заході²⁷⁵, Кавказьким хребтом на півдні і Уралом на сході. Центром її стала нова столиця Ітіль, розташована між Волгою і Ахтубою.

Панування *хозарів* у Північному Причорномор’ї почалося з середини VII ст. У 655 р. хозари перейшли через Керченську протоку. У 670–679 рр. Хозарія оволоділа майже всім Кримом крім Херсона. Хозари не чіпали міського самоврядування, будучи зацікавленим у збереженні чорноморської торгівлі, лише обклали жителів даниною і прибрали до рук торговельні

²⁷⁵ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Киев, 1985.

мита. Їх намісник — тархан сидів у Судаку. Так само хозари віднеслися до осілих в Криму *аланів, готів та болгар*.

Хозарське завоювання відбилосся на становищі Херсона, який почав занепадати. У 695 р. в місто заслали скиненого з престолу василевса Юстиніана II. Невдовзі йому вдалося перебратися в Дорі до готів, які переправили його до кагана. Хозари передали Юстиніану II Фанагорію на Таманському півострові, колишню столицю болгарського хана Кубрата. Вони не бажали ускладнювати стосунки з Візантією. Юстиніан покинув Фанагорію, морем добрався до Сімболона (Балаклави) і звідти до болгар за Дунай. З допомогою болгар він повернув собі престол (705–711). Повернувшись до влади, імператор вирішив вернути Візантії Крим. Хозари ж почали заохочувати херсонітів можливістю відновлення самоврядування в місті. У 710 р. Юстиніан II послав в Крим каральну експедицію. Хозари відгукнулися на заклик херсонітів і допомогли їм розбити візантійців. Більше того з їх допомогою Юстиніан II знову був скинений з престолу і страчений. Василевсом у 711 р. став вірменин Філіпик Вардан. Вторгнення видатного арабського полководця Маслама, який здобув Дербент, в глибину хозарських земель, змусило хозар піти на певні поступки в Криму. За угодою з Візантією за хозарами залишився степовий Крим, до Візантії відійшло південне та південно-західне побережжя з Херсоном.

Війна з арабами продовжувалася з перемінним успіхом. У 721 р. арабський полководець Джеррах здобув одне з основних хозарських міст на Північному Кавказі — Беленджер. У 723–724 рр. він розгромив кавказьких аланів. В цій ситуації протистояння між мусульманським Халіфатом та християнською Візантією єврейська еліта схилила кагана до прийняття юдаїзму. Для цього рабинам довелося попрацювати над доказом походження кагана з роду Ашина від юдеїв, бо юдеєм не можна стати, ним потрібно народитися від матері-юдейки. У 730 р. каган Булан першим з каганів прийняв юдаїзм. В той же час основана маса хозарських племен залишилася язичниками. Вони і далі приносили жертви вогню і воді, шанували місяць і священні дуби бога неба і світла

Тенгі-хана, якому приносили в жертву коней, кров'ю яких поливали священні дерева, а голову і шкіру вшали на сучки.

У 730–731 рр. хозари вторгнулися в Албанію, здобули Ардебіль і розгромили військо арабського намісника Джерраха. З Візантією у 732 р. вдалося підтвердити мир, скріплений шлюбом царевича Костянтина Капроніма з сестрою кагана Чічак (Іриною). Однак араби відразу нанесли удар у відповідь. У 732 р. Мерван здобув Дербент і Беленджер. Його наступний похід у 735 р. закінчився розгромом армії кагана. У 737 р. каган мусив прийняти іслам.

Втративши деякі позиції на Північному Кавказі, хозари розпочали інтенсивно укріплятися у степовому Криму. На місці зруйнованих ними готських, аланських та булгарських поселень, вони збудували нові центри (Фули, Дорос, Сьюрен, Киз-Кермен, Чуфут-Кале). Хозарські поселення виникли на місці античних міст Тірітаки, Мірмекія, Ілурата, біля села Алексіївки в центрі Керченського півострова, біля Коктебеля та Феодосії. Тюркомовні булгари почали змішуватися з хозарами-тюркютами, алани та готи, визнаючи хозарську зверхність, трималися осібно.

В Криму було на той час п'ять християнських єпархій — Боспорська, Херсонська, Сугдейська, Готська і Фульська. Готська єпархія отримала статус митрополії²⁷⁶. В імперії почалося гоніння на монахів і шанувальників ікон. За таких умов до Криму потягнулися з усієї Візантії переслідувані шанувальники ікон. Місцева візантійська влада не мала сил проводити послідовну іконоборчу політику. До кінця VIII ст. втікачі-монахи в гірському Криму (між хозарськими та візантійськими володіннями) створили печерні монастирі з храмами (монастир Апостолів на східному схилі Аю-Дагу, монастирі в Інкермані, в околицях Білогорська, біля села Тернівки, Успенський монастир у Чуфут-Кале, монастирі Качі-Кольон, Чілтер-Коба, базиліка на горбі Тепсень в Коктебелі). В

²⁷⁶ Кулаковский Ю. К истории Готской епархии в Крыму в VIII веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1898. — Кн. 2. — С. 172–202; Мошин В. А. Готская епархия в Хазарии в VIII в. // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. — Т. 1. — Белград, 1929.

гірському Криму вирости цілі “печерні міста” — Дорос-Мангуп, Кирк-Ор (Чуфут-Кале), Каламита (Інкерман), Бакла, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Киз-Кермен.

*Візантійська частина церкви Іоанна Предтечі в Керчі
(VII—XIX ст.)*

Значно зросло населення Керченського півострову, околиці Херсонесу, причому за рахунок хозаро-булгарського населення. Економічне становище в цих регіонах почало стабілізуватися, що втілювалося у збільшенні сільськогосподарського виробництва та рості торгівлі. Хозари вміло використали період правління Костянтина Капроніма (740–775 рр.). Звичайні сільські будинки того часу були з дерева на кам’яних фундаментах з солом’яними дахами. Вони мали житлове та господарські приміщення з відкритим вогнищем на земляній підлозі. Такі будівлі були і у західному

Криму (Байдарська долина, басейни Качі і Бельбеку) і в південному Криму (біля Коктебеля).

Вигляд з Чуфут Кале в бік Свято-Успенського печерного монастиря

Спроби хозарів повністю підпорядкувати не тільки перехідну гірську зону, але й весь південний Крим (на побережжя вони вийшли не тільки на Керченському півострові, але й в районі Коктебеля та Аю-Дага), наштовхнулося на спротив греків, до яких долучилися алани та готи. Археологи зафіксували сліди цієї боротьби у другій половині VIII ст.: сліди пожеж і розорень в більшості поселень передгірського Криму і південного берегу. Рівночасно в горах з'явилися нові поселення в тих місцях, де досі не було жодних поселень. У 787 р. християнське населення Південного Криму (в основному готи та алани), очолене єпископом Готської єпархії Іоанном, підняло повстання і визволило від хозарів центр Кримської Готії Дорос-Мангуп. Хозари прислали каральні сили і до 791 р. придушили повстання. Єпископ емігрував у

Візантію, але готи не змирилися з поразкою. До 830 р. їх землі остаточно перейшли під візантійську зверхність.

Тим часом лідер єврейських купців-рахдонітів, які заправляли при дворі кагана, Обадія (деякі дослідники вважають його каганом, який діяв під впливом рахдонітів), спираючись на найману гвардію, провів у 799–809 рр. релігійні реформи в наслідок яких хозарська верхівка перейшла в юдаїзм. На цей раз каган одружився з єврейкою і його наступник став справжнім євреєм. Так поступили і деякі інші представники хозарської знаті. Але в процесі політичної боротьби каган перетворився на ізольованого сакрального живого бога, якого боготворили, коли країна процвітала і вбивали за перших невдач, замінюючи сином чи братом. Реальна влада зосередилася в руках лідера рахдонітів — хамелеха (“царя”), який, спираючись на найману гвардію (12 тис.) правив іменем кагана. Рахдонітська община паразитувала на міжнародних шляхах і розкошувала в Ітілі та інших торговельних центрах. Нащадки тюркютів поповнювали ряди гвардії, а основна хозарська маса, залишаючись язичниками, тепер платила податки і терпіла зверхників, не будучи особливо войовничою²⁷⁷.

²⁷⁷ Григорьев В. В. О двойственности верховной власти у хазаров // Журнал Министерства Народного Образования. — 1834. — Ч. 3. — С. 279–295; Його ж. Обзор политической истории хазаров // Сын Отечества и Северный Архив. — Т. 48. — Санкт-Петербург, 1835. — С. 566–595; Дорн Б. Известия о хазарах восточного историка Табари / Пер. П. Тяжелова // Журнал Министерства Народного Образования. — Ч. 53. — №7–8. — 1844; Гаркави А. Я. Существовала ли у хазар столица под названием Беленджер? // Известия Императорского Русского Археологического Общества. — Т. 9. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 271–275; Кулаковский Ю. К. К истории Готской епархии в Крыму в VIII в. // Журнал Министерства Народного Образования. — 1898; Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского // Васильевский В. Г. Труды. — Т. 2. — Вып. 2. — Санкт-Петербург, 1912; Бруцкус Ю. Д. Письмо хазарского еврея от X в. // Еврейская мысль. — Т. 1. — Петроград, 1922. — С. 31–71; Мошин В. А. Еще о “новооткрытом” хазарском документе // Сборник Русского Археологического общества в королевстве Югославия. — Т. 1. — Белград, 1927. — С. 41–60; Його ж. Готская епархия в Хазарии в VIII в. // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. — Т. 1. — Белград, 1929; Готье Ю. А. Хазарская держава и ее культура // Готье Ю. А. Железный век в Восточной Европе. — Москва–Ленинград, 1930. — С. 70–90; Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Ленинград, 1932; Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. — Ленинград, 1936; Його ж. История хазар. — Ленинград, 1962; Zajaczkowski A. Ze studiów nad zagadnieniem

Прийняття хозарською верхівкою юдаїзму²⁷⁸ викликало масову міграцію євреїв не тільки з Візантії та з християнських країн Заходу, а й з мусульманських держав, де їх становище було порівняно кращим. Вони заселили цілі квартали хозарських міст, особливо в Криму. Велика кількість євреїв осіла в столиці — Ітиль в гирлі Волги. Але нова релігія не об'єднала різноетнічне населення каганату, а, навпаки, протиставила хозарську верхівку не тільки решті рядової маси, але й провінційній еліті. Важко судити про склад хозарської еліти цього періоду: яку частку серед неї займали рахдоніти і наскільки їх вплив був вагомим?

У 810–820 рр. каганат охопила справжня громадянська війна. Противники кагана, яких називали *кабірами* (схоже, що більшість серед них складала тюрки-кабіри та булгари) знайшли підтримку у нового етносу, який з'явився у

chazariskim. — Kraków, 1946; *Тиханова М. А.* Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма [МИА. — №34]. — Москва, 1953; *Dunlop D. M.* The History of the Jewish Khazars. — Princeton, 1954; *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона [МИА. — №62]. — Москва, 1958; *Веймарн Е. В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена // История и археологи ясредневекового Крыма. — Москва, 1958; *Буниятов З. М.* О длительности пребывания хазар в Албании VII–VIII вв. // Известия АН АзССР. — 1961. — №1; Його ж. Азербайджан в VII–IX вв. — Баку, 1965; *Гумилев Л. Н.* Открытие Хазарии. — Москва, 1966; Його ж. Древние тюрки. — Москва, 1967; *Исаков М. И.* Археологические памятники Дагестана. — Махачкала, 1966; *Магомедов М. Г.* Хазарские поселения в Дагестане // Советская Археология. — 1975. — №2; Його ж. Древние политические центры Хазарии // Советская Археология. — 1975. — №3; Його ж. Образование Хазарского каганата. — Москва, 1983; *Иерусалимская А. А.* “Великий шелковый путь” и Северный Кавказ. — Ленинград, 1972; *Koestler A.* The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage. — London, 1976; *Плетнева С. А.* Хазары. — Москва, 1976; *Федоров Я. А., Федоров Г. С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе. — Москва, 1978; *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — Ленинград, 1979; *Golden P. B.* Khazar Studies: A Historic-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. — V. 1–2. — Budapest, 1980; *Golb N., Pritsak O.* Khazarian Hebrew documents of the tenth century. — London, 1982; *Плетнева С. А.* Хазары. — Москва, 1986; Його ж. Очерки хазарской археологии. — Москва–Иерусалим, 1999; Його ж. Города в Хазарском каганате (к постановке проблемы) // Хазарский альманах. — Т. 1. — Харьков, 2002; Його ж. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII вв.). — Воронеж, 2003; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — Москва, 1990.

²⁷⁸ *Лавриэвский Л. Я.* Коли хазари перейшли на жидівство // Богословіє. — Т. 12. — Львів, 1934. — С. 66–69, 193–206, 295–299; — Т. 13. — Львів, 1935. — С. 47–49.

Північному Причорномор'ї — *угрів*. Вони зайняли територію Нижнього Подніпров'я (822–836 рр.).

Чуфут Кале

Візантія пильно спостерігала за подіями в Хозарії. У 832 р., використовуючи внутрішні труднощі каганату, Візантія повернула собі Херсон. Далі Візантія підтримала кагана і допомогла хозарам звести опорний пункт Саркел (Білу Вежу) в Нижньому Подонні. У 840 р. василевс Феофіл утворив Херсонську фему — окремий військово-адміністративний округ на чолі з стратигом. До феми ввійшли землі від Алупки до р. Бельбек і нижньої течії р. Альми. Херсонський стратиг Петрона отримав сильні підрозділи найманців та створив прикордонну сторожу. В цей період візантійсько-хозарського протистояння в Криму розгорнулося спорудження ісарів (від тюркськ. “стіна, укріплення”). Багата єврейсько-хозарська знать спішила забезпечити свою безпеку. Слідом за нею до будівництва укріплених замків звернулася і знать аланська та готська. З VIII–X ст. залишилося біля сотні таких замків (між

Алуштою і Ласпі аж до меж феми Херсон вздовж побережжя: на схилах Демерджи і Каstellі, Ай-Йорі під Алуштою, Кучук-Ламбат на мисі Плака біля Партеніта, Бікж-Ламбат на північному схилі Аю-Дага, на горі Гелім-Кая північніше Гурзуфа, Палеокастріон між Масандрою і Нікітою, в околицях Ялти, між Алушкою і Ореандою Аї-Миколай, Хачла-Каяси, Гаспра-ісар, біля Ластівчиного гнізда, Харакс на мисі Ай-Тодор, на горі Хрестовій, на місці Воронцовського палацу, Лімена-Кале на горі Кішка над Семізоом, Кучук-ісар і Біюк-ісар біля Кікінеїза, Ільяс-Кая біля Ласпі і на Форосі)²⁷⁹. Поступово ця територія повністю перейшла під контроль Візантії.

Проблема входження кримських територій до складу Хозарії залишається дискусійною. Можна погодитися, що Хозарія володіла степовим Кримом і частиною побережжя²⁸⁰.

²⁷⁹ Когоношвили К. К., Махнева О. А. Раскопки у подножия горы Демерджи // Археологические памятники Украины. 1965–1966 гг. — Вып. 1. — Киев, 1967. — С. 193–195; Їх же. Алустон и Фуна. — Симферополь, 1971; *Паришина С. А.* Середньовічне укріплення на горі Ай-Тодор // Археологические памятники Украины. 1969 г. — Вып. 4. — Киев, 1972. — С. 253–257; *Веймарн Е. В.* Еще раз о Таврическом лимесе // Античная древность и средние века. — Вып. 10. — 1973. — С. 255–258; *Талис Д. Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник // Археологические исследования на юг восточной Европы. — Москва, 1974. — С. 84–113; *Домбровский О. І.* Пам'ятки південнобережної та горної частини Криму // Археологія УРСР. — Т. 3. — Київ, 1975. — С. 467–476.

²⁸⁰ *Герцен А. Г., Могарычев Ю. М.* О возникновении Готской епархии в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. — Вып. 2. — 1991; Їх же. К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. // Античная древность и средние века. — Вып. 30. — Екатеринбург, 2001. — С. 112–115; *Баранов И. А.* Таврика в составе Хазарского каганата (середина VII–X вв.) / Автореф. д. и. н. — Киев, 1994; *Айбабин А. И.* Крым под властью Хазарского каганата // Византия и Крым. — Симферополь, 1997; Його ж. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 171–224, 226–227; *Филиппенко В. Ф.* Каламита-Инкерман: крепость и монастырь. — Севастополь, 1997. — С. 53; *Михеев В. К., Тортика А. А.* Историческая география хазарского каганата и экологически возможная численность населения кочевий хазар (середина VII – середина X вв.) // Вісник Міжнародного Соломонового університету. — №3. Юдаїка. — Київ, 2000. — С. 154–157; *Майко В. В.* Археологические аспекты религиозного синкретизма Крымской Хазарии VIII – первой половины X вв. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. — Симферополь, 2001. — С. 29–41; *Сухоревров В. В.* Крымский полуостров в иконоборческую эпоху // Православные древности Таврики. Сборник материалов по церковной археологии. — Киев, 2002. — С. 78; *Виноградов А. Ю., Комар А. В.* Институт тулуна и хазары в Юго-

Але окрім феми Херсон Візантія контролювала частину побережжя, яка постійно збільшувалася. Подібні трансформації відбувалися і в гірському Криму. На східному побережжі Фанагорія і частина Боспору знаходилася під подвійним правлінням хозарського тудуна і візантійської адміністрації²⁸¹.

Приплив в Хазарську державу нових хвиль активного єврейського купецтва і загострення внутрішнього протистояння привели до нового вибуху зовнішньої експансії. В пошуках виходу хозарська верхівка здійснила спробу взяти під контроль Волзький та Дніпровський шляхи, через які йшла торгівля хутрами²⁸². ПВЛ зберегла сліди залежності від хозар східнослов'янських племен *сіверян, вятичів, радимичів* і *полян*. Ступінь цієї залежності від хозарів і початки хазарського завоювання дискусійні, але все це відбулося не раніше кінця VIII – початку IX ст. Версія М. Гольдельмана щодо заснування Києва хазарами близько 830 р., підтримана О. Прицаком, який і *полян* відніс до хозарів²⁸³, не знаходить жодних підтверджень в археологічному матеріалі²⁸⁴. До 838 р. у полян до влади прийшли скандинави на чолі з Діром, з допомогою яких поляни звільнилися від хозарської залежності²⁸⁵.

Хозарія змушена була воювати з уграми (822 р.), аварами (824 р.), печенігами та огузами-торками. Печеніги врешті у 889 р. перемістилися в Північне Причорномор'я і невдовзі змусили основний масив *угрів* мігрувати на захід, ставши до

Западном Крыму VIII – начала IX вв. в контексте новых данных эпиграфики // Сугдейский сборник. — Вып. 2. — Киев–Судак, 2006. — С. 38–56.

²⁸¹ Сорочан С. Б. Еще раз о тудуне Херсона и статусе Боспора и Фанагории в начале VIII в. // Хазарский альманах. — Т. 6. — Киев-Харьков, 2007. — С. 201–222.

²⁸² Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — Москва, 1989; Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контекст истории Восточной Европы. — Харьков, 2006,

²⁸³ Прицак О. Lenzen-in Konstantina Порфірородного // Universitat Libera Ucrainensis. Facultas Philosophica. Studia. — В. 7. — München, 1971. — S. 59–69; Голб Р., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Первухина. — Москва-Ерусалим, 1997.

²⁸⁴ Толочко П. П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева // Хазарский альманах. — Т. 2. — Киев-Харьков, 2004. — С. 99–108.

²⁸⁵ Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком // Хазарский альманах. — Т. 4. — Киев-Харьков, 2005. — С. 109–117.

889 р. господарями в межиріччі Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю. Невдовзі хозари втратили контроль і у Середньому Поволжі. Колись рахдоніти скористалися з невдалої митної політики арабів у завойованому Согді. Тепер, змушені утримувати найману армію, вони вдалися до подібної політики. І Волзька Булгарія, прийнявши іслам, відірвалася від Хозарії і у 921–922 рр. встановила прямі контакти з Хорезмом в обхід хозарських територій. Зміна міжнародних торговельних артерій і вихід на міжнародну арену Київської Русі привели до агонії Хозарського каганату.

З початку X ст. русько-варязькі дружини стали з'являтися на Каспії. В Кембріджському документі є розповідь про спробу візантійського василевса Романа Лакапіна (920–944) підбурити проти хазар “царя Русі” Хельгу. Цей князь зайняв Самкерц Хозарський (за М. Артамоновим це Тамань, можливо, скоріше — Керч-Корчев), за що хозарський архонт Боспору захопив три візантійські міста. Потерпівши поразку від хозарів, Хельгу ніби-то розпочав війну з Візантією. Його флот було спалено грецьким вогнем і він морем пішов у Персію чи Фракію²⁸⁶. Деякі історики побачили у цьому листі ремінісценції з походу русів на Каспій у 945 р. (чому не з 912/913 р., який дійсно можна було пов'язати з князем Олегом) і пропонували кардинально переглянути хронологію давньої історії Русі²⁸⁷. В модернізованій версії у 939 р. князь Ігор здобув хозарське місто Самкерц на Таманському півострові, але хозарський полководець Песах звільнив місто, відкинувши русів на північ, у 940 р. вдерся через Керченську протоку в Крим, здобув три грецькі міста, але був зупинений біля Херсону. Через Перекоп він вийшов в руські землі, дійшов до Києва і обложив Русь даниною. Джерела не дають простору для таких побудов. Навколо особи Хельгу і хронології подій триває полеміка²⁸⁸. Кембріджський документ міг бути

²⁸⁶ *Коковцев П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. — Ленинград, 1932. — С. 120; *Голб Р., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. — С. 117–149.

²⁸⁷ *Цукерман К.* Русь, Византия и Хазария в середине X в.: проблемы хронологии // Славяне и их соседи. — Вып. 6. — Москва, 1996. — С. 68–80.

²⁸⁸ *Лаврієвський Л. Я.* Олег і Хельгу хазарського документу, виданого В. Шехтером // Київський збірник історії і археології, побуту і мистецтва. — Т. 1. — Київ, 1930.

помилково пов'язаний з василевсом Романом Лакапіном²⁸⁹. Хельгу з хозарського документу міг бути старшим сином Ігоря та Ольги, мужем Предслави²⁹⁰, популярною залишається версія про тмутараканського князя Хельгу²⁹¹. Справедливо вважаючи, що немає жодних підстав для перегляду хронології правління Олега, російський дослідник В. Петрухін вирішив, що так само відсутні підстави для ототожнення Хельгу з хозарської переписки з Олегом Віщим. За його версією Хельгу-Олег був чернігівським князем з династії Рюриковичів (про що свідчить скандинавський ритуал Чорної могили), який активно діяв на хозарському напрямку. У 941 р. він здійснив самостійний похід на Тмутаракань, а звідти у 943/944 р. — на Бердаа на Каспійському побережжі²⁹². Не можна повністю відкидати можливість тотожності Хельгу з хозарського документа з Олегом Віщим, враховуючи можливість участі останнього у війні Візантії з хозарами у 921 р.²⁹³. Що ж стосується хозарського полководця Песаха, то межі його бойових дій охоплюють невелику приморську територію у східному Криму. З цього приводу цікава версія Ю. Могаричева, який ототожнив Песаха з князем Бравліном з Житія Стефана Сурожського²⁹⁴.

Смертельний удар по Хозарії наніс у 964-966 рр. київський князь Святослав Ігорович в союзі з печенігами та огузами. Були здобуті основні хозарські центри Ітіль, Семендер та

²⁸⁹ Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. — 1991. — №2–3.

²⁹⁰ Вернадский Г. В. Киевская Русь. — Москва, 1996. — С. 41.

²⁹¹ Мошин В. Русь и Хазария при Святославе // Seminarium Kondakovianum. — Т. 6. — Praha, 1933; Його ж. Хельгу хазарского документа // Slavia. — Roč. 15. — 1938; Скрынников Р. Г. Войны Древней Руси // Вопросы истории. — 1995. — №11–12. — С. 28

²⁹² Петрухин В. Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. — Москва, 2000. — С. 222–229.

²⁹³ Войтович Л. В. Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. — Вип. 2. — Луганськ, 2004. — С. 190–202.

²⁹⁴ Мозарычев Ю. М. Об одном из сюжетов жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-м-к-рая?) // Хазарский альманах. — Т. 6. — Киев-Харьков, 2007. — С. 181–191.

Саркел. Слов'янське населення з Верхнього Дону (носії *борщевської культури*) почали займати Саркел, Азовське побережжя і Таманський півострів²⁹⁵. Давши себе вплутати у балканську авантюру, Святослав Ігорович упустив можливість закріпитися на Каспії і в Північному Причорномор'ї. Рештки хозар, а потім і сам каган прийняли мусульманство. В хозарських містах з'явилися хорезмійські гарнізони. Семендер та інші прикаспійські міста були легко захоплені ширваншахом. Київ зберіг за собою Білу Вежу та побережжя Керченської протоки²⁹⁶.

В Криму хозари ще якийсь час продовжували контролювати степову частину. У 1016 р. русько-візантійські війська взяли в полон хозарського полководця Георгія Цуло, який підтримав бунт у Херсоні. Приазовські хозари визнали зверхність тмутараканських князів. Остання згадка про них відноситься до 1083 р. Князь Олег Святославич у 1083–1115? рр. носив титул “архонта Матрахи, Зіхії і всієї Хазарії”²⁹⁷.

Таким чином в етнічному складі населення зміни відбулися не такі вже значні. Побережжя залишилося грекомовним, правда з хозаро-єврейськими вкрапленнями. В гірському Криму та південно-східній частині побережжя продовжували залишатися готські та аланські компактні зони. Степовий Крим і значна частина Керченського півострова стала тюркомовною, де навколо хозарів групувалися залишки булгар та інших дрібних груп, що тяжіли до тюрського мовного масиву. Навколо Керченської протоки з'явилися слов'яни.

Араби. Хозари пробували захопити Закавказзя. Ще у 626 р. вони розграбували Албанію і разом з візантійцями здобули Тбілісі. В наступні періоди Дербентський прохід та Дар'яльська ущелина були хозарськими воротами у Закавказзя. У 653 р. араби окупували Вірменію, Грузію та Албанію. Через

²⁹⁵ *Войтович Л. В.* Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст. // *Хазарский альманах*. — Т. 6. — Киев-Харьков, 2007. — С. 65–77.

²⁹⁶ *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 219–227.

²⁹⁷ Там само. — С. 372–374.

Дербент вони атакували хозарський Беленджер, але тут арабський полководець Салман ібн Рабі знайшов свою смерть²⁹⁸.

Після поразки арабів албанський князь Джуаншер відновив незалежність Албанії, спираючись на хозарську підтримку, скріплену шлюбом з дочкою кагана. Він загинув у 670 р. Албанська знать та католикос Єліазар привели до влади племінника Вараз-Трдата, який шукав підтримки у Візантії. Він, навіть, виїхав до Константинополя з синами і перебував там п'ять років, марно добиваючись реальної допомоги. Повернувшись у Партав (на той час столицю Албанії), він мусив визнати зверхність хозар.

У 685 р. В боротьбі з хозарами загинув ішхан Вірменії Григор Маміконян. У 693 р. Правитель Вірменії Смбат Багратуні визнав зверхність арабів. Його спроби отримати допомогу від Візантії завершилися лише отриманням титулу куропалата. У 701/702 р. араби остаточно підпорядкували Вірменію. У 703 р. намісник халіфа Мухаммед ібн Мерван уклав угоду з католікосом Вірменії, дозволивши вірменам вільно справляти свої обряди.

Араби перейшли в наступ. Їх успіхи були пов'язані з двома визначними полководцями з династії Омейядів, які займали посаду намісника халіфа на Кавказі: Маслама ібн Абд ал-Малік (708/709–721/722, 726–729/730, 730/731–732) та ал-Джаррах ібн Абдаллах ал-Хакімі (721/722–726, 729/730–730/731). Маслама протягом 708–710 рр. вибив хозар з Албанії та Дербенту. Але під час облоги арабами Константинополя хозари знову вторгнулися в Азербайджан. Наступного разу у 730/731 р. вони обложили Ардебіль. Ал-Джаррах з 25-тисячами виступив їм назустріч, але був розбитий і загинув²⁹⁹.

²⁹⁸ *Гаркави А. Я.* Существовала ли у хазар столица под названием Баланджар? // Известия императорского Русского археологического общества. — Т. 9. — 1880. — С. 271–275

²⁹⁹ *Артамонов М. И.* Очерки древнейшей истории хазар. — Ленинград, 1936; *Буниятов З. М.* О длительности пребывания хазар в Албании в VII–VIII вв. // Известия Азербайджанского филиала АН СССР. — Баку, 1961. — №1. — С. 21–34; *Бартольд В. В.* Мусульманский мир // Бартольд В. В. Сочинения. — Т. 6. — Москва,

У 737 р. новий намісник халіфа Мерван ібн Мухаммед з 120 тис. військом через Дербент і Дар'яльську ущелину вторгнувся в Хозарію. Було здобуто столицю Семендер. Араби дійшли до низин Волги та “слов'янської ріки” (напевно Дону). Каган погодився прийняти іслам. Саме під час цього походу, напевно, араби зайняли і частину Криму, принаймі Керченський півострів³⁰⁰. Джерела не дають можливості точно локалізувати маршрут походу Мервана після здобуття Семендера і до “слов'янської ріки”³⁰¹. Таким чином версія про можливе арабське завоювання частини Криму залишається просто гіпотезою.

Якщо арабам у 737 р. вдалося підпорядкувати хоча б Керченський півострів, то і в цьому випадку їх панування було короткочасним. Мерван став невдовзі халіфом (745–750), але після його загибелі Омейядів змінила нова династія Аббасидів. Халіф ал-Мансур у 754 р. рекомендував Йазиду ас-Суламі, призначеному намісником Кавказу, взяти за дружину дочку хозарського кагана. Араби на Кавказі перейшли до оборони. Після смерті Хатун, дочки хозарського кагана, хозари у 762–764 рр. повели війну у Закавказзі³⁰². Таке коротке перебування арабів в Криму (якщо воно мало місце) не могло суттєво відбитися на етногенетичних процесах.

Хозарська місія св. Кирила. У восьмому розділі Житія св. Кирила, автора слов'янського алфавіту (кирилиці) є загадковий епізод, пов'язаний з посольством Кирила до хазарів у 861 р. Житіє написано невдовзі після подій між 869–880 рр.³⁰³. Перебуваючи у Херсоні, св. Кирило “знайшов же тут

1966. — С. 242–244; Новосельцев А. П. Хазария в системе международных отношений VII–IX вв. // Вопросы Истории. — 1987. — №2.

³⁰⁰ Сведения арабских и персидских источников о походах к северу от Дербента (22 г. х. /642–643 г. и 119 г. х. / 737 г.) / пер. текстов и комментарий Н. Гараевой // История татар с древнейших времен в семи томах. — Т. I. — Казань, 2002. — С. 460–464.

³⁰¹ Тортика А. А. Семеро-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). — Харьков, 2006. — С. 262–293.

³⁰² Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — Москва, 1990.

³⁰³ Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха // Сказания о начале славянской письменности. — Москва, 1981. — С. 10.

евангеліє і псалтир, написані *роуськими* письменами, і чоловіка знайшов, який розмовляв на цій мові, і бесідував з ним, і зрозумів зміст цієї мови, і зрівнявши її зі своєю мовою, розрізнув букви голосні і приголосні, і, творячи молитву Богу, скоро став читати і викладати, і багато хто дивувався йому, хвалючи Господа”³⁰⁴.

Навколо цього фрагменту триває полеміка. Найбільше прихильників має т. з. “сурська”, тобто сирійська версія, обґрунтована Р. Якобсоном та А. Вайяном. Ця гіпотеза ґрунтується на наступних міркуваннях:

1. Виправлення “сурські” на “руські”, особливо у східно-слов’янських списках палеографічно цілком можливе.

2. З Проложного Житія Кирила відомо, що він знав чотири мови: грецьку, латинську, єврейську і “сурську” (сирійську). Проложне Житіє складене на основі Розширеного Житія, але в ньому нічого не сказано про заняття Кирила сирійською мовою. Значить впорядник прочитав в Розширеному Житії текст про “сурські”, а не “руські” письмена.

3. Весь розділ присвячений вивченню св. Кирилом семітських мов: єврейської, самаритянської і, нарешті, сирійської.

4. Для правильного читання “руських” письмен Кириллу необхідно було навчитись розрізняти приголосні і голосні, що характерно для семітських алфавітів, голосні яких позначаються особливими значками над або під приголосними³⁰⁵.

Ця аргументація доволі вражлива. Житіє св. Кирила написане в Моравії, найбільше поширення отримало серед болгарів та сербів, на Русь потрапило не раніше XI ст. Для заміни “сурські” на “роуські” у південних слов’ян не було жодних підстав. Св. Кирило, звичайно, володів ще слов’янською мовою, а у Херсоні вивчав хозарську (що підтверджується т. з. Італійською легендою). Крім того цей розділ не присвячений власне вивченню семітських мов. В ньому розповідається про побут св. Кирила в Херсоні,

³⁰⁴ Сказание о начале славянской письменности. — С. 78.

³⁰⁵ Флоря Б. Н. Сказание о начале., — С. 115–117.

віднайдення останків св. Климента, облогу Херсона хозарами і напад на філософа *угрів*, очевидно десь в околицях міста. Що ж стосується розрізнення букв в порівнянні з грецькими, то це цілком припустиме для нерозвинутого пектографічного або незвичного рунічного письма.

Караїмська канесса

Існує цілий ряд інших гіпотез: “готські письмена” Євангелія, перекладеного єпископом Вулфілою у IV ст. (Ф.Дворнік), “фрузькі”, тобто французькі (Г. Ільїнський), “узські”, тобто вузькі письмена (І. Гошев), весь розділ є пізньою болгарською інтерполяцією (А. Львов)³⁰⁶.

³⁰⁶ Там само. — С. 115–116; *Ильинский Г. А.* Один эпизод из корсунского периода жизни Константина Философа // *Slavia*. — 1924–1925; *Gerhard D. Goten*, Slaven jder Syrer in alten Cherson? // *Beiträge zur Namenforschung*. — 1953. — N4; *Иванова Т. А.* Еще раз о “русских” письменах (к 1100-летию со дня смерти Константина-Кирилла) // *Советское Славяноведение*. — 1969. — №4; *Hauptova Z.* Konstantinova misijni činnoct a prameny slovanského pisma // *Slavia*. — 1969. — N4. — S. 567–571;

Прихильники “руської” версії (П.Черних, В.Істрін, Є.Георгієв, А.Авенаріус та ін.) вважали, що саме ці письмена лягли в основу пізнішого слов’янського алфавіту. І справді, в дискусії, яка графіка була первинною: глаголиця чи кирилиця, перемогла думка стосовно первинності глаголиці³⁰⁷. В глаголиці кожна буква мала свою графіку абсолютно не схожу на графіку відомих алфавітів. Освідчений філософ Кирило швидше взяв би графіку грецьких букв, доповнивши її для звуків, які не мали відповідників у грецькій мові. Йому явно ближчою була кирилиця. Але перші кириличні написи датують 931 р.³⁰⁸, тому виглядає, що св.Кирило використав “руську” графіку (глаголицю), а кирилицю вже запровадили його учні у Болгарії. Ця проблема залишається дискусійною.

Для проблеми етногенезу кримських татар цей епізод має важливе значення. З двох версій, які мають найбільше прихильників: за умови правильності “сурської” версії в візантійських містах Криму, по меншій мірі в Херсоні, була присутня сирійська громада, яка в обрядах використовувала рідну мову; за умови правильності “руської” версії, контакти кримських грецьких міст з русами (Київським каганатом) мали місце вже з середини IX ст.

Угри. Довший час в історичній науці тривала дискусія, щодо належності угорців до угро-фінського масиву³⁰⁹ чи тюркського³¹⁰, хоча ще в кінці XVIII ст. угорські філологи І. Шайновец та С. Дярматі переконливо довели належність угорської мови до угро-фінської групи. Складність цієї проблеми полягає в тому, що під час міграції у X ст. до власне угорської орди (семи племен) влилося восьме плем’я *кабарів*,

Avenarius A. Ruske pismena v Živote Konstantinovom: pokus o reinterpretaciju // *Historický Časopis*. — 1979. — N1.

³⁰⁷ *Бодянский О.* О времени происхождения славянских письмен. — Москва, 1855; *Георгиев Е.* Съществува ли още глаголически въпрос в славянската филология // *Slovo*. — №21. — С. 95.

³⁰⁸ *Овсаров Д.* A Cyrillic inscription of 931 in Preslav // *Bulgarian Historical Review*. — 1976. — N2.

³⁰⁹ Все о Венгрии. / Перевод с венг. М. Попова. Ред. и предисл. Ю. Монича. — Москва, 1985. — С. 43.

³¹⁰ Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. / Отв. ред. А. П. Смирнов. — Москва, 1972. — С. 87.

яке розмовляло хозарською мовою. За Костянтином Багрянородним “сталося так, що вибухнуло у них повстання проти своєї влади, а коли розгорнулася міжусобна війна, ця колишня влада їх отримала перемогу. Одні з них були перебиті, інші, втікаючи, прийшли і поселилися разом з турками [уграми — Л. В.] в землі пачинакитів [печенігів — Л. В.], здружившись одні з одними, і стали називатися кавари [кабари — Л. В.]. Тому і турків вони навчили мови хозарів, і самі досі розмовляють цією мовою, але мають вони і іншу — мову турків. По тій причині, що у війнах вони проявили себе найбільш мужніми з восьми родів і так як командували в бою, вони були висунені в число перших родів”³¹¹. Це породило версію про двомовність угрів до середини X ст. чи, навіть, далі³¹². При цьому звертають увагу на присутність в угорській мові більше двісті слів, запозичених з тюркської мови (близької до чуваської, якою розмовляли хозари)³¹³. Вартує зауважити, що писемних пам’яток хозарської мови практично не збереглося і тому тотожність хозарської та чуваської мов доволі приблизна³¹⁴. Більшість мовознавців факт двомовності відкидають, хоча й вагаються стосовно остаточного рішення³¹⁵. Угорська мова стала панівною в середовищі угрів, а від *кабарів* та інших тюрків, з якими угорці стикалися протягом століть, залишилися лише окремі запозичення.

Зв’язки угорської мови з самодійськими і деякими іншими мовами Азійського материка дозволяють припустити, що батьківщина фіно-угрів лежала десь на межі Європи і Азії —

³¹¹ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — Москва, 1991. — С. 163.

³¹² *Toynbee A.* Constantine Porphyrogenitus and his World. — London–New York–Toronto, 1973. — P. 426; *Халимский Е. А.* Kiraly и olasz: к истории ранних славяно-тюрко-венгерских отношений // Славяне и их соведи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. — Москва, 1988.

³¹³ *Toynbee A.* Op. cit. — P.427.

³¹⁴ *Кляшторный С. Г.* Хазарская надпись на амфоре с городища Маяки // Советская Археология. — 1979. — №1.

³¹⁵ *Németh Gy.* A honfoglaló magyarország kialakulása. — Budapest, 1930. — 279–280 l.; *Kristó Gy.* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. — Budapest, 1980. — 70–71, 506 l.; *Ligeti L.* A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. — Budapest, 1986. — 360 l.

скоріш за все в Приураллі та Заураллі³¹⁶. Зв'язок угорців з *гунами*, який декларувала старша угорська історіографія, виявився фікцією. Правдоподібно початковою територією угорських племен можна вважати землі, обмежені ріками Волгою, Камою і Білою та Уральськими горами. Хоча ця проблема залишається дискусійною. Глибоке дослідження угорської мови і наявні свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, поведінку і час, коли вони вперше зіткнулись з європейськими народами, дозволяють підтримати гіпотезу щодо розміщення їх прабатьківщини в Азії. Є досить вагомі підстави думати, що перші нащадки цього кочового племені є вихідцями з північжя Гімалаїв, і що звідти і почалось “велике переселення мадярів”³¹⁷. Інші дослідники розміщують прабатьківщину угорців її в районі Саян³¹⁸, інші — в Західному Сибірі у межиріччі Обі і Іртишу або в басейні середньої Волги і Ками³¹⁹.

Суспільний устрій склався під впливом сусідніх тюркських племен-номадів, з якими рання історія угрів-мадярів тісно перепліталася. Це були справжні азіати: низькорослі люди, з ледь прорізними очима, з бритими головами, невтомні вершники — “вони немов народились верхи на свої конях”³²⁰ — жадібні, жорстокі, як їх описують хроністи того часу.

Назва *угорці* чи *угри* має безсумнівний зв'язок з “Югрою” руських літописів; *уграми* назвали цю групу слов'яни. Сам народ до цього часу називає себе *мадярами* (“*магуар*” означає “дитя землі” або “дитя гір”).

Угорці (мадяри) — останні з кочовиків, що колонізували Центральну Європу. Виділення угорських народів із загальної

³¹⁶ Третьяков П. Финно-угры, балты и словяне на Днепре и Волге. — Москва-Ленинград, 1966. — С. 14.

³¹⁷ Борецкий-Берфельд Н. История Венгрии в среднии века и новое время. — Санкт-Петербург., 1908. — С. 1.

³¹⁸ Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. — Будапешт, 1955. — С. 43.

³¹⁹ Хайду П. К этногенезу венгерского народа // Actes de Lavra / Ed. par G. Rouillard, P. Collomh. — Т. 1. — Paris, 1937. — P. 248-316

³²⁰ Альфан Л. Варвары от Великого переселение народов до тюркских завоеваний IX века. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 240.

маси фінно-угрів співпало, приблизно з початком епохи бронзи у третьому тисячолітті до н. е. Відтоді угорці раз у раз займали становиська в азіатських степах, перемістившись на межу степу і лісостепу. Можливо, що саме цих угрів-мадярів мав на увазі Геродот, згадуючи у V ст. до н. е. народ “юрка” (угра, югра?): “І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець злізає на дерево і очікує. Кожен там має призвичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе увагу. І кінь очікує так само як собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з луку, скаче на коня і переслідує її разом з собакою”³²¹. Цей народ Геродот розмістив поряд з *тіссагетами*, локалізацію яких пов’язують з *городецькою культурою* (VII–V ст. до н. е.), поширеною у лісостепових просторах середньої і нижньої течії р. Оки, басейні р. Мокші і Цни та Середнього Поволжя³²².

Судячи з тюркського походження назв майже всіх домашніх тварин в угорській мові, можна не сумніватися у довготривалих контактах угорців з тюркомовними кочовиками-скотоводами, які запанували в цьому ареалі, починаючи з V ст. н. е. Можна припустити, що з цього часу основна маса *угрів*, від яких відділилися пізніші *ханти* і *мансі*, відійшовши трохи на північ, почала пристосовуватись до кочового життя — в Magna Hungaria (Великій Угорщині), між річками Камою і Уралом та Північним Причорномор’ям. Тут угри-кочовики жили під гегемонією тюркомовних племен: *тюрків-булгар* (V ст.), *сабірів* (VI ст.), *оногурів* (VI–VII ст.) та *хозарів* (VII–IX ст.). Через це і візантійські автори більш пізнього часу називали угрів то “турками”, то “савардами”, то “оногурами”³²³. Зрештою назва угорців в європейських мовах (лат. *Hungaras*, нім. *Ungarn*, франц. *Hongrois*, рос. *Венгры*)

³²¹ Геродот. Історія. — IV, 22 [Геродот. — Київ, 1993. — С. 185]

³²² Трубишкова Н. В. Племена городской культуры // Труды Гос. Исторического Музея. — Вып. 22. — Москва, 1955.

³²³ Грот К. Моравия и Мадьяры с половины IX в. до начала X в. — Санкт-Петербург, 1881. — С. 152.

походить від імені тюрків-оногурів, на території яких угорці кочували в 558–642 рр.³²⁴.

Мавзолей Дžанике-ханум, доньки Тохтамиша

Зберігся опис подорожей угорського домініканця Юліана у 1235 та 1237 рр. в пошуках “Великої Угорщини”. В басейні однієї з приток середньої Волги він знайшов населення, яке розмовляло угорською мовою³²⁵. На думку Й. Перенї ця група мадярів-маджарів залишилася тут після відходу основної частини угрів на південь, трансформувалася пізніше в мишар-татар (мещерських татар), які до нашого часу повністю асимільовані росіянами, хоча ще в першій половині ХХ ст.

³²⁴ Шушарин В. В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // История Венгрии. — Т. 1. — Москва, 1971. — С. 89

³²⁵ Письмо брата Юлиана о монгольской войне // Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе. Подготовка текста и перевод С. А. Аннинского / Исторический архив. — Т. 3. — Москва-Ленинград, 1940. — С. 83–90.

ідентифікували себе як окремий етнос³²⁶. Напевно з Південного Приуралля, яке в середньовіччі називалось Великою Угорщиною, близько VI–VII ст. почався рух мадярів на захід³²⁷.

Східні автори X ст. ал-Балхі і ал-Масуді ототожнювали *угрів* і *башкирів*, розміщаючи їх в басейні р. Білої. Це підтверджували і папські дипломати Д. Плато де Карпіні та Г. де Рубрук, які побували тут у XIII ст.³²⁸. Угровне населення в нижній течії Ками було присутнє ще у другій половині XVI–XVII ст.³²⁹.

Десь з нижньої Ками основна маса угрів перемістилася у Леvedію на північ від Азовського моря і, нарешті, в край Etelköz — межиріччя Дніпра і Дністра³³⁰.

Яким був їх шлях, де знаходилась їхня держава Леvedія, чи були взагалі присутні *угри* в Криму — ці питання далі залишаються дискусійними. Частина науковців вважає, що *угри* рухалися через Волгу на Оку і далі в Леvedію. Їх опоненти припускають, що *угри* пройшли степами через середню течію Волги і переправились через Дон в районі Ведмедиці і Хопру. За К. Гротом *угри* рухались через Волгу і Каму на Оку, а потім до верхів'я Дону. Однією з зупинок, яку вони здійснили, можливо, була ріка Угра³³¹. За М. Данилевським та Й. Перені *угри* спочатку переселились в Башкирію, а звідки їх витіснили *печеніги*, і тоді з дозволу *хозар* вони переправились через Волгу в районі нинішнього Саратова і через Дон в районі рік

³²⁶ Perényi József. Magna Hungaria kérdéséhez // Magyar Nyelv. — Budapest, 1959. — 486–487 l.

³²⁷ Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. — Москва, 1961. — С. 89.

³²⁸ Там само. — С. 89.

³²⁹ Теплоухов А. Ф. Следы бывшего пребывания угорского народа и последующая смена его пермским и русским народами // записки Уральского об-ва любителей естествознания. — Т. 39. — Сведловск, 1924. — С. 104–108.

³³⁰ Дейвіс Н. Європа: Історія. — Київ, 2001. — С. 312.

³³¹ Грот К. Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в. — Санкт-Петербург, 1881. — С. 186.

Ведмедиці і Хопру. А вже звідси угри-кочівники переселились в Леведію³³².

В пошуках Леведії дослідники оперують свідченнями арабських та перських авторів, даними топоніміки і археологічними матеріалами. Більшість дослідників вважають, що Леведія знаходилась в причорноморських степах між Доном і Дніпром. Проти цього рішуче виступив Е. Мольнар, доводячи, що Леведія знаходилась не в степовій, а в лісостеповій зоні між Києвом і Воронежем. Як доказ автор наводив поховання IX ст. у Воронежській області³³³. Його версію прийняв Л. Войтович, припускаючи, що Леведія — це область лісостепу на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем³³⁴. Гостро заперечував проти спроб шукати Леведію у лісостепах М. Артамонов. На його думку, *угри* прорвалися прямо в стеги Причорномор'я і під тиском *хозар* відійшли на захід хозарських володінь в межиріччя Дніпра та Дунаю — в Ателькузу (Леведію)³³⁵. Окремо стоїть думка П. Степанова, який пропонував шукати Леведію в Приураллі, де знаходяться пам'ятки *бахмутинської культури*³³⁶.

У першому тисячолітті мадяри були сусідами скіфів, сарматів, аланів, болгарів, хозарів, узів і печенігів. На той час вони вже поділились на сім племен: Nyék, Kúrtgyarmat, Tarián, Jenő, Kér, Keszi, та Magyar³³⁷ — остання назва невдовзі закріпилася за всіма племенами. Племена очолювали окремі князі. Згодом до цих племен приєдналися племена *кабірів* (осколки тюрків-кочовиків, які активно виступали проти юдейської верхівки каганату). Весь союз цих племен очолив Джила (Дюла). За Абу Саїдом Гардізі, який написав свою

³³² Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье. // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. — Москва, 1972. — С. 191.

³³³ Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiae scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1955. — S. 116–118.

³³⁴ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 116.

³³⁵ Артамонов М. История хазар. — Ленинград, 1962. — С. 342.

³³⁶ Степанов П. Памятники угорско-мадьярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. — Москва, 1964. — С. 146.

³³⁷ Дейвис Н. Европа: История... — С. 331.

працю близько 1050–1052 рр., “Конде — титул їх головного царя; титул того начальника, який відає справами, — дюла, мадьяри роблять то, що наказує дюла”³³⁸. Але арабський хроніст міг просто інтерполювати на угрів систему правління прийняту у хозарів.

Печери в Чуфут Кале

Візантійські джерела сповіщають, що угри-мадьяри торгували рабами через чорноморські порти. Але чи мали вони свої території в Криму? Схоже, що в Криму такі *угри* були присутні, бо вони напали на св.Кирила десь в околицях Херсону³³⁹.

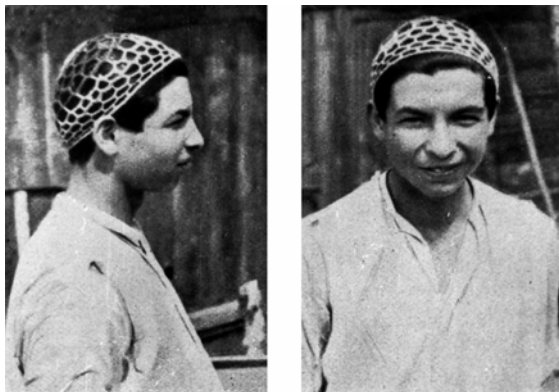
Коли вони з'явилися в Леведії? Датування 700–750 рр. досить проблематичне³⁴⁰. Лише після того як араби завоювали Бактріану і Согдіану, етнічні потрясіння в Туркестані та

³³⁸ Бартольд В. В. Извлечения из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар” // Бартольд В. В. Сочинения. — Т. 8. — Москва, 1975. — С. 58.

³³⁹ Сказание о начале славянской письменности. — С.78–80.

³⁴⁰ Czeglédy K. Magyar őstörténeti tanulmányok. — Budapest, 1985. — 53–54 l.; Bartha A. A Magyar honalopítás. — Budapest, 1987. — 528, 1487 l.

сусідніх регіонах, які зрушили з місць групи кочовиків, змусили і угрів переміститися на захід. Тобто сталося це десь в кінці VIII ст. Тут угри змушені були визнати зверхність Хозарського каганату. Очевидно, що вони вже звикли до таких взаємин з тюркськими володарями.

Караїм з м. Тракая, Фото из публикации Ф. Штейнигера

Але вже на початку IX ст. до їх об'єднання, очоленого Дюлою, долучилися бунтівники-кабари. На думку ряду вчених хозарська фортеця Саркел була споруджена у 833 р. саме проти угрів або для контролю над ними³⁴¹. Це могло бути наслідком підтримки уграми бунту кабарів. Деякі дослідники, які довіряють інформації Гардізі, вважають, що першими дюлами в союзі угрів були кабари³⁴². Хозарам вдалося відтіснити бунтівників далі на захід – за Дніпро в Ателькузу. Тут у 30-х рр. IX ст. вождем союзу був Леведі³⁴³, наступниками якого стали Алмош та Арпад. Саме десь в нижній течії Дніпра угрів (Ungare) в першій половині – середині IX ст. зафіксувало

³⁴¹ Цукерман К. Венгры в стране Леветии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. 6. — Симферополь, 1998. — С. 663–688.

³⁴² Macartney C. A. The Magyars in the Ninth Century. — Cambridge, 1930. — P. 127.

³⁴³ Bárczi G. A Magyar szókincs eredete, — 2 bőv. — Budapest, 1958. — 131 l.; Kristó Gy. Levedi törzsszövegétől Sent István államág. — Budapest, 1980. — 35–39, 41 l.

таке добре поінформоване джерело як Баварський Географ³⁴⁴. Близько 839 р. угорські загони як союзники болгарів з'явилися на Дунаї³⁴⁵.

Бахчисарай. Ханський палац. Кладовище

Частина дослідників вважає, що в цей час угри підпорядкували собі частину східнослов'янських племен. За Й. Перенї угри брали данину з *кривичів* та *сіверян*, а з *полянами* вели війну³⁴⁶. За Е. Мольнаром угорці збирали зі слов'ян данину для *хозарів*³⁴⁷, що заперечував М. Шушарін³⁴⁸.

³⁴⁴ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. — Москва, 1993. — С. 7–8.

³⁴⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 205–206.

³⁴⁶ Перени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia Slavica. — Budapest, 1956. — Т. 2. — С. 15.

³⁴⁷ Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiæ scientiarum Hungaricæ. — Budapest, 1955. — С. 127.

³⁴⁸ Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. — Москва, 1961. — С. 132.

На думку Г. Вернадського данину *уграм* платив і Київ. Як аргумент він приводив ім'я боярина Ольма (як похідне від Алмоша), який поставив ротонду св. Миколая на Аскольдовій могилі. Про перебування угрів під Києвом свідчать також давні топоніми: гора Угорська (Аскольдова могила), Угорське урочище під Києвом³⁴⁹. Дискусія навколо походження боярина Ольма (можлива скандинавська етимологія від *Holmi*) та угорсько-слов'янськими стосунками триває³⁵⁰. М. Павлушкова справедливо сумнівалася з приводу того, що під хозарами “Повість минулих літ” в IX ст. розуміла угорців³⁵¹.

Однак, між першою третьою IX ст., коли Леведі очолив *угрів* у Причорномор'ї між Дніпром та Дунаєм, та часом, коли Арпад повів *угрів* і *кабарів* за Карпати, вони мусили нападати на київські землі, а також *уличів* і *тиверців*. В “Повісті минулих літ”, напади угрів порівнюються з нападами сучасних літописцю половців: угри — “*ходяще аки се половци*”³⁵². Про напади угрів на слов'янські території у IX ст. повідомляє ал-Марвазі³⁵³. Ібн-Русте: “Мадяри панують над всіма сусідніми слов'янами, накладають на них тяжку данину і поводяться з ними, як з військовополоненими... Мадяри ведуть торгівлю ними”³⁵⁴. Гардізі також свідчить про напади в середині IX ст. *угрів* на східних слов'ян з метою захоплення здобичі. Слов'яни намагалися захиститися від угорців, тому зводили укріплення на Титчихінському городищі³⁵⁵. Сліди цієї боротьби, яка підірвала сили київського кагана Аскольда,

³⁴⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 16–17, 320, 444, 515

³⁵⁰ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 206–207.

³⁵¹ *Павлушкова М.* Русско-венгерские отношения до начала XIII в. // История СССР. — 1959. — №6. — С. 150.

³⁵² Повість минулих літ / Под редакцией В. Адриановой-Перетц. — Москва-Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 21.

³⁵³ *Новосельцев А.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — Москва, 1965. — С. 391.

³⁵⁴ *Мавродин В.* Образование древнерусского государства. — Ленинград, 1945. — С. 192.

³⁵⁵ *Смирнов А.* Археологические данные об угро-венграх в Поволжье. // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. — Москва, 1972. — С. 196.

можна бачити у повідомленні Никонівського зведення під 867 р. про війну Аскольда і Діра з печенігами, яких тоді ще в українських степах не було³⁵⁶. Тому дуже правдоподібною виглядає здогадка Г. Маргера про союз Олега з уграми, які допомогли йому в опануванні Київського каганату³⁵⁷.

Кримський татарин

Перша поява угрів в Західній Європі зафіксована у 881 р., коли їх загопи підійшли до Відня³⁵⁸. Але це були перші поодинокі походи окремих вождів за Карпати. Князь Олег здобув Київ у 882 р., у 883 р. він змусив платити данину *древлян*, з якими *поляни* не могли справитися досі, у 884–885 рр. — *сіверян*, у 885 р. повів війну з *тиверцями*, які займали територію в нижній течії Дністра. Самотужки для таких

³⁵⁶ Там само. — С. 206

³⁵⁷ Маргер Г. І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Український Історичний Журнал. — 1969. — №7. — С. 76–87.

³⁵⁸ Шушарин В. В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье. — С. 94.

походів у нього би не вистачило сил. Напевно йому допомагали угорці³⁵⁹.

До 887 р. становище угрів змінилося. Степові народи вже кілька десятиріч перебували в неспокою. Араби зрушили з місця гузів-торків, *гузи* змусили до міграції *печенігів*. Близько 893 року хозарські правителі уклали союз з уграми і греками проти печенігів і болгар. Хозарський каган послав морем до Візантії військо для війни з болгарами. Але візантійсько-хозарське військо було розбите болгарами, які з особливою жорстокістю повелися з хозарськими полоненими — їм перед обміном відрізали носи. Тому імператор Лев IV у 894 р. прислав флот, який перевіз угрів на правий берег Дунаю, тобто у Болгарію. Угри розбили військо царя Симона, дійшли до Преслави, грабуючи і вбиваючи, взяли багато полонянок і продали їх в Болгарію³⁶⁰. В цей час болгарський цар закрився в Дорогостолі. У 895 р. угорці сильно спустошили Болгарію³⁶¹. Але у 897 році, коли угорці були в поході, печеніги і болгари напали на Лебедію (чи Ателькузу?) та спустошили її. *Угри*, які звикли у мирній Леведії залишати свої становища з жінками та дітьми, саме перебували за Дунаєм. Становище стало настільки критичним, що частина орди відбилась від Алмоша і направилась в Грузію до Кавказьких воріт³⁶².

Настала пора того, що угорська традиція називає *honfoglalás* — набуттям батьківщини³⁶³. Тісними печенігами, угри мусили покинути і Ателькузу та мігрувати ще далі за Карпати³⁶⁴.

Старша угорська історіографія вважала, що у 889 році угри прибули до берегів Тиси, тобто до верхньої частини сучасної

³⁵⁹ *Войтович Л.* Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. — Вип. 2. — Луганськ, 2004. — С. 190–202

³⁶⁰ *Гумилев Л.* Древняя Русь и Великая степь. — Москва, 1989. — С. 154.

³⁶¹ *Альфан Л.* Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века... — С. 242.

³⁶² *Борецький-Бергфельд Н.* История Венгрии в среднии века и новое время... — С. 2.

³⁶³ *Дейвіс Н.* Європа: Історія... — С. 331.

³⁶⁴ *Альфан Л.* Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века... — С. 241.

Угорщини³⁶⁵. Ця дата непевна, хоча можна стверджувати, що перехід через Карпати відбувся не пізніше 899 р.

Факт продажі *уграми* слов'янських рабів через чорноморські порти та напад їх загону (можливо купецького каравану?) на св. Кирила у 861 р., все ж не дають підстав припускати сталу присутність угрів в Криму і їх участь в тамтешніх етногенетичних процесах. Навіть якщо шукати Леведію в межиріччі Дону і Дніпра чи Дніпра та Дунаю, вона знаходилася поза Кримом. У період між 833–898 рр. загопи угрів могли періодично з'являтися в Криму, супроводжуючи каравани з рабами до портових міст, зокрема Херсону. Жодні мовні джерела не дозволяють пов'язувати *угрів* з Кримом.

Жінка з Тушбуруна

Печеніги. Печеніги [араби і перси називали їх *Badžnāk*, *Badžanāk*, *Badžana*, *Bedžene*, *Pačnāk*, *Pačanāk*; візантійці — *Πατζίναχίται*, *Πατζίνάχα*; слов'яни — Печеніги, Печенезі; в західноєвропейських джерелах — *Patzinacitae*, *Patzinacae*, *Picinigī*, *Pecenaci*, *Pszenaci*; угорці — *Besenyö*, *Bysseni*, *Bisseni*;

³⁶⁵ Там само. — С. 2.

назва племені походить від тюркського “*pačanak, bāčānāk*”, тобто “*badža, bača*” — “муж старшої сестри”³⁶⁶] були частиною тюркського масиву, який під гегемонією племені *кенгересів*, створив південніше уральських гір між Балхашем та Аральським морем державу кочовиків Кангюй (від р. Сир-Дар’я — Канга). Ця держава процвітала у I–IV ст. Племена, які її населяли, по-тюрськи називалися “канг ер” — “кангюрські мужі”³⁶⁷. З VIII ст. печенізький союз займав західну частину колишньої території Кангюй. У X ст. *печеніги* склалися з восьми племен, в XI ст. — з тринадцяти. Кожне плем’я мало свого окремого хана, який обирався з представників однієї родини (по смерті хана обирали наступником його двоюрідного брата або дітей двоюрідних братів)³⁶⁸.

Печеніги розробили оригінальну військову тактику, яку потім перейняли їх противники — половці. Свої загони, сформовані за родовим принципом, вони шикували у вигляді клина. Проміжки між ними загороджували возами, позаду яких займали місця резерви. Коли противник виявлявся сильнішим, вози змикалися, утворюючи коло. Вози накривалися бичачими шкірами і з них печеніги відбивалися від противника. При цьому між возами, поставленими в кілька рядів, залишали вузькі звивисті дефіле, через які печенізька кавалерія могла робити несподівані вилазки. Печеніги були вправними лучниками, вони були озброєні також шаблями, списами та арканами. Для форсування рік використовували своєрідні понтони — мішки з бичачих шкір, набиті сіном. Розводили вони коней, овець та биків. Постійних зимівників у них не

³⁶⁶ *Bajraktarević F.* Pečenegen // Enzyklopaedie des Islām. — Т. 3. — Lejden–Leipzig, 1936. — S. 1118–1120; *Kniezsa I.* Ungarns Völkerschaften im IX. J. ahrhundert // Archivum Europae Cntro-Orientalis. — Т. 4. — 1938. — S. 347–350; *Menges K. H.* Etymological Notes on some Pācānāg Names // Byzantion. — Т. 17. — Bruxelles, 1944–1945. — S. 256–286.

³⁶⁷ *Бернштам А. Н.* Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН Казахской ССР. — № 67. Серия археологическая. — Вып. 2. — Алма-Ата, 1949.

³⁶⁸ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — Москва, 1991. — С. 155.

було, тому печенізькі поховання та пам'ятки важковловимі і ареал їх поширення доволі приблизний³⁶⁹.

В кінці IX ст. під натиском *торків* більша частина *печенігів* почала перебиратися з басейну р. Урал в пониззя Дніпра та Дунаю. В короткий час вони розсікли територію Хозарського каганату, взявши під контроль землі від Пониззя Волги до Пониззя Дунаю. При цьому вони змусили угрів мігрувати далі на захід.

Жінка з Ялти

В степовому Криму *печеніги* з'явилися у 882 р. До середини X ст. вони зайняли більшу частину Криму крім Херсону і укріплених міст на побережжі та у гірській частині півострова. Більшість поселень було розгромлено (археологи зафіксували тотальні пожежі), населення втекло в гори. Печеніги швидко оцінили значення Херсону як центру збуту своїх продуктів, а також награбованого майна. “Інше плем'я

³⁶⁹ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. — Киев, 1884; Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. — Т. 6. — Прага, 1933. — С. 1–66.

названих печенігів живе по сусідству з фемою Херсона. Це плем'я займається торгівлею з херсонітами і відправляє доручення їх і василевса в Русь, Хазарію, Зіхію та інші тамтешні країни, отримуючи, зрозуміло, від херсонітів встановлену винагороду за таку службу, в залежності від характеру послуг і належної по ній праці, по продажу шовкових тканин, перев'язів, муслини, бархату, перцю, червоних парф'янських шкір та інших подібних речей, на які існує попит в тих країнах, згідно умов угоди між кожним херсонітом і кожним печенігом окремо, які запропонує перший і на які піде другий. Ці печеніги, люди вільні і не визнають, можна сказати, іншого закону, крім свого власного, ніколи не виконують жодного доручення без нагороди³⁷⁰.

Нагайці

³⁷⁰ *Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 40–41.*

Візантія швидко стала використовувати печенігів як політичний фактор для стримування активності Русі та угрів у Північному Причорномор'ї, рівночасно з допомогою останніх стримуючи активність самих печенігів. “Коли ромейський імператор живе в мирі з печенігами, то ні Русь, ні турки [угри — Л. В.] не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу... А печеніги, пов'язані дружбою з імператором і стимульовані ним через послання і подарунки, легко можуть напасти на землі русів і турок, брати в рабство їх жінок і дітей та спустошити їх землю...”³⁷¹.

Північні кримські татари

Печеніги вперше зіткнулися з Руссю в 915 р., в 944 р. вони допомагали київському князеві Ігорю Рюриковичу в поході на Візантію. У 968 р. вони обложили Київ, скориставшись з балканської авантюри Святослава і лише підхід раті сіверського воєводи Претича врятував столицю Русі. У 972 р. печенізький хан Куря підстеріг Святослава, який повертав з Балкан, і розгромив рештки його війська в районі о. Хортиці.

³⁷¹ Там само. — С. 38–39.

Сам князь загинув, а з його черепа переможець звелів зробити кубок. Володимир Святославич зводив проти печенігів укріплення на Десні, Сулі, Стугні і Трубежі. Остаточо їх наступ зупинив під Києвом Ярослав Володимирович у 1036 р., а його сини у 1060 р. довершили їх розгром.

Поява в південних степах половців привела до розпаду печенізького об'єднання. Основна маса *печенігів* відійшла за Дунай. Тут вони частково перейшли під зверхність угорського вождя Такшоня, а частково пробували самотужки опанувати Нижнє Подунав'я. Ця частина *печенігів* була розгромлена при допомозі *половців* візантійськими василевсами Олексієм Комненим в битві біля гирла р. Маріци у 1091 р. та Іоаном II Комненим в 1122 р. Частина *печенігів* разом з *торками*, *берендеями* та *коуями* після 1048 р. була посаджена руськими князями в Пороссі, де утворилося нове об'єднання *чорних кlobуків*, які після 1241 р. були інкорпоровані в ординський масив³⁷².

Ще одна печенізька орда залишилася біля Саркела (Білої Вежі), де протрималася до початку XII ст. В самому місті в цей період була доволі значна громада кочовиків, а в околицях — постійні зимовища та курганні поховання (з захороненням голови і ніг коня зліва від людини, наявністю в похованнях орнаментованого посуду, шабель, луків, серповидних поясних бляшок)³⁷³. У 1117 р. руський гарнізон та населення покинули

³⁷² *Fehér G.* Die Petschenegen und die ung arischen Hunnensagen // *Körösi Csoma Archivum.* — Т. 1. — 1921–1925. — S. 123–140; *Младенов С.* Печенези и узи-кумани в българската история // *Българската Историческа Библиотека.* — р. 4. — София, 1931. — Кн. 1. — С. 116–135; *Дуйчев И.* Печенезите в Мигленско // *Проучвания върху българското средновековие.* — София, 1945. — С. 30–43; *Плетнева С. А.* Печенези, торки и половцы в южнорусских степях (МИА. — №62). — Москва, 1958. — С. 151–226; *Ї ж.* Печенези и торки // *История СССР с древнейших времен до наших дней.* — Т. 1. — Москва, 1966. — С. 449–453; *Головко О. Б.* Хазарія і печеніги в процесі становлення державності у слов'ян Східної Європи // *Хазарський альманах.* — Т. 2. — Киев–Харьков, 2004. — С. 19–33; *Войтович Л. В.* Князя доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 212, 218, 224, 227, 242, 248, 252–254, 263, 306–307.

³⁷³ *Артамонов М. И.* Саркел — Белая Вежа (МИА. — №62). — Москва, 1958; *Плетнева С. А.* Керамика Саркела — Белой Вежи (МИА. — №75). — Москва, 1959; *Ї ж.* Кочевники восточноевропейских степей X–XIII вв. // *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.* — Москва, 1981. — С. 213–218.

Білу Вежу³⁷⁴. В наступний період тамтешні *печеніги* поступово розчинилися у половецькому масиві.

Кримські печеніги, які кочували у степовому Криму від Сурожа (Судака) до Херсона, там і залишилися. Їх мова, як писала Анна Комнена, була дуже близькою до половецької³⁷⁵. Це дозволило їм в наступний період злитися з половецьким масивом.

Предгорні кримські татари

Половці. *Половці* (кімаки або кипчаки) сформувалися як тюркомовний народ з симбіозу нащадків племен *гунів*, які кочували в Східній Азії, та індоарійського племені *дінлінів*, які в епоху бронзи займали простір на Алтаї і у Мінусинській котловині. Вперше *кипчаки* зафіксовані в напису на кам'яній стелі (“коли тюрки-кипчаки панували над нами п'ятдесят років...”), знайденої Г. Рамстедтом в Центральній Монголії південніше р. Селенги у 1909 р., стела була частиною похоронного комплексу Більге-кагана, одного з творців

³⁷⁴ ПСРЛ. — Т. 11. — С. 8.

³⁷⁵ Анна Комнена. Алексиада. — Москва, 1965. — С. 237.

Уйгурського каганату (744–840)³⁷⁶. Після перемоги уйгурів у 744 р. *тюрки* та їх союзники *кипчаки* були витіснені з Центральної та Західної Монголії у верхів'я Іртиша і далі в казахські степи³⁷⁷. Під кінець I тис. н. е. *кипчаки* заселяли

³⁷⁶ *Рамстедт Г. И.* Как был найден Селенгинский камень // Труды Троицкого Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Географического общества. — Т. 4. — Санкт-Петербург, 1914. — Вып. 1. — С. 34–49; *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. — Москва-Ленинград, 1959. — С. 30, 34, 38; *Кляшторный С. Г.* Кипчаки в рунических надписях // *Turcologica*. 1986. К восьмидесятилетию академика А. М. Кононова. — Ленинград, 1986. — С. 154, 162.

³⁷⁷ *Голубовский П. В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. — Киев, 1884; *Marquart I.* Über das Volkstum der Komänen // Abh. der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. — Bd. XIII. — Berlin, 1914. — №1; *Pelliot P.* A Propos des Comans // *Journal Asiatique*. — Ser. II. — Т. 15. — 1920; *Бартольд В. В.* История турецко-монгольских народов // Бартольд В. В. — Соч. — Т. 5. — Москва, 1968. — С. 209; Його ж. Новый труд о половцах // Там само. — Т. 5. — С. 393; *Расовский Д. А.* Половцы. // *Seminarium Kondakovianum*. — Praha. — Т. 7–8. — 1936, — Т. 9. — 1937, — Т. 10. — 1938; *Minorsky V.* Hudud al-Alam. "The Region of the World" A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. — London, 1937; Id., *Sharat al-Zaman Tahir Marvazi on China, the turks and India.* Arabic. text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary. — London, 1942; Id., *Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs* // *Bul. of the School of Oriental Studies*. — V. 12 — 1948; *Понамарев А.* Куман-половцы // *Вестник Древней Истории* — 1940. — №3–4; *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях (МИА. — №62). — Москва, 1958; Й ж. Половецкие каменные изваяния (САИ. Вып. Е-4-2). — Москва, 1974.; Й ж. Половецкая земля // *Древнерусские княжества X–XIII вв.* — Москва, 1975. — С. 260–300; Й ж. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. — Москва, 1982; Й ж. Половцы. — Москва, 1990; *Гумилев Л. Н.* Динлинская проблема // *Известия Восточного отд. Географического Об-ва.* — Т. 91. — Вып. 1. — 1959; Його ж. Древние тюрки. — Москва, 1967; *Кызласов Л. Р.* Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины. — Москва, 1960; Його ж. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей // *Советская Археология*. — 1964. — №4; *Анчабадзе З. В.* Кипчаки северного Кавказа по данным грузинских источников летописей XI–XIV веков // О происхождении балкарцев и карачаевцев. — Нальчик, 1960; *Ахичжанов С. М.* О внешнем облике кипчаков-половцев // *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока*. — Ленинград, 1969; Його ж. Этнонимы "кимак" и "кипчак" // *Археология эпохи камня и металла Сибири*. — Новосибирск, 1983. — С. 106–122; *Ахичжанов С. М.*, *Трифонов Ю. И.* К происхождению и этнической атрибуции погребальных памятников Верхнего Прииртышья X–XIII вв. // *Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий*. — Омск, 1984. — С. 156–181; *Савинов Д. Г.* Об основных этапах развития этнокультурной общности кипчаков на юге Западной Сибири // *История, археология и этнография Сибири*. — Томск, 1979; Його ж. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. — Ленинград, 1984; *Аристов Н. А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // *Живая старина*. Год VI. — 1986. —

басейни рік Іртиш і Тобол, а далі їх масив почав розширятися до Волги і Азовського моря. В середині XI ст. *половці* стали господарями Північного Причорномор'я³⁷⁸. *Половцями* їх назвали на Русі через світлий колір волосся (від “полова” — “солома”). З цієї ж причини у Візантії та на Заході їх називали команами або *куманами*. Арабські джерела називали половців “кипчаками”³⁷⁹. “Дешт-і-Кипчак” (“Половецький степ”), який включав степи від Хорезму до Волги та Дніпра, Передкавказзя, майже все Північне Причорномор'є та Крим (вперше цю назву в XI ст. привів арабський мандрівник Насір-і-Хосров³⁸⁰).

Половці були справжніми степовими номадами. Основою їх господарства було коневодство. Кожна сім'я тримала не менше 25 коней. Равин Петахія бен Якуб з Регенсбургу, який у 1170–1180 рр. здійснив подорож до Багдаду через Русь і землі половців (його записки впорядкував до 1270 р. регенсбурзький вчений Єхуда га-Хасід), писав, що в добру погоду половці могли розрізнати предмети, які знаходилися на віддалі дня шляху³⁸¹.

Половецька мова, якою розмовляв конгломерат племен в Дешт-і-Кипчаку, була близькою до мов булгарського, хозарського і печенізького масивів. Половецька мова засвідчена у писемних пам'ятках давньоруської, грецької, угорської, арабської і перської мов у вигляді лексичних запозичень. Збереглися словник Махмуда Кашгарського “Диван Луг'ат-іт-тярк” (1072–1074)³⁸², пам'ятки огузько-кипчацької мови Золотої Орди і Єгипту, вірмено-кипчацької мови (XVI–XVII ст.). Найповніша з цих пам'яток “Codex

Вып. 3–4. — С. 322; *Кляшторный С. Г., Султанов Т. И.* Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. — Санкт-Петербург, 2000.

³⁷⁸ *Бернштам А. Н.* Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // Советская этнография. — Вып. 6–7. — 1947. — С. 154;

³⁷⁹ *Кононов А. Н.* К этимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык // UAJ. Ural-Altäische Jahrbucher. — Вып. 48. — 1976. — С. 159–166.

³⁸⁰ *Бартольд В. В.* Кипчаки. // Бартольд В. В. Соч., — Т. 5. — Москва, 1968. — С. 550.

³⁸¹ Путешествие рабби Петахьи Регенсбургского // Три еврейских путешественника XI и XII ст. — Санкт-Петербург, 1881. — С. 4; *Kupfer F., Lewicki T.* Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. — Wrocław, 1956. — S. 149, 153–155.

³⁸² *Кононов А. Н.* М. Кашгарский и его “Словарь тюркских языков” // Филология и история стран зарубежной Азии и Африки. — Ленинград, 1965.

Cumanicus” — рукописна збірка XIII–XIV ст. (словник, укладений латинськими проповідниками, які працювали серед половців, виконані ними переклади латинських молитов та гімнів — “Alfabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii” на 82 листках), збереглася в бібліотеці собору св. Марка у Венеції³⁸³. Ці пам’ятки дозволили виділити особливості половецької мови в області фонетики: 9 голосних (*a, ä, e, u, I, o, ö, y, ü*), які в цілому не піддаються редукції; нестійкість *кь* (*йокь/йох* — “ні”), переважання індивідуального *й* (“*йємиш*” — “*овочі*”), в морфології — окремі огузькі форми, у лексиці — іранізми, арабізми та русизми. Пам’ятки відбивають також змішаний характер загальноновживаної лексики, що визначається і змішаним характером половецького масиву, в якому асимілювалися залишки тюркомовних або близьких до них народів — *гунів, аварів, болгарів, хозарів* та *печенігів*, які ще довгий час зберігали свою окремішність після інтеграції до половецького зв’язку³⁸⁴. На підставі цих пам’яток можна

³⁸³ Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco. — Fondo antico. Collocazione 1597. — Codex DXLIX. — №549; *Codex Cumanicus*: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков / Подготовил А. Н. Гаркавец. — Москва: Лигалорбис, 2006.

³⁸⁴ *Klaproth J.* Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, légué par Petrarque à la Republique de Venise // *J. Asiatique*. — 1826. — Т. 8. — P. 114–117; *Id.*, *Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarcha // Mémoires relatifs à l’Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l’Orient, par...* — Paris, 1828. — Т. 3. — P. 122–254; *Klaproth J. Blau O.* Über Volkstum und Sprache der Kumanen // *Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell.* — 1874. — B. 29. — S. 556–587; *Kuun G.* *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.* — Budapestini, 1880; *P. Hunfalvy.* *Der kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen // Hungarische Revue.* — 1881. — S. 602–632; *Радлов В. В.* О языке куманов по поводу издания куманского словаря // *Записки Импер. АН.* — Т. 48. — Санкт-Петербург, 1884. — №4; *Id.*, *Radloff W.* *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus.* — Sankt-Peterburg, 1887; *Teza E.* *Gli inni e le preghiere in lingua cumana: Revisione del codice veneziano // Rediconti Accad. Lincei. Cl. scienze morali, storiche e filologiche.* — 1891. — Т. 7. — S. 12. — P. 586–596; *Salemman C.* *Zur Kritik des Codex Cumanios // Известия Импер. АН.* — 1910. — С. 942–957; *Bang W.* *Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus // Bull. Acad. Belg.* — 1911. — Т. 1. — S. 13–40; *Id.*, *Komanische Texte // Ib.*, — 1911. — S. 459–473; *Salaville S.* *Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le Codex Cumanicus // Echos d’Orient.* — 1911. — Т. 14. — P. 278–286, 314; *Németh J.* *Die Rätsel des Codex Cumanicus // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell.* — 1913. — B. 47. — S. 577–608; *Id.*, *Zu Rätseln des Codex Cumanicus // Kőrösi Csoma Archivum.* — 1930. — Bd. 2. — S. 366–368; *Самойлович А. Н.* К истории и критике *Codex Cumanicus* / Доклады Рос. Акад. наук. — 1924. — С. 86–89; *Grønbech K.* *Codex Cumanicus: Cod. Marc. Lat. DXLIX in*

стверджувати, що основою сучасної кримськотатарської мови є половецька мова.

У 1055 р., вертаючи з успішного походу на *торків*, переяславський князь Всеволод Ярославич зустрівся в степу з половцями хана Блуша. Не ризикуючи із змученою дружиною вступати в бій, Всеволод пішов на переговори, які завершилися миром. У 1060 р. троє Ярославичів розгромили союз гузів (торки, берендеї, турпеї і коуї), чим відкрили свої кордони для половців. Вже 2.02.1061 р. військо Всеволода Ярославича було розбите половцями в полі і князь мусив оборонятися в обложеному Переяславі³⁸⁵. У 1068 р. половецькі хани розгромили на р. Альті війська руських князів Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів і підступили під стіни столиці. Бездіяльність Ізяслава Ярославича привела до бунту киян, внаслідок якого князем став випущений з ув'язнення

Faksimile herausgegeben mit Einleitung von... — Kopenhagen, 1936; Id., Der Türkische Sprachbau.— Kopenhagen, 1936; Id., Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.— Kopenhagen, 1942; *Györfy G.* Autor du Codex Cumanicus // *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dedicata.*— Budapest, 1942. — Т. 1. — Р. 3–30; *Zajaczkowski A.* Związki językowe połowiecko-słowiańskie.— Wrocław, 1949; Id., Do historii Kodeksu Kumańskiego: Termin "talašman" // *Sprawozd. Pol. Akad. Um.* — 1950. — Т. 50. — З. 8.— S. 125–420; *Курьшижанов А.* К изучению куманских загадок // *Вопросы истории и диалектологии казахского языка.*— Вып. 2. — Алма-Ата, 1960.— С. 167–176; Його ж. О замечаниях редакторов на полях рукописи "Кодекс Куманикус" // *Советская тюркология.* — 1974. — №6. — С. 86–97; *Gabain A. von.* Die Sprache des Codex Cumanicus // *Philologiae Turcicae Fundamenta.*— Wiesbaden, 1959. — Т. 1. — S. 46–73; Id., *Komanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta.*— Wiesbaden, 1964. — Т. 2 — S. 213–251; *Pritsak O.* Das Kiptschakische // *Philologiae Turcicae Fundamenta.* — Bd. 1. — Wiesbaden, 1959. — S. 74–87; *Monchi-Zadeh D.* Das Persische im Codex Cumanicus. — Uppsala, 1969; *Tietze A.* The Koman Riddles and Turkic Folklore.— Berkeley, 1966; *Пауымо В. Т.* Половецкое епископство // *Ост and West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen.*— Berlin, 1966. — S. 33–40; *Bodrogligeti A.* The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. — Budapest. 1971; *Drimba V.* Syntaxe Cormanane. — București–Leiden, 1973; *Drüll D.* Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung.— Stuttgart, 1980; *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus // *Codex Cumanicus / Ed. by Geza Kuun.*— Budapestini, 1981. — Р. 1–54; *Дашкевич Я. Р.* Codex Cumanicus – вопросы возникновения // *Вопросы языкознания.* — 1985. — №4. — С. 72–83; Його ж. *Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания.* — 1986. — №5. — С. 79–86; *Гаркавец А. Н.* Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. — Алма-Ата, 1987; Його ж. *Тюркские языки на Украине.*— Киев, 1988; *Golden P.* The Codex Cumanicus // *Central Asian monuments / Edited by H. B. Paksoy.*— İstanbul, 1992; *Drimba V.* Codex Cumanicus: Édition diplomatique avec fac-similés.— Bucarest, 2000.

³⁸⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі., — С. 315.

полонений полоцький князь Всеслав Брячиславич³⁸⁶. Подальша боротьба руських князів з половцями проходила з перемінним успіхом. У 1094 р. великий князь Святополк Ізяславич спробував добитися стабільного миру з половцями, скріпивши його низкою шлюбних угод. Сам Святополк тоді одружився з дочкою хана Тугоркана³⁸⁷. Не отримавши очікуваного результату, великий князь перейшов до політики великих походів об'єднаних військ руських князів у половецькі землі (1095, 1102, 1103, 1110, 1111), які змусили половців відмовитися від регулярних набігів на руські землі³⁸⁸. Цю політику довершив Володимир Мономах у 1116 р., розгромивши половців. Орді Шарукана було завдано страшного удару. Його син Отрок відразу ж прийняв пропозицію грузинського царя Давида Будівника і 45 тис. половців переселилися у Грузію. Схоже, що цей удар був нанесений половцям в союзі з аланами (Аланією, розташованою в Прикубанських рівнинах), які пропустили орду Отрока через свої землі³⁸⁹. Цей союз було скріплено шлюбом переяславського князя Ярополка Володимировича з аланською княжною Оленою³⁹⁰. На думку С. Плетньової Олена була дочкою аланського князя, чиї володіння знаходилися на західному краю Донецького кряжу, де були алано-половецькі міста Шарукань, Сугров та Балин³⁹¹. Але ці аланські землі знаходилися під пануванням половців. Населення тут також було змішаним. Прикубанські алани були незалежними і не менше від Русі зацікавленими у зменшенні половців у Подонні, тому такий союз виглядає більш мотивованим. Після 1116 р. склався певний баланс у стосунках половців і руських князів, в ході яких половці нерідко виступали активними учасниками князівських усобиць, а князі здійснювали походи у

³⁸⁶ Там само. — С. 308.

³⁸⁷ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 231; — Т. 2. — Стб. 221.

³⁸⁸ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі., — С. 355.

³⁸⁹ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания, Былины. Летописи. — Москва, 1963. — С. 89–91.

³⁹⁰ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 291; — Т. 2. — Стб. 284.

³⁹¹ *Плетнева С. А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества XI–XIII вв. — Москва, 1975. — С. 270–271.

половецький степ. Один з таких походів, очолений сіверським князем Ігорем Святославичем у 1185 р., надихнув невідомого скальда на безсмертне “Слово о полку Ігоревім”. Половецькі хани Боняк, Котян Сутоєвич чи Юрій Кончакович зіграли значну роль в історії Русі³⁹².

До 1116 р. половці остаточно розгромили печенігів і підпорядкували собі їх рештки. Одинадцять половецьких колін склали одинадцять половецьких князівств у Подонні, Криму і Північному Причорномор’ї. Назви цих князівств змінювалися із зміною ханів. Хани обиралися загальними зібраннями з роду попередніх.

Крим, окрім Керченського півострова та Херсону, потрапив під зверхність *половців* в середині XI ст. Головним опорним пунктом половців в Криму став Судак (Сугдея). Тут пересікалася торгівля степу, Русі, мусульманського Сходу, Індії та Китаю з візантійською морською торгівлею. [Ібн аль-Асір (1160– 1232): “Це місто кипчаків, які з нього отримують свої товари”³⁹³].

Східні половці служили в Хорезмі, зацікавлені в їх військовій силі тамтешні султани одружувалися з дочками половецьких ханів. При вторгненні монголів в Хорезм останній султан Джелал ед-Дін закликав на допомогу половецькі орди. Це викликало відповідну реакцію монголів, які переслідували половців, що і привело до знаменитої битви на Калці (1223 р.).

Візантія продовжувала контролювати південний та південно-західний Крим з Херсонесом. Після того, як хрестоносці здобули столицю імперії Константинополь, контроль перейшов до осколку імперії — Трапезундської імперії (до 1261 р.). Частина поселень опустіли. Весь період половецького панування на півострові візантійська частина

³⁹² Головки О. Б. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // Хазарский альманах. — Т. 6. — Київ-Харьков, 2007. — С. 65–77.

³⁹³ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1881. — С. 24.

постійно укріпляла свою територію густою сіткою кам'яних укріплень³⁹⁴.

Після монгольського завоювання лише незначна частина *половців* відійшла в Угорщину, решта були включені завойовниками в орбіту Золотої Орди.

Тмутараканське князівство. У 965 р. великий князь Святослав Ігорович наніс Хазарському каганату смертельного удару. Але він не скористався результатами своїх походів і не тільки упустив можливість закріпитися на важливих міжнародних шляхах між Волгою, Каспійським та Азовським морями, а відкрив шлях до кордонів Русі для огузів та інших кочовиків³⁹⁵. Єдиним реальним результатом його походів проти хозарів було закріплення в Саркелі та на Таманському півострові, куди переселилися слов'яни (носії *борцівської культури*) з Подоння³⁹⁶. Іншого слов'янського населення в цьому регіоні не було³⁹⁷.

Після здобуття Херсонесу у 988 р. великим князем Володимиром Святославичем, прийняття християнства і оформлення союзу з Візантією шлюбом з Анною, сестрою василевсів Василя II та Костянтина VIII, значення таманських поселень виросло. Невдовзі між 990–1010 рр. на Тамані сформувалося окреме Тмутараканське князівство з центром в Тмутаракані (Таматарсі). Перший тмутараканський князь Мстислав Володимирович підпорядкував собі приазовських хазарів та адигів-касогів³⁹⁸.

³⁹⁴ *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X–XV вв. — Киев, 1991

³⁹⁵ *Головко О. Б.* Торки в історії причорноморських степів (IX–XII) // *Etymon. До 80-річчя академіка О. Прицака* [Східний світ. — 1999. — №7–8]. — Київ, 2001. — С. 112–122.

³⁹⁶ *Войтович Л.* Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків // *Хазарський альманах.* — Т. 6. — Киев–Харьков, 2007. — С. 65–71.

³⁹⁷ *Пиоро И. С.* Крымская Готия — очерки этнической истории населения Крыма в познеримский период и ранне средневековье. — Киев, 1990.

³⁹⁸ *Лопатинский Л. Г.* Мстислав Тмутараканский и Ределя по сказаниям черкесов // *Известия Бакинского гос. ун-та.* — Вып. 1–2. — 1921. — С. 197–203; *Гадло А. В.* Поединок Мстислава с Ределей, его политический фон и исторические последствия // *Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа.* — Краснодар, 1988. — С. 95–96.

Мстислав Володимирович повів боротьбу за Київ і закінчив чернігівським князем. Він збудував у Тмутаракані кам'яний собор св. Богородиці. Мстислав помер у 1036 р.³⁹⁹. Схоже, що при ньому склався тісний союз прикубанської Аланії з Тмутараканським князівством. Обидві сторони були християнами і обом загрожувала активність кочовиків. У 1031 р. русько-аланська флотилія з'явилася на Каспійському морі. Було висаджено десант біля Баку, якому вдалося розбити військо ширваншаха. Піднявшись вверх по Курі, руси і алани вступили в землі Аррана. В Аррані тільки-но помер емір Фадл. Його престол успадкував син Муса, але інший син при підтримці ширваншаха сподівався оволодіти тронем. Прибулі руси і алани підтримали Мусу, обложили претендента у місті Байлакані і здобули його. Після цього один загін через Вірменію пішов до Візантії. В цій експедиції зі сторони Русі могло брати участь лише військо Мстислава Володимировича. Можливо, що ціною підтримки Муси, Мстислав та його союзник аланський князь сподівалися отримати факторію у гирлі Кури. У 1032 р. вони знову з'явилися в Аррані. Але ситуація за цей час змінилася. Муса одружився з дочкою ширваншаха і став його союзником. До цього союзу також приєднався емір Дербента Мансур. Мансур був одружений з дочкою царя Саріра (Аварії) Бухт-Шіше. Тому сарірці, які традиційно підтримували алано-руський союз, теж опинилися у ворожому стані. Прибуле військо було атаковане силами дербентців, лезгинів і табарасанців. Прорватися через гори зумів лише невеликий загін на чолі з аланським князем. У 1033 р. об'єднане русько-аланське військо пробувало відомстити дербентцям, але без особливого успіху⁴⁰⁰. Можливо також, що під час цієї війни помер від рани або загинув єдиний син Мстислава — Євстафій⁴⁰¹.

³⁹⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 150; — Т. 2. — Стб. 138.

⁴⁰⁰ Бартольд В. В. Соч., — Т. 2. — Москва, 1963. — С. 848–854; Новосельцев А. П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Введение христианства на Руси. — Москва, 1987. — С. 72–73.

⁴⁰¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 271–272, 279.

У 1792 р. на Таманському півострові було знайдено мармурову плиту з написом: “В літо 6576 індікту 6 [1068 р. — Л. В.] Гліб князь море по льоду від Тмутараканя до Корчева 14000 сажень”⁴⁰². Схоже, що тмутараканські князі володіли також Корчевом (Керчю) та якоюсь частиною колишнього Боспорського царства. Князівство тяжіло до Чернігова і престол його займали князі з Чернігівських Святославичів: Гліб Святославич (бл. 1060–1064, 1066–1069), Роман Святославич (1070–1079), Олег Святославич (1083–1094). Поява в Тмутаракані князів-ізгоїв Ростислава Володимировича (1064–1066) та Давида Ігоревича (1082) була результатом внутрішньої боротьби між князями на Русі та зрозумілою слабкістю княжої влади на віддалених різноетнічних окраїнах. З усіх тмутараканських князів найпотужнішим був Олег Святославич, який карбував окрему монету і титулувався як “архонт Матрахи, Зіхії і всієї Хазарії”⁴⁰³.

Прийнято вважати, що після того як *половці* перерізали комунікації Тмутаракані з Черніговом, в кінці XI ст. територія князівства відійшла до Візантії. Джерела з цього приводу мовчать. За свідченням Хакані у 1175 р. на 75 лодях руська дружина з’явилась на Каспійському морі, напала на Ширван, здобула Шемаху, далі прорвалася на Куру, дійшла до Лемберана і о. Руїнас біля Сарі⁴⁰⁴. Що це був за похід? Вилазка дружини невідомого князя з метою здобуття здобичі за тисячі миль від своїх земель? І навіть у такому разі ця подія мала би бути оспівана князівським скальдом і залишити відбиток в епосі чи потрапити у літописи. Зовсім інше виглядає цей епізод у руслі планомірної політики створення постійної бази на

⁴⁰² *Спаский Г.* Исследование Тмутараканского камня с русской надписью // Отечественные записки. — Т. 36. — Разд. 2. — 1846; *Спицын А. А.* Тмутараканский камень // Записки Отд. Русской и славянской археологии и Русского Археологического Об-ва. — Т. 40. — Петроград, 1915; *Захаров А. В.* К вопросу о подлинности Тмутараканского камня // История СССР. — 1969. — №5. — С. 211–213; *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень. — Москва, 1979.

⁴⁰³ *Молчанов А. А.* Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Лрвней Руси // Автореф. к. и. н. — Москва, 1076. — С. 26–29

⁴⁰⁴ *Дорн Б.* Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах на побережье Каспийского моря. — Санкт-Петербург, 1875. — С. 20, 388–390, 529–530.

Каспії (з виходом через Манич і союзне аварське царство Сарір), яку проводили разом з *аланами* тмутараканські князі⁴⁰⁵.

Суздальський князь Юрій Андрійович, який претендував на грузинський престол, також розраховував на допомогу якихось руських князів⁴⁰⁶. Його родичі суздальські князі, враховуючи віддаль і вороже ставлення до Юрія, як і князі рязанські, на той час їх васали, виключаються. На думку С. Соловйова Юрію міг допомогти лише трубчевський князь Всеволод Святославич. Але допомога з Тмутаракані виглядала би ближчою реальністю. Перед цим батько Юрія Андрій Боголюбський грозився прогнати в Тмутаракань з Київщини смоленських Ростиславичів. Це могло звучати як риторична погроза, але могло мати і реальний сенс⁴⁰⁷.

Участь руського маліка (князя), який прийшов на допомогу Судаку (Сугдеї), в переговорах бл. 1221 р. з сельджуцьким еміром Чобану, дозволяє все ж залишити припущення, що Тмутараканське князівство могло зберегтися аж до появи монголів як васал Візантії, а пізніше Трапезундської імперії. Проблема ж самого князівства надовго залишиться дискусійною⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 392.

⁴⁰⁶ *Еремян С. Т.* Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам // Научные труды Ереванского гос. ун-та. — Т. 23. — Ереван, 1946. — С. 389–421.

⁴⁰⁷ *Войтович Л.* Князівські династії..., — С. 392.

⁴⁰⁸ *Пархоменко В. О.* Вопрос о времени существования и месте нахождения Тмутаракани // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи. — 1924. — №4. — С. 4–7; Його ж. К вопросу о Тмутаракани // Историк-максист. — 1939. — Кн. 1. — С. 195–197; *Козловский И. П.* Тмутаракань и Таматарха–Матарха–Тамань // Изв. Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. — Т. 2. — Симферополь, 1928. — С. 58–72; *Лукин Б. В.* В поисках древнего Тмутараканя // На подьеме. — Ростов-на-Дону, 1935. — №3. — С. 154–190; Його ж. Следы древнего Тмутараканя // Наука и жизнь. — 1935. — №3. — С. 57–58; Його ж. Подонье — Приазовье в V–XV вв // История Дона с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. — Ростов-на-Дону, 1965. — С. 56–93; *Насонов А. Н.* Тмутаракань в истории Восточной Европы X века // Исторические записки. — Т. 6. — 1940. — С. 79–99; *Маеродин В. В.* Тмутаракань // Вопросы истории. — 1980. — №11. — С. 177–182; *Монгайт А. Л.* О границах Тмутараканского княжества в XI в. // Проблемы обществено-политической истории России и славянских стран. — Москва, 1963. — С. 16–81; *Добродомов И. Г.* Тмутаракань и Тамань // Русская речь. — 1973. — №5. — С. 130–133; *Захаров В. А.* Тмутаракань и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве”. Комплексные исследования / Отв. ред.

Що ж стосується руського населення князівства, то його рештки на Тамані та в Керчі були асимільовані греками до кінця XIII – початку XIV ст.⁴⁰⁹.

Турки-сельджуки. Розгромивши при Манцикерті (1071 р.) візантійську армію, турки-сельджуки почали опановувати Малу Азію. З 1116 р. в Анатолії сформувався Конійський султанат, який досяг найбільшої могутності за часів султана Ала ад-діна Кей-Кубада I (1219–1237). Після здобуття Константинополя хрестоносцями Візантія переживала важкі часи. Патронат над кримськими приморськими містами перейшов до одного з її осколків — Трапезундської імперії. З кримських портів на той час найбільше піднесення переживав Судак (Сугдея), через який половці збували основні товари степу і отримували предмети розкоші та візантійського ремесла. На початку XIII ст. східна частина Чорного моря отримала назву Судацького моря. У 1214 р. в полон до сельджуків потрапив трапезундський імператор Олексій I Комнен. Змушений підписати мир, продиктований султаном Кей-Кавусом I, імператор відмовився на користь сельджуків від важливого чорноморського порту Сінопи, через яку конійські купці встановили прямі зв'язки з Судаком та Кримом⁴¹⁰. Близько 1221 р. на прийомі в Кесарії султан Кей-Кубад I вислухав скаргу сінопських купців, яких пограбували біля “Хозарської переправи”, тобто Керченської протоки. Це дало підставу султанові послати свій флот проти Сугдеї. Офіційно операцію організував реїс Сінопи Гетум. Експедицію очолив емір Хасан ед-дін Чобану. Емір висадив десант і обложив місто. Жителі Сугдеї зібрали 50 тис. динарів викупу і послали по допомогу до половців та маліка (князя) русів. Першими підійшли половці, яких сельджуки розбили під стінами міста. Тоді підійшли русичі і їх князь вступив в

А. Н. Робинсон. — Москва, 1988. — С. 203–221; *Котляр М.* Тмутараканське князівство? // Київська старовина. — 2002. — №4. — С. 3–9.

⁴⁰⁹ *Мавродин В. В.* Тмутаракань., — С. 182.

⁴¹⁰ *Шакуров Р., Коробейников Д.* Синоп и Рум в 1223–1230 гг. (Загадка текста Лазаропула) // Причерноморье в средние века. — Вып. 3. — Москва, 1997. — С. 178–200; *Шакуров Р. М.* Великие Комнины и “синопский вопрос” в 1254–1279 гг. // Там же. — Вып. 4. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 177–208.

переговори. Переговори завершилися миром, руський князь послав в дар султанові угорських коней, руський льон, дорогоцінності і 20 тис. динарів⁴¹¹. Цим князем, правдоподібно, був тмутараканський князь з династії Ольговичів, можливо Михайло Глібович (і тоді срібні монети із зображенням архангела Михаїла та легендою “Господи, помози Михайлу”, знайдені в Тмутаракані, належали не Олегові-Михайлу Святославичу, а цьому князеві)⁴¹².

Половці та руський князь не змогли захистити Судак. Місто було розграбоване і там залишився сельджуцький гарнізон. Сельджуки захопили також якусь частину південно-східного побережжя Криму. В Судаку, а може і в інших місцевостях, з’явилися їх факторії. Однак значного припливу населення з Анатолії не відбулося, так як пройшло надто мало часу. У 1222 р. (617 р. Хіджри), а фактично у 1223 р., за свідченням арабського історика Ібн ал-Асіра “прийшовши до Судака, монголи оволоділи ним, а жителі його розбіглися; деякі з них зі своїми сім’ями і своїм майном втекли в гори, а деякі вийшли в море і виїхали в країну Румську [Конійський султанат — Л. В.], яка знаходиться в руках мусульман з роду Килич-Арслана”⁴¹³.

Монгольські війська Джебе-нойона та Субудай-багатура невдовзі покинули Крим і життя в Судаку відновилося. Повернувся туди і сельджуцький гарнізон, який перебував там по меншій мірі до 1239 р., коли монголи остаточно завоювали Крим. У 1223 р. сельджуцький флот, посланий реїсом Гетумом знову з’явився біля кримських берегів. На цей раз сельджуки спустошили околиці Херсона⁴¹⁴.

Після 1239 р. сельджуки, які жили в Криму, там і зосталися. В середині XIII ст. до них приєдналася нова хвиля переселенців. Завоювання Ірану внаслідок походу монголів на

⁴¹¹ Якубовский А. Ю. Рассказ ибн ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // Византийский Временник. — Т. 25. — 1928. — С. 53–76.

⁴¹² Войтович Л. Княжа доба на Русі..., — С. 410.

⁴¹³ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1881. — С. 26

⁴¹⁴ Ученые записки Имп. АН. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1854. — Вып. 3. — С. 739.

чолі з Хулагу у 1257 р. спричинилося до роздроблення сельджукських держав. Хулагу підтримував і усобиці в Конійському султанаті, правителі якого формально визнали себе його васалами. В суперництві між синами Гіяс ед-Діна Кей-Хосрова, Ільхан взяв сторону Рукн ед-Діна проти Ізз ед-Діна. Останній відступив в Анталію, а після розгрому свого війська знайшов притулок у василевса Михайла VIII Палеолога. Сельджуки пригодилися василевсові, який відвоював у латинян Константинополь, в його війнах в Румелії. Він надав їм для поселення володіння в Добруджі. Там з султаном перебувало 10–12 тис. воїнів Але невдовзі за доносом і звинуваченням у підготовці змови з метою захоплення Константинополя султан та його наближені були схоплені і ув'язнені. Невдоволений таким перебігом подій, конійський султан Рукн ед-Дін звернувся до золотоординського хана Берке. У 1264 р. Берке послав на Константинополь Ногая, а невдовзі виступив сам. Похід вдався блискуче⁴¹⁵. Визволеного з тюрми Ізз ед-Діна привезли в стан Берке. Хан надав йому у володіння Судак та Солхат в Криму і дозволив туди переселитися туркам з Анатолії. Переселенців очолював відомий з епосу герой Сари-Салтик⁴¹⁶. Така прихильність Берке до Ізз ед-Діна не була випадковою. Дружина хана була рідною сестрою Гіяс ед-Діна Кей-Хосрова і доводилася тіткою Ізз ед-Діну Кей-Кавусу⁴¹⁷. Нащадки Берке не мали сентиментів щодо колишнього конійського султана, його уділ в Криму був незначним. Помер він у 1279 р. в золотоординській столиці Сараї⁴¹⁸. Схоже, що сельджукам не дуже довіряли, бо син султана Гіяс ед-Дін Масуд втік до двору ільхана Абаки з допомогою якого оволодів Конійським

⁴¹⁵ *Георгия Пахимера* история о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. — Т. 7. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 211.

⁴¹⁶ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — Т. 1. — Москва, 2005. — С. 57–58.

⁴¹⁷ Там само. — С. 61

⁴¹⁸ *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — С. 512.

султанатом⁴¹⁹. Враховуючи збройне протистояння між Джучидами та Хулагуїдами, вчинок султана Масуда був прямою зрадою. Тому конійські принци втратили уділ в Криму.

Але, судячи з популярності серед кримських татар особи Сари-Салтика, лідера анатолійських сельджуків, які переселилися з Добруджі в Крим, а також кількох поховань в Криму, які приписують цьому святому героєві, можна стверджувати, що турки-сельджуки в XIII ст. склали якусь значну частку населення в Судаку та його околицях⁴²⁰. Після утворення Золотої Орди аж до завоювання Криму Росією якісь сельджуцькі масиви (огузо-туркменські племена) потрапили до Криму через степи і осіли в східній частині південного берегу. Топонімічні та мовні матеріали дозволяють стверджувати, що ця група сельджуків переселилася сюди з округи села Білян в Азербайджані⁴²¹. До 1475 р. турки-сельджуки, що залишилися в Криму практично повністю інтегрувалися до складу кримсько-татарського народу, що формувався з половців та інтегрованих до їх масиву рештків *печенігів, хозарів та болгарів*. Загалом топонімічні, етнонімічні, мовні та етнографічні матеріали дозволяють стверджувати, що турки-сельджуки (огузо-туркменські племена) були вагомим компонентом в етногенезі кримських татар⁴²².

Кирк-Ер, Ескі-Кермен, караїми та кримчаки. Ще у VI ст. *алани* в трьох кілометрах від нинішнього Бахчисараю створили своєрідне “печерне місто”, на вершині якого були споруджені потужні укріплення. Початкової (аланської) назви міста не збереглося. Назви Кирк-Ер, Кирк-Кер, Кир-Кор, Керк-Кри чи Кирк-Ор з’явилися пізніше у XIV ст.⁴²³. В половецький

⁴¹⁹ Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии // Гордлевский В. А. Избранные сочинения. — Т. 1. — Москва, 1960. — С. 31–218; Коробейников Д. А. Византия и государство Ильханов в XIII – начале XIV в.: система внешней политики империи // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. — Санкт-Петербург, 1999. — С. 428–473.

⁴²⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 65–68.

⁴²¹ Бушаков В. А. Огузок-туркменский компонент в этногенезі кримських татар // Східний світ. — 2002. — №1. — С.82–85.

⁴²² Там само. — С. 80–85.

⁴²³ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 115.

період Кирк-Ер став центром аланського князівства. Християни-алани склали більшу частину населення цього князівства. Верхівка його була, схоже, грекомовною. В самій столиці, напевно, була частина грецького населення. Князівство Кир-Ер визнавало себе візантійським васалом, сподіваючись на допомогу Візантії. Пізніше так само добровільно князівство визнало зверхність генуезької Кафи. У 1239 р. монголи не зачепили князівство. Потужні кам'яні укріплення на крутій вершині були мало привабливими для штурму. *Алани* пробували домовитися з новими господарями Криму і спочатку їм це вдавалося.

Фортеця у Білгород Дністровському

У 1299 р. Ногай, мстячи за смерть внука Кара-Кібьяка, підступно вбитого в Кафі у 1298 р., вторгнувся в Крим. В числі

здобутих і знищених кримських міст виявився і Кирк-Ер⁴²⁴. Руйнуючи Кафу, Сари-Керман, Кир-Ер та Керч, Ногай усував поважних торговельних конкурентів для своїх міст Ак-Кермана (Білгорода) та Ісакчі⁴²⁵. Значна частина алано-грецького населення князівства була вирізана під час нападу 1299 р. Решта вціліла в околицях Кирк-Ера, який став називатися Чуфут-Кале (“Жидівське місто”), так як переважну більшість населення після 1299 р. склали *караїми-юдаїсти*.

У XV–XVI ст. між Чуфут-Кале і Бахчисараєм розмістилося християнське місто Маріамполь, основне населення якого складали *алан*и та *греки*. З огляду на релігійну толерантність Гіреїв це місто проіснувало до кінця XVIII ст. Після ліквідації Кримського ханства намісник Новоросії князь Г. Потьомкін переселив *аланів* і *греків* з Маріамполя та Чуфут-Кале у Приазов’я, де вони заснували нове місто Маріуполь.

Рештки аланів-християн злилися з грекомовним населенням, утворивши етнічну групу *маріупольські греки*. Інша частина злилася з рештками готів і розділили їх долю. В північному степовому Криму, де збереглася аланська топоніміка (Ас-Найман, Ас-Дракчі, Білюк-Ас, Кучук-Ас, Табулди-Ас, Темеш-Ас, Терекли-Ас), *алан*и врешті перейшли в мусульманство і були поступово асимільовані пришлими *ногаями*. На побережжі, особливо в районі Судака, *алан*и також перейшли в мусульманство і інтегрувалися в тюркомовну спільноту. Більшість з них взяло участь у формуванні однієї з груп кримськотатарського етносу — *татів*. І, нарешті, та незначна частина, яка залишилася в Чуфут-Кале, була поглинена *караїмами*⁴²⁶.

За скороченою історією Криму Сеїд Мухаммед-Різи при штурмі добре укріпленого Кир-Ера відзначився один з татарських (половецьких) емірів — Яшлау. Він запропонував барабанным боєм і другою військовою музикою тримати

⁴²⁴ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — С. 195.

⁴²⁵ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 191.

⁴²⁶ Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — Киев, 2004. — С. 190–229.

оборонців у постійному очікуванні штурму, а коли ті, виснажені постійною готовністю, на четвертий день буквально звалилися з ніг та послули, кинув всі сили в атаку і майже без бою оволодів фортецею⁴²⁷. Яшлавські беї Сулешови були емірами Ногая⁴²⁸. В Кримському ханстві вони зберегли свій бейлик (князівство) з центром у Чуфут-Кале.

Друге алано-готське князівство утворилося навколо Ескі-Кермена. Це було також печерне місто. Всі його схили порізані печерами (їх більше 350), більшість з них датується XII–XIII ст. В печерах розміщалися стійла для утримання худоби (збереглися вирубані пази для кормів), приміщення для виноградних пресів і резервуари для виноградного соку. Підземна частина міста складала єдине ціле з наземною частиною. Збереглися вирубані в скелі невеликі церкви з слідами фрескового розпису на затинкованих стінах. Серед них знаменита церква “трьох вершників”, на стіні ніші якої збереглися значні фрагменти фрески із зображенням трьох святих кінних воїнів. Середній з них св. Георгій вражає списом дракона, двоє інших тримають приготовлені списи. Ескі Кермен був містом з розвиненим ремеслом (знайдені ковальські та гончарні майстерні, власні клейма на черепицях) та сільськогосподарською округою. Поблизу знаходилося ще кілька подібних центрів, зокрема Черкес-Кермен, де збереглася печерна церква-усипальниця. Це князівство також розділило долю Кирк-Ера. Воно було розгромлено у 1299 р. військом Ногая. Розкопки 1936–1937 рр. відкрили картину страшного погрому, після якого Ескі-Кермен уже не відновився⁴²⁹. Рештки аланського населення Ескі-Керменського князівства схоронилися на території Мангупського князівства (Феодоро).

Отже можна цілком стверджувати, що більшість аланського населення в Криму не приймала участі в етногенезі

⁴²⁷ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 117.

⁴²⁸ Якобсон А. Л. Крым в средние века. — Москва, 1973. — С. 83

⁴²⁹ Там само. — С. 101–102; Айбабин А. И. Раскопки Эски-Керменского могильника // Археологические открытия 1978 года / Отв. ред. Б. А. Рыбаков. — Москва, 1979. — С. 286–287; Його ж. Основные этапы истории городища Эски-Кермен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. 2 / Ред.-сост. А. И. Айбабин. — Симферополь, 1991. — С. 43–51, 236–242.

кримськотатарського народу, залишилася християнами і до кінця XVIII ст. злилася з греками. Лише в степовому Криму та в сільських поселеннях на побережжі поблизу Судака, алани перейшли в мусульманство і інтегрувалися в тюркомовний кримськотатарський масив.

Єврейсько-хозарська знать зберігала свою окремішність і поступово трансформувалася в окремих народ *караїмів*. Самі караїми (біблійці) вважають себе скоріше окремою церквою ніж народом. За своєю сутністю юдаїзм *караїмів* і є окремою єврейською сектою, яка визнає частину законів класичного юдаїзму, доповнюючи їх своїми власними, а також відновленими давньоталмудськими і садукейськими текстами. Засновником караїмства вважається Анан, який жив у 762 р. в Багдаді, звідки був прогнаний юдеями-раввіністами за намагання відновити юдаїзм у первісному вигляді. Він переїхав до Єрусалиму, де заснував першу караїмську общину. У своєму вченні Анан запозичив дещо від сект садукеїв, ісунітів (послідовників Абу-Іса з Ісфагану, який жив в кінці VII – на початку VIII ст і загинув, піднявши євреїв на відновлення своєї держави) та юдганітів (послідовників Юдгана, учня Абу-Іси). Караїми визнали Ісуса Христа істинним пророком для християн і Мухаммеда — для мусульман і через це вважали необхідним, щоби одні і другі залишалися вірними своїй релігії. Поки храм в Єрусалимі залишався зруйнованим, а євреї перебували у вигнанні, *караїми* забороняли вживання вина та м'яса (окрім м'яса оленів та птахів, за виключенням курячого). *Караїми* буквально трактують тексти П'ятикнижжя, вірять в безсмертя душі, у воскресіння з мертвих і пришестя месії. Їх вчення сформоване Ананом в книзі законів (сефер-міцвот) чи Фадаліка (араб. "підсумок"), написаній на єврейсько-арамійській мові, від якої вцілів лише один фрагмент, але більшість змісту збереглося в цитатах старих караїмських богословів. Послідовники Анана, який закінчив як мученик, знайшли притулок в Хозарському каганаті, де їх вчення витіснило класичний юдаїзм. По смерті Анана секту очолювали його нащадки з титулом *насі* (князь, глава). Близько

820–830 рр. суддя Веніамін Нагавенді написав нову “Книгу законів” і виступив за використання в літературі виключно єврейської мови. Далі караїмські вчені втягнулися в полеміку з прихильниками класичного юдаїзму і в міру падіння впливу самих хозар число прихильників секти постійно зменшувалося, чому сприяла і вимога караїмам одружуватися виключно з караїмками. Після монгольського завоювання до них приєдналися їх послідовники з Персії та Єгипту. Залишається відкритим питанням чи *караїми* є прямими нащадками хозарської верхівки, яка прийняла юдаїзм у цій версії, чи вони є нащадками рахдонітів.

Рівночасно частина караїмів переселилася в Галич, можливо за грамотою князя Данила Романовича⁴³⁰, інша частина на Волинь в Луцьк та в Литву в Тракай (від великого князя Вітовта Кейстутовича тракайські караїми отримали привілей від 24.06.1388 р., підтверджений Сигизмундом I у 1507 р.). Замкнені караїмські общини зосередилися в укріплених центрах Чуфут-Кале, Мангупі, Феодосії та Євпаторії (Гезлеві)⁴³¹. В Чуфут-Кале після падіння аланського князівства Кирк-Ер караїмська громада була найбільшою. Поховальні пам’ятки тут містять переважно єврейські написи⁴³². Караїмська громада збереглася до кінця існування міста, тобто до кінця XIX ст.⁴³³. Досі на руїнах Чуфут-Кале

⁴³⁰ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. — Львів, 2004. — С. 1110–1112; *Дашкевич Я.* Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // Караїми Галича: історія та культура. — Львів-Галич, 2002. — С. 164–192; Його ж. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. — Львів, 2005. — С. 74–91. Див також: *Дашкевич Я.* Постаті. — Львів, 2006. — С. 33–59

⁴³¹ *Гаркави А. Я.* Сказание Авраама Керченского о посольстве св. Владимира к хазарам. — Санкт-Петербург, 1871; Його ж. Сказания еврейских писателей о хазарах. — Санкт-Петербург, 1874; Його ж. К вопросу о крымских древностях, найденных Фирковичем. — Санкт-Петербург, 1877; Його ж. Известия Киркисани об еврейских актах. — Санкт-Петербург, 1894; Собрание старых грамот и узаконений Российской империи касательно Караимов / Ред. З. Фиркович. — Санкт-Петербург, 1891; *Полканов А. И.* Крымские караимы. — Симферополь, 1995..

⁴³² *Смирнов В. Д.* Крымское ханство., — Т. 1. — С. 118.

⁴³³ *Дашкевич Я.* Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. — Вип. 2 (1995–1997 рр.). — Львів, 1999. — С. 160–165.

збереглися дві караїмські кінаси (синагоги). Караїми далі живуть в Криму. Їх чисельність менша 2 тис. Їх мова скоріше діалект кипчацької ніж окрема мова. Подібно до решти *хозар*, *караїми* таки піддалися половецькій асиміляції, але їх релігійна відмінність дозволила зберегти і певні відмінності в мові, не кажучи про менталітет, звичаї та етнографію. Можна стверджувати, що *караїми* також не брали участі у кримськотатарському етногенезі.

Теж саме можна сказати і про *кримчаків*, яких 1989 р. було 1448, в т. ч. у Криму — 604 особи. Це дуже древня (від початку н. е.) єврейська група, яка мала осідлості в Криму переважно в Карасу-базарі та частково в Кафі, де в кримськотатарському оточенні перейшла на окрему мову близьку до кримськотатарської (кипчацько-огузьку)⁴³⁴.

Мангупське князівство (Феодоро). *Готи*, які збереглися у гірській частині Криму, разом з тутешніми *аланами*, частиною грецького населення, яке відійшло в гори з району Судака, утворили своє окреме князівство. У 1140 р. з Трапезунду в Херсонес був засланий візантійський чиновник Костянтин Гаврас з вірменського аристократичного роду. Його звинувачували у спробі організувати в Трапезунді окреме князівство, що він і реалізував в Криму, створивши окреме князівство Феодоро з центром у Мангупі. До кінця століття, користаючи з ослаблення Візантії, Гавраси поширили володіння Феодоро по чорноморському побережжю від Балаклави до Алушти, а на півночі — до ріки Качі.

Готська фортеця Мангуп біля мису Тешклі-Бурун брала свої початки з III–IV ст., її укріплення почали зводити ще у V ст. В XII–XIII ст. місто перетворилося у значний економічний і політичний центр. Фортецю Мангуп захищали потужні стіни і вежі. В місті знаходився двоповерховий князівський палац (40x35 м) та кілька храмів (найбільший з

⁴³⁴ *Ачкіназі І. В.* Кримчацька мова: історіографія та джерела. До постановки проблеми // Східний світ. — 1995; Його ж. Кримчаки. Краткий очерк этнической истории // Сквозь века. — Симферополь, 1996.

них в плані 31,5х26,2 м)⁴³⁵. Будинки були кам'яними, а дахи вкриті черепицею.

Чембало – генуезька фортеця

Все князівство Феодоро вкрилося потужними замками. Поблизу замку Фуна, збудованого біля підніжжя Демерджи неподалік від Алушти, де знаходилося родове гніздо Гаврасів, виросло ціле місто⁴³⁶. Феодоро мало вихід до моря через Алушту та Чембало (Балаклаву). У 1357 р. Генуя відібрала у феодоритів Чембало, а до 1380 р. Лусту (Алушту). Єдиним морським портом залишилося Авліта в гирлі р. Чорної. У 1427 р. за князя Олексія I на місці печерного міста Інкермана була зведена фортеця Каламіта для захисту Авліти. У 1433 р. Олексій I здобув Чембало. Це стало сильним ударом по інтересах Генуї. Прибулий флот висадив десант у 1434 р. і

⁴³⁵ Суров Е. Г. Княжеский дворец на плато Мангуп-Кале // Средневековые древности Восточной Европы. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, №129. — Москва, 1972. — С. 96–108.

⁴³⁶ Кирилко В. П., Мыц В. Л. Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро // Византийская Таврика. — Киев, 1991. — С. 167–169.

повернув Чембало. В полон потрапив навіть спадкоємець Олексія I княжич Олексій. Війська Генуї захопили і спалили фортецю Каламіта, ліквідувавши порт Авліта. Але феодорити невдовзі відбудували фортецю і відновили морську торгівлю, минаючи генуезькі колонії⁴³⁷.

*Фуна – середньвічна фортеця
біля підніжжя гори Демерджи*

В князівстві правили після Костянтина Гавраса його нащадки Василь (XIV ст.), Дмитрій (кінець XIV ст.), Стефан (початок XV ст.), Олексій I (до 1425 – 1434), Олексій II (1434 – ?), [Улу-бей?] (? – 1471), Ісаак (1471–1474), Олександр (1475). Феодоро підтримувало зв'язки не тільки з кримськими сусідами, але й з Київським, Московським та Молдовським князівствами. Сестра князя Ісаака Марія 14.09.1472 р. вийшла

⁴³⁷ *Бертъе-Делагард А. Л.* Каламіта и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии — Вып. 55. — Симферополь, 1918; Його ж. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. — Вып. 57. — Симферополь, 1920.

за господаря Молдови Стефана III Великого⁴³⁸. Вона померла 19.12.1477 р.⁴³⁹. З дочкою князя Ісаака мав одружитися старший син московського князя Іван Іванович Молодий.

Князі Феодоро вистояли після монгольського завоювання 1239 р. і спустошливого походу Ногая у 1299 р. Вони навчилися знаходити компроміси з ординськими володарями Криму і протрималося кілька століть⁴⁴⁰. Однак ні у Мангупі, ні в інших містах та замках навіть у другій половині XV ст. не було артилерії та вогнепальної зброї взагалі. Далася взнаки певна ізолюваність князівства.

У 1475 р. Туреччина втрутилася в кримські справи. Потужна османська армія, добре озброєна артилерією та іншою вогнепальною зброєю, здобула Кафу. Гедік-Ахмед-паша, призначений головнокомандуючим в Криму, продовжив похід і обложив Мангуп. В грудні 1475 р. після піврічної облоги і п'яти штурмів місто було здобуто, а князь Олександр загинув. Територія князівства стала турецьким кадиліком. Значна частина населення було знищено. Але рештки *готів* та *аланів* вціліли і зберігали свою мову та самобутність до російського завоювання, коли вони разом з *греками* були виселені з Криму. Можна стверджувати, що в етногенезі кримськотатарського народу християни-готи участі не брали, а

⁴³⁸ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв./ Сост. Ф. А. Грекул. — Москва, 1976. — С. 27.

⁴³⁹ Там само. — С. 29.

⁴⁴⁰ Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. — Екатеринбург, 2001; Малицкий Н. В. Заметки по эпиграфике Мангупа. — Ленинград, 1933; Тиханова М. А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп). (МИА. — №34). / Отв. ред. Е. Ч. Скржинская. — Москва–Ленинград, 1953. — С. 319–333; Веймарн Е. В. Во владениях “господ Феодоро”: История Мангупского княжества // Дорогой тысячелетий: Экскурсии по средневековому Крыму / Отв. ред.-сост. О. И. Домбровский. — Симферополь, 1966. — С. 119–132.; Домбровский О. И., Махнева О. А., Столица Феодоритов. — Симферополь, 1973; Талис Д. Л. Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы: сборник научных статей. — Москва, 1974. — С. 89–113, 153–168; Бармина Н. И. Историческое место Мангупской базилики в христианской архитектуре Таврики / Автореф. дис. к. и. н. — Москва, 1983; Пиоро И. С. Крымская Готия: Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье. — Киев, 1990.

незначні мовні вкраплення готських слів — наслідок сусідства та співжиття *готів з половцями та кримськими татарами* протягом багатьох століть.

Вірмени. Прорив турків-сельджуків в Анатолію і на Близький Схід мав дуже негативні наслідки для Вірменії. Сельджуки захопили Васпуракан, Ані і Карс, певною мірою розірвавши Вірменію. Більшість населення з зайнятих мусульманами областей відійшло в Кілікію, де у 1080 р. виникло окреме Кілікійське Вірменське царство, престол якого зайняв представник правлячої династії Рубен I. Зрозуміло, що Кілікійська Вірменія позитивно поставилася до хрестоносного руху і стала єдиним дієвим союзником держав хрестоносців на Близньому Сході. Саме тому Левон II (1187–1219) погодився на унію з Римом і у 1198 р. був коронований королівською короною майнцьким архієпископом. Поразка хрестоносців означала і поразку кілікійських вірмен. У відчаї у 1375 р. вони погодилися визнати королем Жана Лузіньяна з династії королів Кіпру та Єрусалиму, який коронувався як Костянтин IV і тут же замість організації оборони від сельджуків зайнявся запровадженням католицької релігії, чим остаточно загубив Кілікійське царство⁴⁴¹. Кілікійські вірмени ще з XIII ст. встановили тісні зв'язки з кримськими містами на побережжі і почали засновувати там свої факторії. В Кафі вірменська колонія з'явилася не пізніше 1316 р.⁴⁴². З середини XIV ст. їх міграція набула масового характеру. Особливо значні вірменські факторії були в Судаку, Кафі (у 1439 р. вірмени склали тут половину населення, у 1475 р. — вже дві третини⁴⁴³), Солхаті та Мангупі⁴⁴⁴. Чисельність вірменських колоній в Криму була такою значною, що саме звідси почалося переселення вірмен в українські землі, зокрема в Кам'янець-

⁴⁴¹ *Микаелян Г. Г.* История Киликийского армянского государства. — Ереван, 1952; *Сукиасян А.* История Киликийского армянского государства и права (XI–XIV вв.). — Ереван, 1969.

⁴⁴² *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. — Москва, 1973. — С. 112.

⁴⁴³ Там само. — С. 112.

⁴⁴⁴ *Микаелян В. А.* Історія вірменської колонії Криму. — Єреван, 1964 [вірменською мовою].

Подільський⁴⁴⁵. В XIII–XIV ст. вірменські колонії з'явилися також у Львові, Володимирі, Луцьку, Сучаві та Білгороді⁴⁴⁶.

Перебування в Криму і тісне спілкування з місцевим населенням привело до того, що вірмени, які переселилися в українські землі, користувалися половецькою мовою, сформувалася навіть окрема вірмено-половецька мова⁴⁴⁷. Кримські вірмени збереглися і після падіння генуезьких колоній та Феодоро. Незважаючи на мовне зближення з кримськими татарами, вони трималися окремими замкненими

⁴⁴⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі., — С. 505.

⁴⁴⁶ *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. — Ереван, 1962; Його ж. Грамота Федора Дмитровича 1062 р. (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1962. — №4. — С. 9–20; Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. — 1970. — №5. — С. 57–66; Його ж. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. — Вип. 1. — Київ, 1971. — С. 150–181; Його ж. Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского XIV–XVII вв. // *Patmbanasinakan handes*. — Erevan, 1980. — №3. — P. 125–145; Його ж. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII вв.) // Там само. — Erevan, 1987. — №2. — P. 63–85; — №3. — P. 48–60; Його ж. Вірменія і Україна. — Львів, 2001; Його ж. Вірменський сакральний комплекс із часів князювання Львова // Історія релігій в Україні. 2005 р. — Львів, 2005. — С. 202–210.

⁴⁴⁷ *Дашкевич Я. Р.* Вірмено-половецькі джерела з історії України // Там само. — 1965. — №2. — С. 66–73; *Id.*, *Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenez Podolsk (1559–1567) as a Cultural and Historical Monuments* // *Ural-Altaiische Jahrbucher*. — Wiesbaden, 1965. — Bd.36. — N 3/4. — S. 292–310; Його ж. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50–60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559–1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документы на половецком языке XVI в. — Москва, 1967. — С. 65–96; Його ж. Армяно-кыпчакские предбрачные договоры со Львова (1598–1638 гг.) // *Rocznik Orientalistyczny*. — Т. 33. — Warszawa, 1970. — Z. 2. — S. 67–107; Його ж. Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики // *Ib.*, — Т. 35. — Warszawa, 1973. — Z. 2. — S. 123–135; Його ж. Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609 г.) и Львова (1615 г.) // *Ib.*, — Т. 37. — Warszawa, 1974. — Z. 1. — S. 49–60; Його ж. Древнейший армяно-кыпчакский документ из львовских коллекций (1583 г.) и изучение билингв предбрачных договоров львовских армян // *Ib.*, — Т. 37. — Warszawa, 1975. — Z. 2. — S. 33–47; Його ж. Армяно-кыпчакские денежные документы из Львова (конец XVI в. – 1675 г.) // *Ib.*, — Т. 40. — Warszawa, 1978. — Z. 1. — S. 49–69; Його ж. Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы, 1802–1977 // *Ib.*, — Т. 40. — Warszawa, 1979. — Z. 2. — S. 79–86; Його ж. Армяно-кыпчакский язык XV–XVII вв. в освещении современных (Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков) // Вопросы языкознания. — 1981. — №5. — С. 79–92; Його ж. Армяно-кыпчакский язык: этапы истории // Там же. — 1983. — №1. — С. 91–107.

громадами (подібно як в українських землях⁴⁴⁸) і в етногенезі кримськотатарського народу участі не брали.

Генуя і Венеція. Дві італійські морські торговельні республіки Генуя і Венеція, змагаючись за гегемонію у морській торгівлі на Середземномор'ї, не могли обминути своєю увагою Візантію, де сходилися шляхи східної торгівлі. Взявши активну участь у хрестових походах, обидві республіки намагалися використати кожен крок хрестоносців для розширення сітки своїх факторій і забезпечення їх відповідними привілеями. Венеція першою прорвалася на Чорне море і уже на початку XII ст. отримала факторії на південному побережжі Криму. Але Генуя, вміло використовуючи проблеми візантійських василевсів невдовзі монополізувала торгівлю чорноморських портів з Заходом. У 1169 р. василевс Мануїл I Комнен надав Генуї виключні права на Чорному морі. У 1192 р. василевс Ісаак Ангел підтвердив ці права. Венеція втратила свої кримські факторії, зберігши свого консула тільки в Сугдеї (Судаку). Венеція пробувала перехопити ініціативу, скориставшись своєю участю у здобутті Константинополя у 1204 р. та утворенні Латинської імперії, але все кримське побережжя опинилося під протекторатом не Константинополя, а Трапезунду, де правили Комнени, а потім конійських султанів.

В середині XIII ст. Генуя отримала від ординського улусбека Криму, зацікавленого в розвитку торгівлі, Феодосію, де на той час практично згасало життя. Місто було перейменовано у Кафу, яка стала головною генуезькою торговельною факторією. У 1261 р. Візантія, яка відроджувалася після ліквідації Латинської імперії, підтвердила давні угоди з Генуєю і передала республіці частину кримського побережжя з центром у Кафі, а також право виключної торгівлі на Чорному морі⁴⁴⁹. Почалося укріплення і розбудова Кафи. Венеція пробувала відновити хоча би свою присутність на

⁴⁴⁸ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів, 2003. — С. 72–81, 159–198, 281–297.

⁴⁴⁹ Скрижинская Е. Ч. Генуезцы и Константинополь // Византийский Временник. — Т. 1. — Москва, 1947. — С. 233.

Чорному морі, що привело до війни з Генуею, яка розпочалася у 1292 р. і завершилася у 1299 р. підписанням “вічного миру”. За цим миром Генуя визнавалася монополістом в Криму та Північному Причорномор’ї⁴⁵⁰.

Фортеця Ені-Кале. XVII ст.

Але конкуренція Кафи заважала володарю Причорноморського улусу Ногаю, йому вигідніше було пропустити всю чорноморську торгівлю через Ак-Керман (Білгород) та Ісакчі в дельті Дунаю. Загибель внука Ногая Кара-Кібьяка, підступно вбитого у 1298 р. у Кафі, де він збирав данину, викликала каральний похід Ногая в Крим. У 1299 р. було здобуто і зруйновано Кафу. Однак генуезці виявилися везучими. Ногай зруйнував остаточно Херсон та Судак, чим позбавив їх головних конкурентів. В наступному році Ногай загинув у боротьбі з Токтою, який надовго зав’яз у Нижньому Подунав’ї

⁴⁵⁰ *Hryshko R. Z Genui nad Morze Czarne. — Kraków, 2001*

в боротьбі з нащадками Ногая. Через Крим пішов основний потік західної торгівлі всієї Монгольської імперії від Ханбалика (Пекіна) і Кореї, включаючи всю Середню Азію і Дешт-і-Кипчак. Генуя досить швидко відновила свої факторії і почала будувати кам'яні укріплення в Кафі. Тохта у 1307 р. знову здобув Кафу, але генуезці відразу повернулися туди і завершили будівництво кам'яних укріплень⁴⁵¹.

Венеція не могла залишатися осторонь. На місці давнього Танаїсу в гирлі Дону в XIII ст. Венеція заложила свою факторію Тану. За миром 1299 р. факторія перейшла до Генуї, але венеційці там zostалися і продовжували відігравати провідну роль. Зрештою генуезці змушені були змиритися з їх присутністю і розділити управління містом та витрати на його укріплення⁴⁵². Через Тану Венеція не тільки отримала прямий вихід на східний ринок, але й встановила прямі контакти з золотоординськими ханами⁴⁵³. У 1344–1345 рр. хан Джанібек послав свої війська на Кафу. Але місто вже мало потужні кам'яні укріплення і вистояло. Джанібек вирішив, що вигідніше домовитися з обома республіками, підігріваючи їх конкуренцію. У 1347 р. він підтвердив Генуї її володіння в Криму і надав Венеції право торгівлі в Солхаті та інших містах степового Криму. У 1358 р. Венеція отримала навіть Судак, перейменувавши його в Солдайю.

Боротьба за владу в Золотій Орді розв'язала руки італійським республікам. Водночас з новою силою вибухнуло їх суперництво. Сильнішою знову виявилася Генуя. У 1357 р. генуезці захопили Балаклаву, а у липні 1365 р. здобули Солдайю⁴⁵⁴. Невдовзі все кримське побережжя від Чембало (Балаклави) до Боспоро (Керчі) стало належати Генуї. Розгорнулося величезне кам'яне будівництво, відновлення укріплень та міст. У 1380 р. Тохтамыш визнав за Генуею

⁴⁵¹ *Гольдшмидт И.* Каффа — генуэзская колония в Крыму в конце XIII — первой половине XV вв. — Москва, 1952.

⁴⁵² *Heyd W.* Historie du commerce du Levant au moyen âge. — Vol. 1–2. — Leipzig, 1936.

⁴⁵³ *Ковалевский М. М.* К ранней истории Азова: Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. — Т. 2. — Москва, 1905. — С. 109–174.

⁴⁵⁴ *Милицын С. А.* Очерки истории Сурожя IX–XV веков. — Симферополь, 1955.

захоплені володіння. Було утворено “капітанство Готії” з центром у Кафі, куди ввійшли також Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніти), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко (Алупка) і Форі (Форос)⁴⁵⁵. Тепер Генуя намагалася позбавити виходу до моря князівство Феодоро⁴⁵⁶.

Чорноморські колонії процвітали. Золота Орда збувала тут рабів (вивезені з Криму раби вигідно продавалися на ринках Італії⁴⁵⁷) і всі степові товари, продовжувалося соління риби, особливо осетрових, йшли товари з Китаю та Індії, хутра з підвладних Орді руських князівств. Генуя збувала тут європейські вироби, перш за все сукна і тканини, предмети розкоші, вироби з металу⁴⁵⁸. Прямий шлях із Львова через Тавань на Крим і Кафу існував вже у XIII ст.⁴⁵⁹. У 1444 р. Львів закріпив право торгівлі східними товарами і тісні контактам з Кримом та чорноморськими колоніями стали для нього пріоритетними⁴⁶⁰. Через Львів Кафа була з’єднана з Польщею та німецькими землями⁴⁶¹. Не менш активними були торговельні контакти Кафи з Київським князівством, особливо

⁴⁵⁵ Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852–1877). — Ч. 1. — Одесса, 1879. — С. 189–240; Його ж. Итальянские поселения на южном берегу Крыма. — Киев, 1897.

⁴⁵⁶ Андреев А. Каффа и Феодоро. — Симферополь, 1990.

⁴⁵⁷ Лучицкий И. В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV и XV вв. — Киев, 1866.

⁴⁵⁸ Małowist M. Bałtyk i Morze Czarne w handlu średniowiecznym. // Jantar. — Т. 1. — Warszawa, 1937. — С. 443–496; Id., Uwaga o roli kapitału kupieckiego w Europie Wschodniej w późnym średniowieczu // Przegląd Historyczny. — Т. 50. — Warszawa, 1956. — С. 220–231; Id., Wschód a Zachód Europy w XIII–XIV wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. — Warszawa, 1973. — С. 205.

⁴⁵⁹ Hartleb K. Lwów na szlaku czarnomorsko-baltickem. // Przegląd Krajoznawczy. — Т. 2. — Warszawa, 1938. — С. 157–209; Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. — Київ, 1968. — С. 115.

⁴⁶⁰ Wyrozumski J. Les contacts commerciaux de la Petite Pologne au XIV-e siècle // Urbs — Provincia — Orbis. Contributions ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O. R. Halaga. — Košice, 1993. — P. 35.

⁴⁶¹ Lewicki S. Drogi handlowe Polski w wiekach średnich. // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. — Т. 11. — Kraków, 1906. — С. 52–105; Górka O. Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. — Cz. 1. 1359–1450. // Przegląd Historyczny. — Т. 30. — Warszawa, 1932. — С. 325–391.

в часи правління Ольгердовичів у XV ст.⁴⁶². Цілі флотилії генуезьких парусників-нав (довжина до тридцяти метрів, ширина — до дванадцяти, осадка — шість метрів, вантажопідйомність — до 500 тонн) щоліта відбували навігації до Криму⁴⁶³.

Незважаючи на важкі удари, які нанесли італійським торговельним колоніям в Криму війська Тимура (1395 р.)⁴⁶⁴ та Єдігея (1399 р.), вони швидко відновилися. На кінець XIV ст. Кафа була найбільшим містом на Чорному морі з населенням більше 70 тис.⁴⁶⁵. Крім торгівлі значна частина населення займалася ремеслом⁴⁶⁶. Місто було обнесене 12-метровими стінами з 26 вежами⁴⁶⁷. Потужні кам'яні фортеці були споруджені в Солдайї, Боспоро та Чембало⁴⁶⁸. Венеціанці зберегли за собою тільки позиції в Тані та невеличку факторію в Провато на кримському побережжі (бухта Провато поблизу Коктебля, нині селище Орджонікідзе, була зв'язана сухопутним шляхом з Солхатом, жили тут *греки* та *вірмени*, які у XIV ст. заснували тут монастир; 21.07.1356 р. сюди зайшло перше венеційське судно, у 1358 р. Бердибек дарував Провато

⁴⁶² *Войтович Л. В.* Торговля і торговельні шляхи // Історія української культури. — Т. 2. — Київ, 2001. — С. 87.

⁴⁶³ *Карпов С. П.* Торговля итальянских республик в Северном Причерноморье в XIII — XV в. Москва, 1982.; Його ж. Итальянская торговля в Трапезунде и ее воздействие на экономику поздневизантийского города. // Византийский Временник. — Т. 44. — 1983. — С. 81–84; Його ж. Налогообложение итальянской торговли и объем товарооборота в городах Южного и Юго-Восточного Причерноморья (XIV — середина XV в.) // Византийский Временник. — Т. 47. — 1986. — С. 17–23; Його ж. Контракт коменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Византийский Временник. — Т. 48. — 1987. — С. 23–32; Його ж. Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Византийский Временник. — Т. 49. — 1988. — С. 40–49; Його ж. О торговых привилегиях морских республик в Трапезундской империи. // Византийский Временник. — Т. 51. — 1990. — С. 23–31; *Еманов А. И.* Система торговых связей Кафы в XIII – XV в. — Москва, 1986.

⁴⁶⁴ *Małowist M.* Tamerlan i jego czasy. — Kraków, 1985. — S. 275.

⁴⁶⁵ *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. — Москва, 1973. — С. 110–124.

⁴⁶⁶ *Мурзакевич И.* Некоторые данные о ремесленном производстве в Каффе в XIII–XV вв. — Санкт-Петербург, 1904.

⁴⁶⁷ *Барабанов О.* Укрепления средневековой Каффы // Феодальная Таврика. — Киев, 1974. — С. 211–219.

⁴⁶⁸ *Секиринский С. А.* Кафа. Солдайя. Чембало. // Дорогой тысячелетий. — Симферополь, 1966. — С. 149–169.

Венеції, а кримський улус-бек Кутлуг-Тимур в листі до дожа схвально відзивався щодо заснування факторії, але до кінця XIV ст. Генуя витіснила венеційців з Провато)⁴⁶⁹. В кримських колоніях *італійці* склали меншість. В Кафі у 1308 р. їх було всього біля 300 чол., у 1475 р. не більше 1 тис. на 70 тис. населення⁴⁷⁰. Основне населення залишалося як і у попередні періоди: *вірмени, греки, готи та алани*⁴⁷¹. Міжконфесійні та міжетнічні стосунки залишалися напруженими, а громади замкненими⁴⁷².

Падіння Константинополя у 1453 р. поставило італійські колонії на грань катастрофи. До цього долучилася і чергова криза у самій Генуї. Метрополія не могла допомогти своїм колоніям, які перейшли до банку св. Георгія⁴⁷³. Вже у 1454 р. кримський хан Хаджі-Гірей, який боровся за владу у Золотій Орді, пішов на угоду з турками і здійснив спробу завадити морській торгівлі колоній. Хан завів навіть власний флот. Його фусти (галери), як доповідав консул Кафи в Геную 11.09.1454 р., самі почали перевозити товари і рабів до Константинополя⁴⁷⁴. У липні 1456 р. до Кафи підійшов турецький флот з 56 галер-бірем і висадив десант. Одночасно місто блокував з суші 6-тисячний загін Хаджі-Гірея. Кафа

⁴⁶⁹ Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв. Проблемы торговли. — Москва, 1990.

⁴⁷⁰ Яковсон А. Л. Крым в средние века. — Москва, 1973. — С. 114.

⁴⁷¹ Зевакин Е., Пенчко Н. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Исторические записки. — Т. 3. — Москва, 1937. — С. 72–129; Дебец Г. Ф. Антропологический состав населения средневековых городов Крыма // Сборник музея антропологии и этнографии. — Т. 12. — 1949. — С. 333–386..

⁴⁷² Фоменко И. Этноконфессиональные конфликты в генуэзских колониях Крыма и Северного Причерноморья. // Феодальная Таврика. — Киев, 1974. — С. 212–214.

⁴⁷³ Ковалевский М. М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV в. // Сб. статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 195–228; Колли Л. П. Кафа в период владения ею Банком св. Георгия // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. — №47. — 1912. — С. 75–113; Данилова Е. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодальная Таврика. — Киев, 1974.

⁴⁷⁴ Колли Л. П. Хаджи Герай и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. — №50. — 1913. — С. 99–140.

мусила погодитися на виплату данини татарам і туркам⁴⁷⁵. Татари тим часом активно почали витіснити з Нижнього Придніпров'я литовських васалів, заложивши там фортеці Кизикермен і Джанкермен. Хаджі-Гірей, який спирався на литовську допомогу в боротьбі з ханами Великої Орди, пізніше спрямував свою активність на Дон і в сторону Московського князівства. По його смерті у 1466 р. розгорілася боротьба між синами. Влада колоній втрутилася в цю боротьбу. Невдовзі Нур-Девлет був ув'язнений в консульському замку Солодайї. У 1468 р. хан Менглі-Гірей уклав мирну угоду з Кафою. Але у 1474 р. кримське військо було розбите ханом Великої Орди Ахматом. Менглі-Гірей втік в Мангуп, де його поспішили ув'язнити. Ахмат віддав Крим синові Джанібеку. Це викликало спротив впливових кримських беїв Ширинів. Їх глава Емінек звернувся до Туреччини, апелюючи до союзної угоди 1454 р. та обіцяючи за відновлення Кримського ханства передати султанові Таманський півострів та кримські колонії італійців. 31 травня 1475 р. на рейді Кафи з'явилися турецька ескадра під командуванням великого візиря Кедук-паші, який висадив десант. З суші місто блокували татари Емінека. 5 червня Кафа здалася⁴⁷⁶. Турки здобули штурмом Солдайю⁴⁷⁷ і окупували причорноморські колонії. В липні 1475 р. Менглі-Гірей був випущений з ув'язнення і відновлений на престолі вже як турецький васал. Тану, яку також у 1395 р. зруйнував Тамерлан і яка була відновлена венеційцями у 1400 р., турки також здобули в ході літньої кампанії 1475 р.⁴⁷⁸. До кінця року було здобуто Мангуп і ліквідовано князівство Феодоро. Турки утворили султанський санджак з центром у Кефі (як вони

⁴⁷⁵ Волков М. Четыре года города Кафы: 1453, 1454, 1455, 1456 // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей. — Т. 8. — Одесса, 1872. — С. 111–144.

⁴⁷⁶ Malowist M. Kaffa — kolonia genueska w Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. — Kraków, 1947.

⁴⁷⁷ Колли Л. П. Христофоро ди Negro, последний консул Солдаи. // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. — №38. — 1905. — С. 1–29.

⁴⁷⁸ Скржинская. Е. Ч. История Таны (XIV–XV вв.) // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Вступит. статья, подг. текста, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. — Ленинград, 1971. — С. 29–64.

перейменували Кафу) у складі Кефинського, Мангупського, Судакського та Єникальського (Керченського) кадиліків. В Кефі залишився турецький гарнізон. Більшість *італійці* виїхала, хоча віротерпимі *турки* та *татари* не закривали католицьких храмів та монастирів. Християнське населення в турецькій та татарській частинах Криму продовжувало жити до завоювання Криму Росією. В містах вони жили окремими грецькими та вірменськими общинами. У XVIII ст. в Криму залишалося ще 52 християнських села⁴⁷⁹.

*Таврика Херсонеська, тепер Перекопська або Газара.
Карта Меркатора. 1630 рік, Амстердам*

⁴⁷⁹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 50.

Монголи. Монголи завоювали Крим у 1239 р. Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р., після того як Бату змушений був перервати похід у Європу, бо його покинули зі своїми ордами Гуюк та інші царевичі, які по смерті каана Угедея відійшли на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престол великого каана⁴⁸⁰. Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар'ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату — Орду, лівий фланг, напевно, — наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди — переважно близька родина Бату. Берке отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан — межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги.⁴⁸¹

Більшість дослідників вважають, що п'ять улусів охопили Північне і Західне Причорномор'я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату — Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука знаменитого

⁴⁸⁰ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — Москва, 1985. — С. 27.

⁴⁸¹ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* — Москва, 1957. — С. 111, 184–186.

Ногай. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату — Мауці (Могущій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим⁴⁸². Не виключено однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. М. Сафаргалієв вважав, що Бувал це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая⁴⁸³. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Кримський хан Гази II Герай, 1599

⁴⁸² Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... — Т. 1. — С. 55–63.

⁴⁸³ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. — Саратов, 1960. — С. 35, 58.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів⁴⁸⁴. П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Moucy) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая⁴⁸⁵. Мауці — син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Я. Пилипчука, який звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату⁴⁸⁶, не відкидають такої можливості. Той же Бурі був одним з кращих полководців у війську Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши потужний улус Джагатаїду, Джучиди були вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів. Але, зрозуміло, що ця проблема залишається дискусійною. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, Мауці міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Як сюзерен цих територій Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

В похід на Захід Бату отримав власне тільки 4 тис. корінних монголів. Оглани (царевичі) з інших гілок Чингізидів у 1242 р. залишили його військо і повернулися в Монголію. *Монголи* у війську Бату склали тільки верхівку, основну його частину становили *половці*, організовані за монгольськими зразками і очолені монгольськими нойонами. Нечисленні монголоїди з війська Бату, змішувались і навіть розчинялися серед мешканців Дешт-і-Кипчаку — кипчаків-тюрків за мовою і походженням. Адміністрація Золотої орди складала перші кримські грамоти своерідною мовою — сполученням кипчакської (половецької) і туркменської мов⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ *Giovanni di Pian di Carpine*. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatioa cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. — Spoleto, 1989. — Lib. V, 21.

⁴⁸⁵ Христианский мир и „Великая монгольская империя“. Материалы францисканской миссии 1245 года. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 257.

⁴⁸⁶ *Пилипчук Я.* Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — Вип.5. — Львів, 2006. — С. 19–20.

⁴⁸⁷ *М. А. Усманов.* Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. — Казань, 1979. — С. 56.

Кримський хан Аділь Герай

В Криму та причорноморських степах половці (та асимільовані ними печеніги, хозари, булгари і гуни, асимільовані хазарами та булгарами раніше) також були включені в систему Золотої Орди і підпорядковані законам Яси Чингіз-хана. В Угорщину відійшла лише незначна їх частина. Знищені були (за монгольською традицією) хіба представники головних княжих родів. Решта була розписана по десятках, сотнях і тисячах. Тисячі включені у тьми. Темниками були монголи, тисячниками переважно також, а ранги десятників та сотників отримали можливість займати кращі з половців (система Чингіз-хана дозволяла рядовим нукерам авансувати навіть до темників). Представники половецької верхівки отримували також ранги тисячників, як засновник родини кримських беїв Яшлау. Єдина законодавча і військова системи, єдиний стиль життя сприяли швидкому зближенню різних груп тюрків і формуванню єдиного етносу в рамках Кримського улусу як складової частини Золотої Орди. Запровадження за

часів хана Узбека (1313–1342) єдиної мусульманської релігії прискорило і закріпило ці процеси. Кочове населення, приписане до монгольських підрозділів (десятків, сотень і тисяч) залишалося особисто вільним, отримало визначену територію кочівок, продовжувало вести старий спосіб життя, займатися тваринництвом, виставляти визначений контингент і поповнювати його втрати в живій силі, отримуючи від держави визначені квоти озброєння, коней та утримання. Осіле населення платило податки і несло повинності на користь ординської скарбниці, виконуючи державні замовлення з яких левину долю складали потреби війська. При цьому ремісники, які виконували ці замовлення, включаючи переселених полоняників, отримували пристойну плату. Все залежне населення зберегло право на збереження своєї релігії. Монголи відзначалися толерантністю і, навіть, після Узбека цю толерантність зберегли.

Столицею Кримського улусу і резиденцією улусбека (еміра) стало місто Солхат в долині р. Чурук-Су в південно-східній частині півострова. Тут у 1267 р. навіть почали карбувати монети. Ще в угоді з Кафою з 1380 р. місто названо Солхатом, хоча уже в працях Еннувейрі (+ 1333), Рукн ед-Діна Бейбарса (+ 1335) та Ібн-Батути (+ 1377) з'явилася нова назва “Кири́м” — “Кри́м”⁴⁸⁸. Арабський географ Абульфедда (+ 1331) так пояснює ці подвійні назви: “Крим це назва країни в якій є сорок міст... ця ж назва вживається і до міста Солхата, як столиці”⁴⁸⁹. Різні версії значення цього слова (“благодать”, “подарунок”, “рів, окоп”) залишають етимологію назви дискусійною⁴⁹⁰. У XV ст. назва Солхат поступово зникла і місто стали називати Ескі-Крим (“Старий Крим”), відрізняючи таким чином від назви півострова. Місто стало важливим торговельним пунктом куди доходили шляхи з Китаю, Індії, Середньої Азії та Волги. По відновленому старовинному хорезмійському караванному шляху за три місяці можна було дістатися до Солхата. Звідси було недалеко до Кафи і Провато.

⁴⁸⁸ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 92.

⁴⁸⁹ Géographie d'Aboulfeda / Trad. par. R.Reinaud. — Т. 2. — Paris, 1848. — P. 282.

⁴⁹⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 87–91.

З іншої сторони крім італійських республік для Золотої Орди стратегічним партнером був мамлюкський Єгипет, торгівля з яким проходила морем і далі з побережжя на Солхат. Не випадково тут з'явилася потужна вірменська колонія. Певною загрозою для Солхату стала Тана в гирлі Дону, яка замкнула на себе східні шляхи. Можливо саме тому кримський емір запропонував венеційцям Провато.

Іншим важливим ординським центром в Криму стало місто Карасу-базар — “Базар на ріці Карасу”.

Власне монголів в Криму і прилеглих до нього землях не виявилось. Виключенням залишалися окремі Чингізиди та близькі до них еміри, які отримували Кримський улус чи менші улуси на його території. Але вони розчинялися в тюркській масі, до того ж вступаючи в шлюби з представниками місцевої еліти. Новий народ, який формувався, був переважно тюркомовним. Основну масу його склали *половці*. *Печеніги*, *хозари*, *булгари*, *авари* та рештки *гунів* (всі ці етноси вже в попередні століття поступово інтегрувалися в один тюркомовний масив) в нівелюючих рамках єдиної структури, єдиної релігії (перша мечеть в Солхаті була збудована у 1288 р. на кошти народженого в Криму єгипетського султана Захіра Рукн ед-Дін Бейбарса Бундукдарі, хан Золотої Орди Узбек в першій третині XIV ст. запровадив іслам як єдину релігію для всіх ординців) та спільної території і однакового способу життя втрачали свою відмінну ідентичність та зливалися в один народ. До них приєдналися також *турки-сельджуки*. Цей народ отримав назву *татари*.

Жодних іраномовних груп крім *аланів* на той час в Криму вже не збереглося. Більшість аланів залишилися окремими громадами в містах чи відійшли у християнські князівства. Подібно до греків, готів, вірмен, єврейсько-хазарської верхівки (караїмів) ця група не взяла участі у етногенезі кримськотатарського народу. Лише степові та прибережні алани, які жили в селах, опинившись серед тюркомовного населення, поступово злилися з ним, перейшовши в мусульманство.

Татари. Плем'я *татар*, з якого походили старша дружина Бату — Боракчин, дружина хана Туде-Мунке — Туре-Кутлук, старший емір Бату — Іт-Кара та старший емір Мунке-Тимура — Бек-Тимур, за найдавнішою монгольською історією (“Таємне сказання”) було народом відмінним від монголів (“монголи”, що означає “божественний”, “срібний” — назва, яку поширив на всю державу Чингіз-хан: *хамаг монгол улус* — держава всіх монголів, китайською — Менгу) і навіть ворожим їм. Їх число добре поінформований історик Рашид ад-Дін оцінював у 70 тис. домів на колесах — кибиток⁴⁹¹. Шість татарських юртів (князівств) існували у дочингізовий період у X–XII ст. Найбільш потужним з них був юрт, який займав кочовища біля озера Буїр-нор у Східній Монголії. Татарські юрти ворогували між собою і навіть вели затяжні війни⁴⁹². Монголи були залежними від татар⁴⁹³. Але найбільшою виною татар, яка змусила авторів “Таємного сказання” відмовити їм у належності до монгольських племен, було підступне вбивство батька Чингіз-хана. У 1182 р. Чингіз-хан розгромив татар в битві при урочищі Давлан-Немурчес. Татарський хан Муджін-Султу і всі чоловіки високого зросту були перебиті, живими залишили тільки невисоких чоловіків та малих дітей⁴⁹⁴. Приводом для цієї війни була не тільки помста за вбивство Есукай-Бахадура, але боротьба за гегемонію серед монгольських племен.

⁴⁹¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. 1. — Кн. 1 / Пер. с перс. А. А. Хетагурова, прим. А. А. Семенова. — Москва-Ленинград, 1952 — С. 106.

⁴⁹² Там само. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 101.

⁴⁹³ Кычанов Е. И. О татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в Средние века. — Новосибирск, 1986; Кляшторный С. Г. Государства татар в Центральной Азии (дочингисова эпоха) // Mongolica. К 750-летию „Сокровенного сказания”. — Москва, 1993; Weiers M. Herkunft und Einigung der mongolischen Stämme: Türken und Mongolen // Die Mongolen in Asien und Europa / Hrg. S. Conermann und J. Kusber. — Frankfurt am Main, 1997.

⁴⁹⁴ Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / Козин С. А. — Т. 1. — Москва-Ленинград, 1941. — С. 123; Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. 1. — Кн. 2. / Пер. с перс. О. И. Смирновой, прим. Б. И. Панкратова и О. М. Смирновой. — Москва-Ленинград, 1952. — С. 120.

Більшість дослідників вважає *татарів* племенем монгольського масиву⁴⁹⁵. Але частина вчених схильна відносити їх до тюркського масиву⁴⁹⁶.

Папський дипломат Рубрук звернув увагу, що монголи попереду всюди посилали татар, більшість яких загинуло⁴⁹⁷. Деякі дослідники вважають, що монголи побоюючись пімсти чужих богів (через що вони не чіпали храмів і відзначалися релігійною толерантністю), самі спеціально називали себе “татарами”, щоб уникнути гніву богів тих народів, чиї території вони плондрували⁴⁹⁸. Можливо через це на Русі і у Західній Європі населення Золотої Орди, а пізніше Кримського, Казанського, Астраханського, Сибірського та Касимовського ханств називали *татарами*.

Етнонімом “татари” аж до 20-х років минулого століття називалося тюркомовне населення Поволжя, Криму, Кавказу і Закавказзя. Потім з’явилися самоназви: азербайджанець, карачаївець, балкарець, кумик, ногаєць, казанський татарин, кримський татарин і т. д. Велику плутанину в розуміння історії тюркомовних народів південно-східної Європи вносять терміни “монголо-татари” або “татаро-монголи”. Перший термін ввели ще у XIII ст. китайці: *мен-да* – *монголо-татари*⁴⁹⁹. Наступний термін запровадив у 1823 р. російський історик П. М. Наумов⁵⁰⁰. Доводячи, що в орді Чингізхана були і тюркські племена, він ввів термін “татари”. В кінці XIX ст. мовознавці для позначення належності тюркомовних племен до однієї мовної сім’ї ввели термін “тюрк”. Але новий термін “монголо-тюрки” не вкоренився. Залишився не менш умовний термін *монголо-татари*.

⁴⁹⁵ Бартольд В. В. Татары // Бартольд В. В. Сочинения. — Т. 5. — Москва, 1968.

⁴⁹⁶ Ахметьянов Ф. Рец. На книгу: Каримуллин А. Г. Татары: этнос и этноним. Казань, 1988 // Советская тюркология. — 1989. — №4. — С. 115–116.

⁴⁹⁷ Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука / Пер. с лат. А. И. Малеина. — Москва, 1957. — С. 84, 94.

⁴⁹⁸ Haenisch E. Die Geheime Geschichte der Mongolen. — Leipzig, 1948. — S. 137.

⁴⁹⁹ Див.: Мэн-да бэй-лу (Полное описание монголо-татар). — Москва, 1975.

⁵⁰⁰ Наумов П. Н. Об отношениях российских князей к монгольским и татарским ханам с 1224 по 1480 год. — Санкт-Петербург, 1823.

Ахмед Герай, син Мехмеда IV Герая

Таким чином назва *татари* перейшла на *половців*, серед яких розчинилися рештки монголів, що були у війську Бату, включаючи і вцілілих татар⁵⁰¹. Боракчин-хатун та емір Іт-Кара зробили кроки для її збереження, але ці залишки *татар* перебували ближче до ханської ставки в Сараї. *Половців* монголи також особливо не берегли. Вони склали більшу частину війська Бату і новий народ, який сформувався на їх основі⁵⁰², включивши в себе уламки тюркомовних масивів Причорномор'я, отримав чужу назву *татари*.

Процес поглинання *монголів* і *татар* кипчацьким масивом вже у першій половині XIV ст. відбив у своєму творі “Шляхи поглядів по володінням міст” арабський вчений ал-Омари

⁵⁰¹ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960. — С. 35.

⁵⁰² Закиєв М. З. Происхождение тюрков и татар. — Москва, 2003.

(1301–1349): “В древності ця країна була країною *кипчаків*, але коли нею заволоділи *татари*, то *кипчаки* стали їх підданими. Потім вони змішалися і поріднилися з ними, і земля взяла гору над природними і расовими ознаками їх [монголів – Л.В.] і всі вони стали як *кипчаки*, ніби вони одного з ними роду, що *монголи* поселилися на землі *кипчаків*, вступали з ними в шлюби і залишалися жити в їх землі”⁵⁰³.

Калга-султан

Версія, що етнонім *татари* перейшов на кримське населення від імені батька Ногая – Татара⁵⁰⁴, безпідставна. Так само немає жодних підтверджень, що цей оглан володів

⁵⁰³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. — Санкт-Петербург, 1884. — С. 74–75.

⁵⁰⁴ Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. — Москва, 1980. — С. 202.

Кримським улусом. Про нього не збереглося нічого ні в епосі, ні в етнографії.

Більш обгрунтованою і вірогідною виглядає версія В.Бушакова. Він переконливо довів, що терміни *tat* і *tatar* відносилося до племен, які розмовляли незрозумілою або погано зрозумілою для сусідів мовою. Далі екзоетнонім *tatar* міг перетворитися у самоназву, подібно до того, як термін *tat* став ендоетнонімом іраномовних *tatів* Ірану і населення гірського Криму⁵⁰⁵.

Нуралі Оглан Мурза, посол Джанібек Герая в Швеції, 1632

Перші еміри Криму залишилися невідомими. Й. фон Гаммер-Пургшталъ та інші дослідники вважали одного з

⁵⁰⁵ Баскаков Н. А. Этноним татары во времени и пространстве // Qasevet. — 1994. — №1(23). — С. 24–29; Його ж. Етнонім татари в часі і просторі // Україна в минулому. — Вип. 8. — Київ–Львів, 1996. — С. 108–116.

молодших братів Бату Тука-Тимура першим кримським еміром на тій підставі, що його син отримав Крим, але це бездоказово⁵⁰⁶. За Рашид ад-Діном цей оглан був разом з старшим братом Орду на лівому фланзі, а отже мав володіння на сході, скоріше всього північніше Аральського моря. Крим міг входити до улусу Мауці. За Абул-Газі (+ 1665) золотоординський хан Менгу-Тимур (1267–1282) надав Кримський улус Уранг-Тимуру, синові Тука-Тимура. До цієї інформації пізнього автора слід віднестися досить критично, можливо тут відбито бажання Тукатимуридів, з яких походили Гіреї, показати свої давні права на Крим. Тохтамиш та його батько були васалами Урус-хана, тобто їх улус, як і улус Тука-Тимура входив до складу Кок-Орди⁵⁰⁷.

В кінці XIII ст. Крим опинився в складі Причорноморського улусу Ногая. Ногай, внук Бувала, молодшого брата Бату і Берке, один з головних полководців Берке, у кінці 1260-х – на початку 1270-х рр. перебрався у свої володіння у Причорномор'ї, розмістивши свою ставку в Ісакчі в дельті Дунаю. До 1280 р. його васалами стали болгарські держави — Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства.⁵⁰⁸ Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая — Джуке, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники сина та великих бояр.⁵⁰⁹ Фактично Візантія знаходилася під впливом Ногая і спроби ухилитися від цього впливу каралися походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські

⁵⁰⁶ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 110.

⁵⁰⁷ Там само. — С. 201.

⁵⁰⁸ *Ников П.* Татаро-български отношения презь средните векове съ огледь къмь царуваннего на Смилеца // Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет. — Т. 15–16. — София, 1921. — С. 15.

⁵⁰⁹ Там само. — С. 25.

війська. Крим Ногай отримав від хана Токти, якому допоміг зайняти престол⁵¹⁰. Військо Ногая оцінювали у 30 туненів⁵¹¹.

Укріпившись в причорноморських степах, Ногай почав провадити власну політику, не звертаючи уваги на ханів Золотої Орди. Історик архімандрит Леонід вважав, що Ногай взагалі у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу⁵¹². Йому заперечував М. Сафаргалієв⁵¹³. І, справді, на перший погляд Ногаєві не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату — каанів. Але залишилося надто багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу⁵¹⁴. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джуке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова⁵¹⁵ пробував спростувати М. Веселовський⁵¹⁶, то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30.10.1296 та 8.08.1301 р., є безсумнівною⁵¹⁷. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта, його брат Саси-Бука та їх наступники були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до

⁵¹⁰ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — С. 111.

⁵¹¹ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 2. — Москва, 1941. — С. 71.

⁵¹² *Леонид, архимандрит.* Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян // Чтения в Московском Об-ве Истории и Древностей Российских. — 1863. — Кн. 3. — С. 37.

⁵¹³ *Сафаргалієв М. Г.* Распад Золотой Орды., — С. 59.

⁵¹⁴ *Руссев Н. Д.* Молдавия в „темне века“: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus*. — №5. Неславянское в славянском мире. — 1999. — С. 379–407.

⁵¹⁵ *Марков А. К.* О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома „Трудов Московского нумизматического общества“ — Москва, 1902. — С. 3

⁵¹⁶ *Веселовский Н. И.* Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. — Петроград, 1922. — С. 39–51, 54.

⁵¹⁷ *Illescu O., Simion G.* Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // *Revue des Etudes Sud—Est Europeennes*. — 1964. — Т.2. — N1–2. — P. 220, 226. — Fig. 38.

1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю напевно через скрите бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

Посол кримського хана Іслям III Герая в Швеції, 1650

Ногай поставив внука Кара-Кіб'яка еміром Криму. Але останній був підступно вбитий в Кафі. Мстячи за його загибель, Ногай спустошив у 1299 р. не лише Кафу, а й інші приморські міста. Звичайно, йому хотілося усунути конкуренцію Ісакчі та Білгороду. Можливо, також, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм приязні стосунки⁵¹⁸.

Загибель Ногая у 1300 р. відкрила довший період боротьби (1301–1312) за його спадщину. Узбек, при якому Золота Орда досягла найвищого рівня своєї могутності, поставив на початку

⁵¹⁸ Коновалова И. Г., Руссев Н. Д. О политическом положении региона днепровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая политическая история Молдавии периода феодализма. — Кишинев, 1988. — С. 33–45.

1320-х рр. кримським еміром Толук-Тимура, остання згадка про якого відноситься до 1338 р.⁵¹⁹.

Під 1340 р. як кримський емір згадується Мелік-Тимур. Утверджуючи в Криму іслам, він послав зятя Сейф ед-Діна Солхаті в хадж до Мекки⁵²⁰.

У 1350 р. еміром Криму був Зейн ед-Дін Рамазан⁵²¹. Схоже, що цей емір, поставлений Джанібекком, очолював походи проти Кафи 1344–1345 рр. Він же надав Венеції порт Провато і послав листа до дожа у 1356 р., заохочуючи венеційців до розгортання торгівлі через цей пункт⁵²². Торгівля через Провато відповідала інтересам Солхата.

Наступником Зейн ед-Діна став на короткий час Ходжа Алі-бек, син Іси, внук еміра Толук-Тимура⁵²³. Найкращий з дослідників історії Кримського ханства В. Д. Смирнов зауважив, що Алі-бек мав би бути надто молодим для такого високого уряду, піддавши сумніву цю звістку⁵²⁴.

Це зауваження можна прийняти, врахувавши, що у 1358 р. кримським еміром був Кутлу-Тимур чи Кутлу-Буга, який брав участь у битві з Ольгердом на Синіх водах у 1362 р.⁵²⁵. Кутлу-Тимур чи Кутлу-Буга, син Туглук-Тимура⁵²⁶ міг тримати біля себе племінника Алі-бека, доручаючи йому частину правління або надавши йому окремий улус. Кутлу-Буга надав венеціанцям Судак (Солдайю) і Отуз⁵²⁷.

В Криму поступово формувалася татарська еліта. Одним з старіших родів був рід Яшлау, які служили Ногаєві і відзначилися при здобутті Кирк-Еру. Рід Яшлау зберіг свій улус у цьому регіоні, який трансформувався згодом в один з шести кримських бейликів. Так само у XIV ст. сформувалися

⁵¹⁹ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 87–91.

⁵²⁰ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — С. 269.

⁵²¹ Там само. — С. 350, 413, 452.

⁵²² Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 130.

⁵²³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — С. 350, 413.

⁵²⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 131.

⁵²⁵ Войтович Л. Нашадки Чингиз-хана., — С. 135.

⁵²⁶ Смирнов В. Д. Крымское ханство., — Т. 1. — С. 131.

⁵²⁷ Там само. — С. 132.

улуси інших родів татарської знаті Аргинів, Баринів, Мансурів та Кіпчакських, улуси яких перетворилися у бейлики.

В середині XIV ст., коли, розгромивши Хулагуїдів, Золота Орда нарешті здобула Азербайджан, її охопила жажлива боротьба за владу, яка закінчилася вигасненням прямих нащадків Бату і початком агонії та розпаду колись могутньої держави. Темник Мамай з монгольського роду Кійян, одружений з дочкою хана Бердибека, сформував у Причорномор'ї потужний улус, куди у 1367 р. було включено і Крим. Спираючись на ресурси цього улусу він висовував на престол Чингізидів з роду Бату — Абдуллаха (1361–1369), Мухаммед-Булака (1370–1375) і, можливо, Тулунбека (1379–?), від імені яких правив сам⁵²⁸. На Куликовому полі у 1380 р. з Мамаєм уже хана не було. Нашадки Бату вигасли і Мамай виглядав вже простим узурпатором. Він не був Чингізидом і не міг оголосити себе ханом (так само як і його молодші сучасники еміри Тимур та Єдігей). З Куликового поля Мамай втік в Крим і був вбитий у Кафі. Генуезці, чії арбалетники брали участь у Куликовській битві, спішили відмежуватися від узурпатора перед новим ханом Тохтамишем. На свіжій могилі Мамає між Кафою і Солхатом від імені Тохтамиша 28.11.1380 р. новий емір Криму Черкес-шейх заключив попередню угоду з Кафою, якій повернули відібрану Мамаєм і передану Венеції Солдайю з околицями. Остаточну угоду підписав від імені Тохтамиша 23.02.1381 р. наступний емір Криму Еліас-бей, син Кутлу-Буги⁵²⁹.

Тохтамиш — останній з великих ханів, які прагнули відновити могутність Золотої Орди, не захотів бути маріонеткою Тимура, якому завдячував своїм сходженням (він походив з нащадків Тука-Тимура, які в числі спадкоємців престолу Золотої Орди знаходилися далеко внизу). Після серії битв і страшних поразок у 1389, 1391, 1394 та 1395 рр. Тохтамиш опинився на західній межі своїх володінь, а війська Тимура зруйнували столицю Золотої Орди — Сарай, здобули і

⁵²⁸ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 135–137.

⁵²⁹ *Heyd W.* Geschichte des Levantenhandels im Mittelalter. — Т. 2. — Stuttgart-Göta, 1879. — S. 207.

розорили Тану, вторгнулися в Крим, пройшли через нього від Перекопу до Тамані, розоривши також приморські міста. Вже після поразки Тохтамиша на р. Кундурчі у 1391 р. підняв бунт проти нього один з огланів (також з гілки Тука-Тимура) — Бек-Булат. Він захопив Сарай, став карбувати монету з титулом “султан правосудний”, а потім втік в Крим, де був розбитий і загинув у 1392 р.⁵³⁰.

Після поразки Тохтамиша на р. Терек у 1395 р. Тимур поставив ханом Золотої Орди оглана Куюрчака з гілки нащадків Орду. Після відходу військ Тимура у 1396 р. емір Єдігей (який перейшов від Тохтамиша до Тимура, мстячи за свого батька страченого за участь у бунті) прогнав Куюрчака і поставив ханом Тимур-Кутлука⁵³¹.

Еміри правого крила Тохтамиша після поразки на р. Каурай у 1395 р. проголосили ханом його племінника Таш-Тимура. Таш-Тимур відступив до Криму, де карбував монети з легендою “Султан правосудний Таш-Тимур”⁵³². Це проти нього спрямував в Крим свої війська Тимур. В цих боях Таш-Тимур загинув. Невірно розглядати його як кримського еміра, він карбував монету і вважався ханом. Таш-Тимур був дідом засновника династії Гіреїв.

Багато джерел невірно подають походження першого кримського хана Хаджі-Гірея. За турецькими істориками Джаннабі (XVI ст.), Мунаджім-баші (XVII ст.) Хаджі-Гірей був сином Кучук-Мухаммеда; за Різван-пашеб (XVII ст.) — сином Улуг-Мухаммеда, за анонімною “Короткою історією Кримських ханів” (XVII ст.) — сином Таш-Тимура⁵³³. Як повідомляють легенди литовських татар, Хаджі-Гірей з’явився на світ недалеко від замку Тракай в Литві. За Михалоном Литвином (XVI ст.) він народився поблизу Торуня⁵³⁴. Батьком його був Гіяс ед-Дін, який належав до нащадків Тохтамиша (гілка Тука-Тимура, наймолодшого брата Бату), а матір’ю —

⁵³⁰ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — С. 393..

⁵³¹ *Сафаргалев М. Г.* Распад Золотой Орды., — С. 176–177.

⁵³² Там само. — С. 167.

⁵³³ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство., — Т. 1. — С. 228.

⁵³⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 1. — Киев, 1896. — С. 9.

Асія, дочка заможного мурзи⁵³⁵. Це подається в такому докладному і точному джерелі як “Муїз-ал-аксаб ф імаджарат салатік могул” (“Книга, прославляюча генеалогії у родовідному дереві монгольських султанів”)⁵³⁶. Ця книга була укладена за наказом султана Шахруха, сина Тимура у 1426 р. з продовженням невідомого автора. Її рукопис знаходиться у Паризькій національній бібліотеці (Blocket, Catalogue N 467, Ancien Fonds Persan, 67). Це найбільш повне і достовірне джерело з генеалогії Джучидів⁵³⁷.

Синам Таш-Тимура Гіяс ед-Діну та Девлет-Берді у 1395 р. довелося рятуватися втечею у Литву. Під час тієї втечі нукер Гіяс ед-Діна ледве врятував малолітнього сина свого господаря. За легендою біля шести років юний Хаджі-Гірей жив разом з цим нукером, поки той не повернув хлопчика родичам⁵³⁸. Таким чином дитинство майбутнього кримського хана справді пройшло в Литві. Існують й інші легенди про дитинство Хаджі-Гірея. Згідно з ними молодий принц дивом врятувався від загибелі і кілька років сам подорожував у степах. Він був змушений заробляти собі на хліб і пішов служити одному суфію⁵³⁹.

Тохтамиш пробував вернути собі Крим у 1396 р., але невдовзі змушений був втікати в Литву. Отримавши підтримку у великого князя Вітовта Кейстуовича, він 8.09.1397 р. розбив в Криму військо свого основного конкурента Тимур-Кутлука, але зимою 1398 р. Тимур-Кутлук з Єдігеєм знову прогнали його в Литву. Вітовт Кейстуович, якому тепер дісталися ординські володіння в Причорномор’ї, готовий був і далі підтримувати Тохтамиша, основні вороги якого були на сході. Тепер Орда Тохтамиша могла служити йому заслоном. У

⁵³⁵ *Халим Гирай Султан*. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. — Симферополь, 2004. — С. 14.

⁵³⁶ *Halim Geray Sultan*. Cülbün-i-Hanan. — Erzurum, 1990. — P. 23.

⁵³⁷ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 32.

⁵³⁸ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. — Т. 1. — Киев-Бахчисарай, 2007. — С. 15.

⁵³⁹ *Халим Гирай Султан*. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. — С. 12, 14-15.

1398 р. Вітовт здійснив похід аж до Дону⁵⁴⁰. В наступному році Вітовт зібрав величезне військо і рушив відновлювати на престолі Тохтамиша. 12.08.1399 р. на р. Ворсклі через власну зарозумілість Вітовт був розгромлений Тимур-Кутлуком та Єдігеєм і мусив рятуватися втечею⁵⁴¹.

Після цієї поразки Тохтамиш з своїми прихильниками прорвався у Сибір, де з допомогою того ж таки Тимура (тепер противника Єдігея) організував новий юрт в басейнах Обі, Томи та Чулима. Єдігей здійснив похід в Сибір проти нього відразу ж після смерті Тимура, але був розбитий. Однак Тохтамиш не зміг скористатися плодами своєї останньої перемоги. Єдігей підкрався до його стану, коли Тохтамиш відпочивав, не очікуючи удару від розгромленого суперника. Тохтамиш загинув у 1406 р.⁵⁴²

Після перемоги на р. Ворсклі Єдігей вдерся в Крим, щоб розправитися з усіма прихильниками Тохтамиша. Постраждали приморські міста, а Херсон був остаточно знищений. Ставлений Єдігея хан Тимур-Кутлук помер у 1400 р. і знову розпочалася боротьба за золотоординський трон. Єдігей посадив на трон його племінника Щадібєка (1401–1407), а сам зосередився на боротьбі за повернення Хорезму, який відпав від Золотої Орди. Щадібєк у 1405 р. віддав кримський улус огланові Тимурові, синові Тимур-Кутлука. Хан хотів позбутися опіки Єдігея, а після перемоги на Ворсклі авторитет головного еміра був величезний. У 1407 р. дійшло до прямого зіткнення. Цим скористався син Тохтамиша Джелал ед-Дін, який, спираючись на російські князівства, захопив владу на короткий час. Єдігей прогнав його з Булгара влітку 1407 р. Джелал ед-Дін з братом відійшли у Північне Причорномор'я, яке на той час знаходилося вже під протекторатом Литви. Вітовт став допомагати Джелал ед-Діну, як раніше допомагав його батькові. Єдігей тим часом організував

⁵⁴⁰ *Długosza Jana* Dziejow Polski księj dwanaście / Przekład K. Mecherzyńskiego. — Т. 3. — Warszawa, 1868. — S. 491.

⁵⁴¹ *Барбашев А.* Вітовт. Его политика до Грюнвальдской битвы (1410). — Санкт-Петербург, 1885; Жук В. Н. Велика битва на Ворсклі: до 600-річчя битви Вітовта із золотоординцями на Ворсклі 12 серпня 1399 року. — Полтава, 1999.

⁵⁴² *Сафаргаліев М. Г.* Распад Золотой Орды., — С. 180–182.

переворот на користь сина Щадібєка — Пулада (1407–1410). Щадібєк знайшов притулок у еміра Дербента Шейх-Ібрагіма, де невдовзі помер, а Єдігей і отримав від нового хана Крим⁵⁴³. Хитрий емір зумів добитися перемир'я з Вітовтом. Відразу ж у 1408 р. він вторгнувся у землі, які знаходилися під впливом московського князя, звинувативши останнього у підтримці Джелал ед-Діна. Військо Єдігея розорило Коломну, Переяслав-Заліський, Юр'єв, Ростов, Дмитров, Серпухов, Нижній Новгород, Городець і тримало в облозі Москву⁵⁴⁴. Вітовт тим часом допоміг Джелал ед-Діну оволодіти всією територією Західного Приазов'я поблизу Криму.

В кінці 1409 р. великий князь литовський уклав з Джелал ед-Діном союз проти Тевтонського Ордену, титулюючи Джелал ед-Діна ханом⁵⁴⁵. Зі своїм військом Джелал ед-Дін у 1410 р. брав участь у битві під Грюнвальдом.

Тим часом Пулад несподівано помер (можливо, що він також пробував позбутися опіки Єдігея і його позбавили життя). У 1410 р. Єдігей поставив ханом Тимура (1410–1412), сина Тимур-Кутлука у якого перед цим відібрав Крим. Розраховуючи перетворити його на чергову маріонетку, Єдігей змусив Тимура одружитися зі своєю дочкою. Джелал ед-Дін тим часом з допомогою литовців зайняв Крим і Тану. Тимур у 1411 р. обложив Тану, оволодів містом, а потім розгромив Джелал ед-Діна, який знову відступив під захист Вітовта Кейстувовича. Побережжя Чорного моря від гирла Дніпра до Хаджібея (Одеси) контролювалося Литвою. У 1411 р. навіть король Владислав Ягайло відвідав литовську фортецю Каравул у Причорномор'ї⁵⁴⁶.

Розгромивши Джелал ед-Діна, Тимур усунув Єдігея, а коли останній втік в Ургенч, шість місяців облягав місто. Джелал ед-Дін негайно скористався з цього і виступив на Вологу. Еміри присягнули йому. У 1412 р. Джелал ед-Дін став нарешті

⁵⁴³ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 158.

⁵⁴⁴ ПСРЛ. — Т. 11. — С. 208–209.

⁵⁴⁵ *Codex eptstolares Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Col. opera A. Prochazka.* — Kraków, 1882. — P.187, 205.

⁵⁴⁶ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 215.

повноправним ханом Золотої Орди. В обложеному Ургенчі продовжував сидіти емір Єдігей. Тимур, розбитий Джелал ед-Діном, також залишився в Хорезмі. В таких умовах Джелал ед-Дін зажадав від Єдігея васальної присяги в обмін на зняття облоги. Емір Гасан (Базан), одружений з сестрою Джелал ед-Діна, покинув Єдігея. Його підручні підстерegli Тимура і вбили. Тим часом Конжулат-багадур, виконуючи наказ вже скиненого Тимура, з трьома тисячами воїнів пробував дістати Єдігея. Штурм не вдався і Єдігей виставив голову Конжулат-багадура на стіні. І лише виступ Шахруха, сина і наступника Тимура (Тамерлана) змусив Єдігея залишити Ургенч. Джелал ед-Дін тим часом викликав в Орду великого князя московського Василя Дмитровича, великого тверського князя Івана Михайловича, ярославських та нижегородських князів, пробуючи “впорядкувати” стосунки з ними (за час усобиці в Орді князі відчули себе вільніше). Це останнє і вирішило його долю. Князі підтримали змову молодших братів, очолених Керім-Берді. У 1413 р. мужній Джелал ед-Дін загинув від випадкової стріли у бою з узурпатором.

Керім-Берді (1412–1414) спирався на московську допомогу. Це не сподобалося Вітовтові і він висунув іншого сина Тохтамиша — Бахтібек-Ходжу. Бахтібек загинув у 1413 р., але його змінив як претендент наступний брат Джабар-Берді. Ще один з синів Тохтамиша — Кепек (1414) був проголошений ханом у Булгарі та Астрахані. В боротьбі з ним загинув Керім-Берді. Але і Єдігей не міг стояти осторонь цієї боротьби за трон. Він висунув на престол ще одного з братів — Чекрі (1414–1416). Чекрі тримав Тюменське ханство після загибелі Тохтамиша. З невеликим загоном у 600 вершників він прогнав Кепека, який невдовзі загинув сам. Але протриматися довго Чекрі не зміг. Потужна підтримка Вітовта забезпечила перемогу Джабар-Берді (1416–1417), якому підпорядкувався навіть узбецький улус. Однак невгамовний Єдігей висунув ханом Дервіша (1417–1420) з гілки Орду, якого підтримали східні улуси. Спочатку Джабар-Берді втратив Поволжя. У 1417 р. Єдігей розбив його військо і обложив Тану. Джабар-Берді втік в Крим і схоронився у Кафі. Єдігей обложив місто і

загадав видачі втікача. Правителі Кафи вирішили допомогти Джабар-Берді втекти в Литву. Вони не хотіли дратувати Вітовта, але боялися і Єдігея. По дорозі в Литву Джабар-Берді був підступно вбитий своїми супутниками. Єдігей оволодів всім Кримом, прогнавши прихильників синів Тохтамиша. Однак він мусив контролювати хана Дервіша. За його відсутності Крим перейшов при литовській підтримці до Кадир-Берді, також сина Тохтамиша і соратника Джелал ед-Діна. Кадир-Берді був проголошений ханом у Криму в 1419 р., сім'я Єдігея схоронилася в Чуфут-Кале. Кадир-Берді її не чіпав. Дружина знаменитого еміра Єдігея була його сестрою. Джаніке-хатун, дочка Тохтамиша, колись була видана батьком за Єдігея. У 1420 р. в битві поблизу Сарайчика згинули Кадир-Берді, Дервіш та емір Єдігей⁵⁴⁷.

Єдігей був останнім з золотоординських політиків, який висуваючи і підтримуючи ханів з гілки Орду, не тільки правив їх іменем, але й насправді на деякий час відновив колишню могутність Золотої Орди у Східній Європі. Але врешті його діяльність та боротьба з нащадками Тохтамиша привела до стрімкого розпаду Золотої Орди. Однією з держав, яка остаточно відпала від Золотої Орди у 1440 р. була Ногайська Орда, очолена сином Єдігея — Нур ед-Діном⁵⁴⁸. Мангитський (ногайський) улус зайняв територію від Пониззя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу⁵⁴⁹. Основою його населення стала монгольське плем'я *мангит*, яке приєднало до себе різні тюркомовні масиви⁵⁵⁰.

Великий Улус чи Велика Орда, як стали називати Золоту Орду у XV столітті, хоча його правителі, які продовжували утримувати давню столицю Сарай, далі вважали себе

⁵⁴⁷ *Измайлов И. Л.* Идегей: жизнь, ставшая легендой // Татарстан. — 1992. — №1. — С. 52–59, — №2. — С. 62–71; *Войтович Л.* Нашадки Чингиз-хана., — С. 214–217; *Jakson P.* The Mongols and the West, 1221–1410. — Harlow, 2005.

⁵⁴⁸ *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. — Москва, 2002.

⁵⁴⁹ *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды., — С. 226–229; *Войтович Л.* Нашадки Чингиз-хана., — С. 165.

⁵⁵⁰ *Баскаков Н.* Ногайский язык и его диалекты. — Москва–Ленинград, 1940; *Керейтов Р.* Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). — Ставрополь, 1999.

володарями всієї держави, реально розпався на ряд дрібніших, в кожному з яких правили з ханськими титулами Джучиди: Шейбанід Махмутек близько 1424 р. утворив самостійний Сибірський улус, який з 1431 р. повністю відірвався від Золотої Орди⁵⁵¹. У 1429 р. інший Шейбанід — Абулхайр-хан утворив Узбецький улус, який теж з 1431 р. відірвався від Золотої Орди⁵⁵². Тукатимурид Улуг-Мухаммед, втративши престол Золотої Орди, у 1437 р. утворив окремий Казанський улус⁵⁵³. У 1445 р. Москва сама утворила васальний Касимівський улус з центром у Городку Мещерському (Касимові) на р. Оці, передавши його Касим-султану, синові Улуг-Махаммеда⁵⁵⁴. І у 1466 р. нащадок Орду — Махмуд відірвав від Золотої орди Астраханський улус⁵⁵⁵. Рештки Великої Орди, яка після “стояння на Угрі” у 1480 р. втратила свій вплив у московських землях, ще до 1502 р. утримували сини хана Ахмеда, молодшого брата астраханського хана Махмуда, представники гілки Орду⁵⁵⁶. Вони загинули в боротьбі з ханами Ногайського улусу, які не були Чингізидами, а походили від еміра Єдігея. Всі хани улусів, які виникли на розвалинах Золотої Орди, ще намагалися відновити всю велику державу. Такими були і засновники династії Гіреїв.

З приходом до влади Кадир-Берді у 1419 р. родичі Тохтамиша повернули собі втрачені володіння. В їх числі були сини Таш-Тимура. Молодший брат Гіяс ед-Діна — Девлет-Берді отримав Крим⁵⁵⁷. Це побіжно може свідчити, що сам Гіяс ед-Дін в той час отримав Казань. А. Мухамадієв на підставі знайдених монет з тамгою у вигляді натягнутого луку (схожою на тамгу Саадет-Герая), вважав що Гіяс ед-Дін у 1422–

⁵⁵¹ Там само. — С. 178, 180–183.

⁵⁵² Там само. — С. 179–180.

⁵⁵³ Там само. — С. 218.

⁵⁵⁴ *Вильяминов-Зернов В. В.* Исследование о касымовских царях и царевичах. — Ч. 1–3. — Санкт-Петербург, 1863–1866; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана., — С. 221–222.

⁵⁵⁵ Там само. — С. 161.

⁵⁵⁶ Там само. — С. 161–162, 166–167.

⁵⁵⁷ *Хромов К. О.* // X Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. — Москва, 2002. — С. 92–94

1445 роках володів Казанським улусом⁵⁵⁸. Але ця проблема залишається дискусійною⁵⁵⁹. За анонімною “Короткою історією кримських ханів” він був проголошений ханом Великої Орди у 1427 р., але не зумів закріпитися на престолі і мусив емігрувати в Литву до Вітовта, на підтримку якого спирався⁵⁶⁰. В еміграції в Литві він і помер після 1445 р.

Кримські мули

Відразу ж після втечі Гіяс ед-Діна ханом був проголошений його брат Девлет-Берді, який повідомив про це великого князя литовського Вітовта та єгипетського султана⁵⁶¹. Девлет-Берді також не хотів обмежуватися одним Кримом та Приазов'ям.

⁵⁵⁸ Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. — Москва, 1983. — С. 125–127.

⁵⁵⁹ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана., — С. 221–222.

⁵⁶⁰ Там само. — С. 220.

⁵⁶¹ Золотая Орда в источниках. — Т. I. — Москва, 2003. — С. 235.

Він оволодів Сараєм. Збереглися його монети, карбовані у 1427–1428 рр. в Астрахані⁵⁶². Але на сході вже утвердився інший хан з гілки Орду – Борах (1423–1427). З допомогою Тимуридів Борах скинув з престолу Хаджі-Мухаммеда (1421–1423). Девлет-Берді був прогнаний Борахом і невдовзі загинув⁵⁶³. Тимуриди хотіли бачити ханів Золотої Орди своїми васалами. Борах мусив воювати з ними. Біля Сигнаку йому вдалося розгромити військо Тимуридів, очолене Улуг-беком (15.02.1427 р.), але в наступному році він загинув сам⁵⁶⁴.

Хаджі-Гірей, схоже, не емігрував з батьком, а залишився з дядьком Девлет-Берді, бо після загибелі останнього у 1428 р. прихильники Тукатимуридів проголосили його ханом. До того часу він вже набув певного досвіду і користувався авторитетом. Пізніші легенди особливо підкреслюють, що він поглиблено вивчав релігійні науки і ще в молоді роки здійснив хадж, супроводжуючи з Литви в Мекку свого родича⁵⁶⁵. Невдачі та поразки рідні багато чого його навчили. Вірш з корана “О, Аллах, Ти — володар царства, і даруєш владу, кому забажаєш” Хаджі-Герай пізніше наказав викарбувати на великій ханській печатці⁵⁶⁶. Сучасники відзначали його високі моральні якості. Був він толерантним і стосовно християн, серед яких провів молоді роки. Так у хвилину відчаю, благаючи Аллаха про перемогу, Хаджі-Гірей звернувся і до Діви Марії. Монастир Діви Марії знаходився неподалік Кирк-Ер (Чуфут-Кале) в алано-грецькому Маріамполі. Після перемоги Хаджі-Гірей велів продати двох своїх коней, закупити віск за отримані гроші, з якого виготовили дві величезні свічки, які відправили у монастир Діви Марії, щоб вони горіли там з року в рік⁵⁶⁷.

⁵⁶² *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 221.

⁵⁶³ *Шильтбергер И.* Путешествие по Европе, Азии и Африке. — Баку, 1984. — С. 36.

⁵⁶⁴ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 157.

⁵⁶⁵ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. — Т. 1. — Киев-Бахчисарай, 2007. — С. 20.

⁵⁶⁶ *Усманов М. А.* Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. — Казань, 1979. — С. 144, 155–156.

⁵⁶⁷ *Халим Гирай Султан.* Розовый куст ханов или Краткая история Крыма — Симферополь, 2004. — С. 26.

Але у 1428 р. Хаджі-Гірей не зміг утриматися не тільки у Великій Орді, але навіть у Криму. При підтримці Вітовта ханом став Улуг-Мухаммед (1427 – бл. 1437), двоюрідний брат Таш-Тимура, суперник Девлет-Берді, який вже у 1421–1423 рр. боровся за престол. Улуг-Мухаммед зайняв також і Крим⁵⁶⁸. Улуг-Мухаммед спирався на підтримку сина Єдігея Ноуруза, володаря Мангитського (Ногайського) улусу, еміра Айдера з клану Кунграт та Ширинбека, володаря Карасу-базара в Криму⁵⁶⁹. Ширинбек був сином хана Кепека і внуком самого Тохтамиша. Улуг-Мухаммеду він доводився племінником. Ширинбек та його брати Сарай-Мелік і Чагатай-Султан вважали, що вони повинні займати перші місця при Улуг-Мухаммеді, а останній їх відверто побоювався⁵⁷⁰.

Через деякий час з'явився ще один претендент на великоординський престол. У 1431 р. східні еміри, прихильники загиблого Борака, проголосили ханом Кічі-Мухаммеда, сина хана Тимура з гілки Орду⁵⁷¹. Ноуруз з Ногайською ордою відразу перейшов на його сторону⁵⁷². Кічі-Мухаммед вибив Улуг-Мухаммеда з Сараю, але розгромити його до кінця так і не зміг. Врешті Кічі-Мухаммед зберіг Сарай і титул хана Золотої Орди, а Улуг-Мухаммед — Астрахань та Крим, також зберігаючи титул хана Золотої Орди. Однак Улуг-Мухаммед посварився з братом еміра Айдера з клану Кунграт, і той вирішив помститися ханові. Він підтримав внука Тохтамиша — Сеїд-Ахмеда, сина хана Керім-Берді і проголосив його ханом на початку 1434 р. Улуг-Мухаммед був змушений відступити на північ⁵⁷³. У 1437 р. він здобув Казань, де утворив окремиї улус, відірвавши його від Золотої Орди.

Весною 1434 р. Сеїд-Ахмед здобув Крим. За “Короткою історією кримських ханів” він прогнав з Криму Хаджі-Гірея,

⁵⁶⁸ Золотая Орда в источниках. — т. I. — Москва, 2003.

⁵⁶⁹ Гайворонский О. Повелители двух материков. — Т. 1. — С. 16–17.

⁵⁷⁰ Сафаргаліев М. Г. Распад Золотой Орды., — С. 236–237.

⁵⁷¹ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана., — С. 159.

⁵⁷² Тренавлов В. В. История Ногайской Орды. — Москва, 2002. — С. 108–109.

⁵⁷³ M. Urekli. Kırım hanlığının kuruluşu ve osmanlı himayesinde yükselişi. — Ankara, 1989. — С. 177, 181–182.

який продовжував носити титул хана⁵⁷⁴. Заволодівши Кримом, Сеїд-Ахмед почав знищувати конкурентів. Він оголосив Хаджі-Гірея і всіх його родичів “ворогами держави” і наказав знищити всіх до одного⁵⁷⁵. Йшлося про дуже близьких родичів з гілки Тука-Тимура. Кримська верхівка не підтримала Сеїд-Ахмеда. У 1437 р. він був розбитий і прогнаний Кічі-Мухаммедом, Сеїд-Ахмед відкочував на Поділля, звідки з 1438 р. нападав на українські землі: Львів (1442), Олесько, Белз, доходячи аж до Гродна (1444). Він вміло використовував боротьбу між претендентами на Велике князівство Литовське, користуючись підтримкою Свидригайла Ольгердовича⁵⁷⁶.

Але кримська еліта не хотіла бачити своїм ханом і Кічі-Мухаммеда. Ширини та Барини зв'язалися з великим князем литовським Казимиром Ягеллончиком, просячи підтримати Хаджі-Гірея⁵⁷⁷. Хаджі-Гірей перебував у Литві. Казимир Ягеллончик відправив йому на допомогу військо, очолене віленським каштеляном Остіком Радзивілом⁵⁷⁸. У 1441 р. Хаджі-Гірей вступив у кримську столицю Солхат. Однак лише до 1443 р. він повністю утвердився на півострові (за виключенням князівства Феодоро та володінь Генуї) і розпочав карбувати монети у Кирк-Ері (Чуфут-Кале). Джаніке-хатун, якій Хаджі-Гірей доводився внучатим племінником, утримала центральний Крим і після загибелі свого мужа Єдігея. Вона впустила Хаджі-Гірея в цю потужну фортецю, яка стала його головним опорним пунктом. По її смерті Хаджі-Герай збудував на її могилі дюрбе (мавзолей), який до наших днів зберігся серед руїн Чуфут-Кале⁵⁷⁹.

Кічі-Мухаммед, утримуючи Сарай, також зберігав ханський титул. Улуг-Мухаммед фактично перетворив Казанський улус на окреме ханство. Так само відділилася Ногайська Орда. Сеїд-Ахмед тримав землі від Дону до Дністра, далі вважаючи себе ханом всієї Золотої чи Великої Орди. У

⁵⁷⁴ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 220.

⁵⁷⁵ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство., — Т. 1. — С. 185–188.

⁵⁷⁶ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 220.

⁵⁷⁷ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. — Т. 1. — С. 19.

⁵⁷⁸ *Халим Гирав Султан.* Розовый куст ханов. — С. 15.

⁵⁷⁹ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана., — С. 224–225.

1452 році Сеїд-Ахмед в черговий раз напав на володіння Великого Князівства Литовського. Він спустошив землі від Поділля до самого Львова. Зібравши трофеї, він відійшов назад. Хаджі-Герай напав на стан Сеїд-Ахмеда, коли той з військом відпочивав на березі Дніпра, і розбив його. Як і його суперники, Хаджі-Гірей також вважав себе ханом всієї Орди і боровся за її відродження⁵⁸⁰. Але він був великим реалістом і в першу чергу зайнявся консолідацією своїх реальних володінь. В зовнішній політиці він спирався на союз з Великим князівством Литовським. Складними залишалися його стосунки з колоніями Генуї. Схоже, що його не влаштовувало генуезьке посередництво в торгівлі і він був не проти витіснити їх з Криму⁵⁸¹. Зрозуміло, що він реально оцінював власні можливості і розумів, що здійснити це йому не під силу, а от змусити з собою рахуватися і не допускати підступів — було цілком реально.

Родина Хаджі-Гірея наносила часті візити до Кафи, правителі якої мусили підносити їм багаті подарунки⁵⁸². Цікаво, що влада заборонила жителям Кафи під страхом великого штрафу не тільки втручатись у внутрішні справи ханства, а й, навіть, говорити з ханськими послами без дозволу консула⁵⁸³.

Літом 1454 року на рейді Кафи з'явилась турецька ескадра з 56 кораблів. Це було наслідком угоди, укладеної ханом з Османською імперією⁵⁸⁴. Ще не пройшов шок після падіння

⁵⁸⁰ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. — Т. 1. — С. 23.

⁵⁸¹ *Возгрин В. Е.* Исторические судьбы крымских татар. — Москва, 1992. — С. 144; *Гайворонский О.* Повелители двух материков. — Т. 1. — С. 23; Його ж. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуэзской Кафы. // *Qasevet*, №1(29), 2002. — С. 35.

⁵⁸² *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в.. // *Феодальная Таврика*. — Киев, 1974. — С. 201

⁵⁸³ *В. Юргевич.* Устав для генуэзских колоний на Черном море, изданный в Генуе в 1449 году. // *Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей*. — Т. 5. — 1863. — С. 739–740.

⁵⁸⁴ *Волков М.* Четыре года города Кафы: 1453, 1454, 1455, 1456. // *Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей*. — Т. 8. — 1872. — С. 11–144; *Гейд В.* История торговли Востока в средние века // *Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии*. — №52. — 1915. — С. 137; *Зевакин Е. С., Пенчко Н. А.* Из истории социальных отношений в генуэзских колониях в Северном

Константинополя. Турки висадили десант, який спробував сходу прорватися до міста. Турки мали артилерію, але засобів для штурму такого потужного міста у них не було⁵⁸⁵. Хаджі-Гірей з 6-тисячним військом блокував місто з суші. Для турків це було скоріше розвідка ніж серйозна експедиція. Вони взяли провіант і відступили в море. Правителі Кафи змушені були погодитися на виплату ханові регулярного трибуту⁵⁸⁶.

*Надгробок Муххамеда Каріми. 1403 р.
Кладовище Кур-Азізлер*

В самому Криму вже при Хаджі-Гіреї сформувалися бейлики (князівства) лідерів місцевої знаті, які підтримали хана. Ширини володіли степовою територією у північно-східній частині півострова з центром у Карасу-базарі. Барини і Аргини тримали землі, які примикали до Кафи і Судака, Яшлау — території біля Чуфут-Кале і по ріці Альмі, Мансури — в західній частині біля Євпаторії (Гезлеві). Пізніше до них приєдналися ногайці — Седжеут і Мангіт (які отримали володіння ближче до Перекопу). З усіх бейв Хаджі-

Причерноморье в XV в. // Исторические записки. — Вып. 7. — 1940; Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — Москва, 1992. — С. 146.

⁵⁸⁵ Колли Л. П. Хаджи-Гирей и его политика. // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. — №50. — 1913. — С. 126; Гайворонский А. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуэзской Кафы. — С. 35.

⁵⁸⁶ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. — С. 211.

Гірея лише Ширини були Чингізидами, але і вони подібно до Гіреїв давно вже злилися з рештою кримських татар. Взагалі в кримськотатарській мові крім окремих військових термінів нічого з монгольської мови не потрапило. Поступово Хаджі-Гірей трансформувався у хана окремого Кримського улусу.

Кічі-Мухаммед не полишав спроб захопити Крим. Він володів територіями від Дону до Уралу і отримував данину з російських князівств. У 1459 році Кічі-Мухаммед помер і за владу почали змагатися два його сини: Ахмед та Махмуд. Переможцем став Махмуд, але Ахмед не збрався миритись зі своєю поразкою⁵⁸⁷.

Надгробок. XIII-XIVст

У 1465 році Махмуд зібрав все підвладне йому військо та пішов у похід на південь. В серпні його орда встала на Дону, звідки був відкритий шлях на Крим. Хаджі-Гірей не став чекати, поки ворог вирішить на кого скерувати свій удар — він сам вийшов з армією до Дону та вдарив першим. Перемога була на його стороні. Мухмуд повернув в Сарай, але звідти

⁵⁸⁷ Сафаргаліев М. Г. Распад Золотой Орды., — С. 264.

його прогнав брат Ахмед. Тоді Махмуд зайняв Хаджі-Тархан (Астрахань) поблизу гирла Волги, де під його правлінням сформувалося окреме Астраханське ханство⁵⁸⁸. Хаджі-Гіреї не надовго пережив цю перемогу. Він помер у серпні 1466 р.⁵⁸⁹ Його гробниця збереглася в Салачику між Бахчисараєм та Маріамполем. Дюрбе, поставлене сином Менглі-Гіреєм. Нащадки Хаджі-Гірея володіли Кримським ханством до 1792 р. До середини XVI ст., навіть ставши османськими васалами, Гіреї пробували відновити Велику Орду. Їх представники періодично займали трон у Казанському та Астраханському ханствах. Кримському ханству не вдалося відновити Золоту або Велику Орду, але з часів Менглі-Гірея Кримське ханство твердо сприймалося як прямий спадкоємець Золотої Орди.

Ногайці. Ногайська Орда, яка стала політичною реальністю у другій половині XV ст., займала величезну територію на схід від Пониззя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу. Нічого спільного із знаменитим темником Ногаєм вона не мала. Вперше термін “ногайці” з’явився лише у 1517 р. у Мацея Стрийковського, а потім у турецького історика Джаннабі (+ 1590), який назвав знаменитого еміра Єдігея “главою покоління ногайців”. Самоназва ногайців — мангити (Мангитський юрт). Монгольське “нокай” — означає “собака”. Цікаво, що у татарському збірнику Єдігей називається собакою, правда цей збірник прихильний до Тохтамиша. Але ногайські печатки з XVI ст. також мали зображення собаки. Можливо це давній тотем мангитів, які на Яїку (Уралі) розчинилися серед масиву тюрків-кипчаків⁵⁹⁰. Вже у кінці XIV ст. за батька Єдігея яїцький юрт почав завершувати своє етнічне формування, яке тривало до кінця життя самого Єдігея, при якому Уральська (Заяїцька) Орда була повністю автономною. По смерті Єдігея у

⁵⁸⁸ Там само — С. 265.

⁵⁸⁹ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. — Т. 1. — С. 30.

⁵⁹⁰ *Баскаков Н* Ногайский язык и его диалекты. — Москва–Ленинград, 1940. — С. 132–136, 138–141; *Керейтов Р.* Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). — Ставрополь, 1999.

1420 р. ногайський юрт успадкував його син Газті-бей (Газій). Інші сини служили різним ханам: Мансур був головним еміром Хаджі-Мухаммеда; Ноуруз — еміром Улуг-Мухаммеда. Молодший син Нур ед-Дін успадкував Газті-бею і після 1432 р. отримав кочовища на Волзі. Його син Воккас був головним еміром хана Абулхаїра. У 1447 р. Яїцька Орда відділилася від нього, за що агенти Абулхаїра вбили Воккаса. По ньому Ногайську Орду очолив його молодший брат Аббас. В часи Аббаса Ногайська Орда досягла найбільшого територіального росту. Після 1560-х рр. ногайці займали величезні території аж до Аральського моря і гирл Аму та Сир-Дар'ї.

Цей період тривав недовго. Вихід калмицьких орд змусив ногайців притиснутися до Волги, а потім перейти на її правий берег. Тут почався процес роздроблення. Більшість ногайських орд в кінці XVI – на початку XVII ст. переселилася у Причорномор'є, де визнала зверхність Кримського ханства, утворивши Буджацьку, Єдисанську, Єдичкульську, Джамбулуцьку Орди на півдні нинішньої України, та Кубанську Орду на Північному Кавказі. Буджацька Орда займала приморську територію у Буджаку між Дунаєм та Дністром. Єдичкульська Орда — за Дністром на Жовтих Водах, Єдисанська — біля Очакова, а Джамбулуцька — в Приазов'ї. Всі ці ногайські орди зберігали автономію до кінця XVIII ст.⁵⁹¹. Ногайці інтегрувалися в кримськотатарський народ, хоча серед них частка монголоїдів були вищою. З їх верхівки походили беї Седжеут і Мангит. Монгольське плем'я Сайджіют відоме з XII ст. Воїни цього племені з Мункедик-нойоном служили Джучі, їх нащадки з еміром Черкесом — Токті. Монголи мангити і сайджіюти вже були значною мірою асимільовані половцями в складі Ногайської Орди. Підпорядкування їх Кримському ханству лише прискорило ці процеси.

Висновки. В результаті проведеного аналізу сформовано наступні попередні висновки:

⁵⁹¹ Сафаргалієв М. Г. Ногайская Орда в середине XVI в. / Диссертация к. и. н. Рукопись. — Саранск, 1939; Його ж, Ногайская Орда во второй половине XVI в. // Сборник научных работ Мордовского пединститута. — Саранск, 1949. — С. 34–36; Його ж, Распад Золотой Орды., — С. 226–229.

Кримськотатарський народ формувалася з XI по XVIII ст. в процесі взаємин тюркомовних етнічних груп на базі спільності території, господарських зв'язків та релігії.

На першому етапі у XI – першій третині XIII ст. *печеніги*, *хозари*, *булгари*, *авари* і рештки *гунів* в Криму та прилеглих територіях інтегрувалися в єдиний тюркомовний масив під гегемонією більш численних *половців*, які домінували в цей період серед кочового населення регіону.

На другому етапі з другої третини XIII – XIV ст., після монгольського завоювання процеси асиміляції тюркомовного населення навколо половців прискорилися. Власне монголів в Криму і прилеглих до нього землях не виявилося. Виключенням залишалися окремі Чингізиди та близькі до них еміри, які отримували Кримський улус чи менші улуси на його території. Але вони розчинялися в тюркській масі, до того ж вступаючи в шлюби з представниками місцевої еліти. Нові етнічні маси номадів, переміщені з Дешт-і-Кипчаку монголами, теж були тюркомовними і з значною перевагою кипчаків-половців. Новий народ, який формувався, був майже повністю тюркомовним. Його формування відбувалося в рамках нівелюючих єдиної військового-політичної структури, єдиної релігії ісламу (з першої третини XIV ст.), спільної території і однакового способу життя. Всі ці фактори прискорили втрату відмінної ідентичності близьких тюркомовних етносів і їх злиття в один народ. До них приєдналися також турки-сельджуки. Цей народ, що формувався, отримав назву *татари* від одного з монгольських племен, яке було практично знищене у XIII ст. і від якого вціліли лише окремі сім'ї або ж від екзоетноніму *татар*, яким позначали масиви, які розмовляли погано зрозумілою для їх сусідів мовою, що для масиву, в якому перебували різні, хоч і мовно близькі, етнічні групи, які ще довго зберігали свої відмінності, цілком прийнятно.

Жодних іраномовних груп крім *аланів* на той час в Криму вже не збереглося. *Таври* та інші іранці на той час або мігрували з Криму або злилися в рамках князівств Кирк-Ер, Ескі-Кермен, Феодоро з *аланами*. Кримські *алани* були осілими

і залишалися християнами. В ординську військову систему були включені лише *алани*, які жили в північній частині степового Криму. З часом, прийнявши іслам, вони злилися з пришлими *ногайцями*. Більшість аланів залишилися окремими громадами в містах чи відійшли у християнські князівства. Подібно до *греків, готів, вірмен і караїмів* ці групи не взяли участі у етногенезі кримськотатарського народу. Лише прибережні *алани*, які жили в селах поблизу Судака, опинившись серед тюркомовного населення, поступово злилися з ним, прийнявши іслам.

На третьому етапі протягом XV ст. в процесі агонії Золотої Орди після поразки Тохтамиша від Тимура (Тамерлана) і формування окремого Кримського ханства до сталого масиву кримських татар з уже сформованою єдиною мовою долучилися свіжі маси іншого тюркомовного населення⁵⁹² як і з просторів Дешт-і Кипчака з-за Волги так і з Пониззя Дніпра, Дністра та Дунаю. Серед пришельців домінували половецькі діалекти, але в складі цих масивів були вже іншомовні етнічні групи (на Правобережжі, наприклад, іраномовні алани⁵⁹³).

На четвертому етапі протягом XVI–XVIII ст. до кримських татар долучився значний ногайський масив, в якому протікали процеси асиміляції монголів (*мангітів* та *сайджіютів*) в половецькому оточенні. Але протягом цього періоду процеси формування єдиного кримськотатарського народу протікали вже в рамках єдиної держави Кримського ханства.

Переважаюча більшість топонімів Криму відбиває ці складні процеси етногенезу кримськотатарського народу⁵⁹⁴.

Виходячи з результатів досліджень кримських етнографів⁵⁹⁵ (станом на 1940 р., так як Друга світова війна та депортація кримських татар все перемішали), враховуючи діалектні відмінності мови, антропологічні особливості

⁵⁹² Грунина Г. Т. Крымско-татарский язык // Тюркские языки. — Т. 2. — Москва, 1966. — С. 244–260.

⁵⁹³ Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — Киев, 2004.

⁵⁹⁴ Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. — Київ, 2003.

⁵⁹⁵ Куртиев Р. И., Когоношвили К. К. Этнический термин “татар” и этнос “крымские татары” // Сквозь века: народы Крыма. — Вып. 1 / Ред. Н. Николаенко. — Симферополь, 1995.

фізичного типу, особливості матеріальної та духовної культури можна умовно розділити кримських татар на три групи (загальноприйняті), виділивши четверту (дискусійну) групу:

1. Кримські татари Південного узбережжя Криму (самоназва *яли бойлю — прибережні*). Мова їх відноситься до огузо-сельджуцької групи огузьких мов разом з сельджуцькою, староосманською, староазербайджанською, турецькою, азербайджанською і урумською. Діалекти — ялтинський, судацький, балаклавський. В них багато грецизмів, менше іранізмів і арабізмів, зустрічаються італійські слова. Остаточно ця група сформувалася до XVI ст. Суперстратом у формуванні південнобережних татар та їх мови виступили *булгари, хозари, огузи, печеніги, турки-сельджуки*. Всі запозичення (грецизми, іранізми, арабізми, латинізми) не є наслідком того, що субстратом в формуванні південнобережних татар і їх мови виступили *греки, алани, готи, генуезці*, а результатом довгого сусідського спілкування з цими етносами, який жили на цій території замкненими громадами. Антропологічний тип європеїдний, відсутність ознак монголоїдності (за Н. В. Теребінською-Шенгер⁵⁹⁶). Житло прямокутного плану з плоским дахом, терасне, будувалося з неотесаного каменю. Основні заняття: садівництво, виноградарство, тютівництво, рибальство, рідше присадибне стійлове тваринництво. Посуд мідно-бронзовий. В їжі переважали рослинні компоненти поряд з мукою, рибою і м'ясом (не вживали конину). В музиці переважають протяжні, сумні мелодії і пісні. В релігії менш ортодоксальні. Мечеті з куполами та мінаретами. Бога називають “Алла”, “Раббі”. В домі покійника 40 днів горить свічка (християнський архаїзм). Топоніми тюркського і грецького походження.

2. Кримськотатарське населення між Першою і Другою грядями Кримських гір, так звані *тати, татлар*. Мова відноситься до кипчаксько-половецької групи, сильно огузована. Насичена іранізмами, грецизмами, містить арабізми, окремі готські слова: “раззан”, “соба”. Суперстратом цієї групи

⁵⁹⁶ *Теребинская-Шенгер Н. В.* Крымские татары: антропологический очерк // Русский антропологический журнал. — Т. 17. — 1928. — Вып. 1–2. — С. 12–53.

були *гуни, болгари, хозари, огузи-сельджуки, печеніги і половці*. І тут грецизми, іранізми чи германізми наслідок постійного спілкування з *таврами, греками, аланами і готами*. Остаточо ця група сформувалися у XVIII ст., ввібравши в себе частину аланів, які прийняли іслам. (Цікаво також, що одне із значень слова тат — вільнонайманий воїн⁵⁹⁷, цілком підходить для аланів на ранній стадії їх інтеграції в кримське суспільство).

Антропологічний тип — європеїдний, монголоїдність відсутня. Житло у східному міжгір'ї терасне, з плоским дахом, кам'яне, в основному одноповерхове, в південно-західному — в основному двоповерхове: перший поверх — кам'яний, другий — дерев'яний, с двосхилим дахом. Основні заняття: садівництво, огородництво, тваринництво, заготівля деревесного вугілля, бортництво, тютюнництво. Посуд мідно-бронзовий, дерев'яний, керамічний. Їжа м'ясна, мучна з перевагою рослинної основи, також не їдять конину. Для музики характерні протяжні мелодії. Мечеті з куполами, з чотирьохсхилим дахом і мінаретами. Написи на надгробних каменях з внутрішньої сторони. Бога називають “Алла”, “Раббі”. Наречених обирають з своїх сіл. Калим-випук відсутній. В побуті зустрічаються християнські архаїзми, наприклад, “Мерьем ана аши” — “їжа матері Марії”. Топоніми в основному тюркського і грецького походження.

3. Степові кримські татари — ногаї (самоназва *мангит*). В практиці сучасної кримськотатарської мови словом “*noğaylar*” прийнято називати осіб, які походять з степових районів Криму і які мають монголоїдні ознаки в своєму антропологічному типі. Однак за часів Кримського ханства використання терміну *ногаї* не залежало від зовнішнього вигляду або культурних особливостей, а виключно від родової приналежності. *Ногаїцями* називались нащадки асимільованих половцями монголів (головним чином *мангитів*). Мова мангитів-ногаїв входить в кипчаксько-ногайську підгрупу кипчакської групи разом з каракалпакською, казахською, власне ногайською, кипчакськими діалектами узбецької мови.

⁵⁹⁷ Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. — Москва, 1980. — С. 202–203.

Тепер їх мова зблизилася з мовою передгірських кримських татар. Ділиться на два основні діалекти: євпаторійський (*гезлев*) і керченський (*керіч*). Містить арабізми в основному релігійного походження, а також окремі монгольські і іранські слова. Ознаки монголоїдності у 10%. Основні заняття: тваринництво і землеробство. Житла з саману (невипаленої цегли), з черепашника і плетеню, обмазані глиною, дахи односхилі і двосхилі. Їжа в основному мучна, м'ясна, молочна. Посуд мідно-бронзовий, керамічний. В музиці переважають ритмічні мелодії і пісні. Мечеті з двосхилими дахами, в селах без мінаретів. Наречених вибирають в основному з других сіл. Калим — викуп відсутній, але зберігся архаїзм “сут акки” — подарунок на материнське молоко матері нареченої. Написи на надгробних каменях на зовнішній стороні надгробка. Більшість топонімів — назви племен і родів. Етнолінгвістичним суперстратом були *мангити* (ногаї) та *сайджіюти*, субстратом — болгари та половці. Остаточно сформувались до XVI ст. Бога називають “Алла”, “Танри”, “Худа”, “Раббі”.

4. Четверта (дискусійна) група кримських татар північного передгір'я жила в нижній течії рік Чорної і Бельбека, Качі, Альми, Булганака. Самоназва *татар*, рідше *тюрк*. Мова відноситься до кипчаксько-половецької підгрупи кипчакської групи поряд з куманською, караїмською, кумикською, карачаєво-балкарською і є основою власне загальної кримськотатарської “орта йолак тілі” — мова середньої смуги, яка була прийнята у 1928 р. З усіх кримськотатарських діалектів їх мова більше всіх близька до мови “Кодекс Куманникус” (XIII ст.). До моменту появи *монголів* в Криму цей масив був основним тюркським лінгвістичним масивом, на базі якого сформувалася пізніше кримськотатарська мова. Містить іранізми, арабізми, дуже мало грецизмів. Остаточно сформувався у XIII ст. Суперстрат — *половці*, субстрат — *гуни*, можливо частина *аланів*, *болгари*. Антропологічний тип — європеїдний, ознаки монголоїдності у 5%. Житла як кам'яні з чотириоххилим дахом, так і плетені з неопаленої цегли, обмазані глиною, з двосхилим дахом. Основні заняття: садівництво, огородництво, присадибне стійлове скотарство, в

містах — різноманітні ремесла. Їжа м'ясна, мучна, рослинна, молочна, не їдять конину. В музиці як протяжні так і ритмічні мелодії. В релігії ортодоксальні. Мечеті в містах з куполами і мінаретами, в селах без мінаретів. Написи на надгробних каменях з зовнішньої сторони. Бога називають “Алла”, “Раббі”, “Танри”. Наречених вибирають як з свого, так і з інших сіл. Калим–викуп відсутній. Посуд мідно-бронзовий, дерев'яний, керамічний. Топоніми в більшості тюркські, зустрічаються з назвами племен і родів.

Характерна особливість у різних груп кримських татар — відмова від калиму–викупу за наречених, прийнятого у мусульманських народів. Схоже, що ця особливість з'явилася у період XV–XVII ст., коли кримські татари регулярно набирали ясирі в українських і російських землях. Для рядової маси, для якої виплата калиму була проблемою, легше було взяти за дружину красиву слов'янку-полонянку. Мусульманин не міг одружитися з рабинею, але після народження дитини така рабиня за тим же мусульманським правом ставала вільною. І вже ніхто не заважав її мужу узаконити стосунки і адоптувати народжену дитину. Схоже, що поширення подібної практики в загрозливих масштабах і привело до відмови від калиму. При цьому на антропологічному типі всіх груп татар, безсумнівно, відбулася поява в їх середовищі слов'янських жінок.

Після повернення кримських татар з регіонів депортації відбувається інтенсивний процес зближення і стирання різниці між цими групами, викликаний як використанням загально-кримськотатарської літературної мови, так і із змішаним розселенням в сучасних непростих умовах існування кримськотатарського народу. Подібне стирання різниці між різними етнографічними групами відбувається і в рамках інших народів, в тому числі і українського. Це, звичайно, аж ніяк не означає, що процес формування кримськотатарського народу відбувається зараз.

Відмова від помилкових стереотипів, зокрема стереотипів щодо формування кримськотатарського народу, наблизить розуміння і сприйняття кримськотатарського народу як складової частини народів України.

Висновки і саме дослідження носять попередній характер. Його можна розглядати лише як розгорнений вступ до комплексного міждисциплінарного вивчення етногенезу кримськотатарського народу.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- абікі 31
авари 3, 4, 32, 82, 85, 86, 98, 128,
164, 191
агатирси 31
адиги-касоги 132
акацири 53, 72
алани 3, 4, 18, 31, 36, 37, 40, 41, 43,
45, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 79, 86, 90,
91, 112, 130, 139, 141, 145, 164,
191, 193, 194, 195
алани-аси 33
алано-скіфи 30
албани 53
амадоки 32
амброни 32
анартофракти 35
андізетії 23
андрофаги 31
анти 53
аорси 44
арсіеоти 34
аси 18
атаул 64
атмани 24
балкарці 83
балти 62
бастарни 23, 24, 30, 35, 55, 63
берендеї 124, 129
бесси 34, 35
бойї 24
болгари 112
борани 15, 32
боруски 32
бревки 23
брунтери 23
бубегени 64
будини 31
булгари 3, 4, 80, 85, 90, 95, 109, 128,
139, 162, 164, 191, 193, 194, 195
бургунди 32, 53, 54, 55
бутони 23
вандали 47, 54, 55
варкуніти 85
васінабронки 64
велти 36
венеди 30, 36, 52, 64
венетійці 3, 4, 153
вестготи 62, 72
вібіоки 33
відіварії 53
вінделіки 23
вірмени 3, 4, 149, 164, 192
вятичі 98
галінди 30, 33, 36
гамабрії 23
гамаксоби 30, 31, 33, 54
гастінги 54
гевіни 33
гелони 31, 33
гелури 64
гельветії 23
генуезці 3, 4, 153, 193
гепіди 4, 53, 54, 55, 72, 74, 86, 87
гермундури 23, 54
герули 4, 47, 53, 54, 55, 64, 75, 86
гети 24
гіппадоки 32
гольтескіфи 64
готи 3, 4, 15, 30, 46, 54, 55, 62, 69, 76,
90, 145, 164, 192, 193, 194
греки 3, 4, 164, 192, 193, 194
греко-сармати 54
гузи-торки 118
гуни 3, 4, 10, 65, 66, 70, 71, 72, 75,
76, 80, 86, 108, 125, 128, 162, 164,
191, 194, 195
гутони 32, 36
даки 35
дако-фракійці 35
десіганти 23
дінлини 125
дітїони 23
древляни 117
другувіти 84
дули 55
дуліби 86
екзобігїти 33
ести 53, 64
забоки 31
зазеї 23

зали 86
 зуми 23
 ігуліони 33, 36
 ідри 33
 імніскари 64
 інаункси 64
 інсубри 23
 кабари 95, 106, 107, 114, 116
 кабіри див. кабари
 кавки 23
 камсіани 23
 кангюїці 70
 караїми 141, 143, 145, 164, 192
 карачаєвці 83
 карбони 33
 кареоти 33
 каріони 33
 карки 23
 карпи 34, 62, 63
 карпіони-карпи див. карпи
 каулки 23
 квади 54
 кември 23
 кенгереси 120
 кипчаки 125
 кімври 32
 кіммерійці 4, 5, 6, 8
 колди 64
 костобоки-трансмонтани 34
 коуї 124, 129
 кривичі 115
 кримчаки 145
 кутрігури 80, 86
 лангобарди 23, 87
 лугії 23
 мангити 4, 180, 189, 190, 192, 194,
 195
 маркомани 23, 54
 марси 23
 масагети 18
 меланхлени 31
 меоти 7
 меренс 64
 монголи 4
 морденс 64
 мугилои 23
 навари 39, 40, 44, 45
 навего 64
 наски 33
 неври 31, 44
 ногаї див. ногайці
 ногайці 141, 164, 187, 189, 194, 195
 норіки 23
 обри 85
 огузи 100, 132, 193, 194
 огузи-торки 98
 омброни 32
 оногури 80, 109
 осі 33
 остготи 62, 72, 75
 офлои 34
 пагіріти 32, 44
 певкіни 24, 35, 62
 пенгіти 34
 печеніги 3, 4, 98, 100, 111, 112, 114,
 118, 119, 120, 123, 128, 139, 162,
 164, 191, 193, 194
 пірусти 23
 половці 3, 4, 125, 139, 164, 167, 191,
 194, 195
 поляни 32, 98, 115, 117
 радимичі 98
 рахдоніти 144
 рети 23
 реуканали 33
 римляни 3, 4
 робоски 32
 роги 64
 роксолани 4, 18, 24, 25, 30, 33, 37,
 42, 45, 65
 росомони див. роксолани
 руги 47, 54, 75
 ругії див. руги
 руси 3, 4
 сабіри 44, 86, 109
 сабоки 34
 савари 4, 37, 44, 70
 саварінги 32
 савромати 15, 16, 23
 сайджюти 195
 сайї 16
 сали 33
 саргатії 4, 37, 43, 45
 сармати 3, 4, 11, 15, 16, 18, 19, 20,
 29, 69, 112
 сармати царські 24, 25

свеви 72, 75
семнони 23
сібїни 23
сівери 45
сіверяни 44, 98, 115, 117
сідони 24, 36
сілінги 54
сінди 7
сіраки 18
сіри 53
сірмати 16
скіфи 3, 4, 6, 7, 11, 29, 31, 112
склавени 53, 55
скордіски 24
слов'яни 72
спали 49, 51
спори 51
ставани 30, 36, 37
сугамбри 23
судини 30, 33, 36
сулони 32
таври 4, 6, 7, 8, 11, 26, 29, 34, 164
таврїски 24
тавроскіфи 4, 37, 45
тагри 4, 37, 43, 45
тадзанс 64
тайфали 63
танайти 4, 37, 43, 45
татари 4, 165, 167
тати 141
тевтони 32
тиверці 117
тірагети 23, 24, 35
тіссагети 109
тіуди 64
торки 121, 124, 129
торрекади 4, 34, 37, 39, 40, 45
трансмонтани 31
трапезіти 69
турки-сельджуки 3, 4, 136, 193
турпеї 129
тюрки 82
тюрки-булгари див. булгари
тюркюти 85, 88
угри 4, 96, 98, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 114, 116,
117, 118, 119, 121, 123
узи 112
уйгури 126
ульмеруги 47
урги 24
утігури 80, 86
фіни 62
фісамати 16
фругундіони 32
хавби 23
хатги 23
хатуарії 23
херуски 23
хіоніти 85
хозари 3, 4, 82, 83, 88, 109, 111, 112,
128, 132, 139, 162, 164, 191, 193,
194
хорвати 86, 87
язамати 16
язиги 18, 24, 25, 30, 37, 42, 45
яси 18
ятвяги 33

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абаев В. И.*, 7, 79
Аббас, 190
Абд ар-Рахман, 89
Абдуллах, 174
Аблабіус, 47
Абрамова М. П., 19
Абрахам Ортелій, 38
Абу-Іса з Ісфагану, 143
Абул-Газі, 170
Абулхаїр, 181, 190
Абульфедя, 163
Август, 21
Авреліан, 63
Агафій з Мірени, 71
Агіульф, 65
Агрипа, 20, 25
Аещій, 72, 74
Айбабин А. И., 97, 142
Айдер, 184
Ала ад-дін Кей-Кубад I, 136
Аларіх, 72
ал-Джаррах ібн Абдаллах ал-Хакімі,
102
Алексеев А. Ю., 6
Алі-бек, 173
Алмош, 114, 118
Алціока, 82, 84
Альфан Л., 108, 118
Амаласунта, 46
Аммиан Марцеллін, 79
Амміан Марцелін, 43, 49, 64, 67, 79
Аммій, 66
Анан, 143
Ангантюр, 65
Ангелов Д., 82, 83
Андреев А., 154
Андрій Боголюбський, 135
Анна Комнена, 125
Анфимов Н. В., 7, 80
Анчабадзе З. В., 126
Ань Лушань, 89
Аргішті I, 7
Ардаріх, 75
Ардіс, 7
Аристов Н. А., 126
Арістобул, 22
Арістодем, 22
Арпад, 114, 116, 118
Арран, 38
Арріан, 40
Артамонов М., 102, 112
Артамонов М. И., 6, 8, 13, 94, 124
Артемідор, 22
Асія, 176
Аскольд, 116
Аспарух, 82, 84
Аттіла, 72, 74
Ахинжанов С. М., 126
Ахмед, 181, 188
Ахметьянов Ф., 166
Ачкіназі І. В., 145
Ашин, 81, 82, 86, 90
Ашшурбаніпал, 7
Бабенчиков В. П., 10, 80
Байер Х.-Ф., 148
Баламбер, 67, 71
Барабанов О., 155
Баран В. Д., 57
Баранов И. А., 85, 97
Барбашев А., 177
Баркоци Л., 74
Бармина Н. И., 148
Бартольд В. В., 79, 102, 113, 126, 127,
133, 166
Баскаков Н. А., 168, 169, 180, 189, 194
Бату, 161, 165, 167, 170, 171, 175
Бахтібек-Ходжа, 179
Безмер, 83
Бек-Булат, 175
Бек-Тимур, 165
Бердибек, 174
Березовец Д. Е., 59
Березовець Д. Т., 44
Беріг, 48, 50
Берке, 138, 159
Бернштам А. Н., 70, 120, 127
Бертьє-Делагард А. Л., 147
Бешевлієв В., 45
Більге-каган, 125
Бітковський В., 51

Блаватский В. Д., 14
 Бледа, 72
 Блуш, 129
 Бобин В. В., 5
 Богдан Гагило, 73
 Бодянский О., 106
 Бож, 67
 Болтенко М. Ф., 16
 Боняк, 131
 Борак, 183, 184
 Боракчин-хатун, 165, 167
 Борецький–Берфельд Н., 108
 Борецький–Бергфельд Н., 118
 Борисова В. В., 80
 Боровський Я. В., 65
 Боян, 82, 83, 87
 Бравлін, 100
 Брайчевский М. Ю., 32
 Брайчевський М. Ю., 58, 65, 66
 Браун Ф. А., 30, 51, 65, 78
 Браун Ф. К., 8
 Брун Ф. К., 6, 154
 Бубенок О. Б., 42, 141, 192
 Бувал, 159, 170
 Буданова В. П., 48, 68, 69
 Булан, 90
 Буниятов З. М., 95, 102
 Бурі, 161
 Бурундай, 160
 Бухт-Шіше, 133
 Бушаков В. А., 3, 139, 192
 Вадамерка, 68
 Вадурій, 77
 Вайян А., 104
 Валамір, 74, 75
 Валараванс, 66
 Валент, 71
 Валлука, 84
 Вар (Овар), 85
 Вараз-Трдат, 102
 Василь, 147
 Василь Дмитрович, 179
 Василь П, 132
 Васильев А. А., 69, 71
 Васильевський В. Г., 79, 94
 Вдовиченко И. И., 5
 Веймарн Е. В., 80, 95, 97, 148
 Веніамін Нагавенді, 144
 Вереш П., 73
 Вернадский Г. В., 100
 Веселовский Н. И., 171
 Вильямино-Зернов В. В., 181
 Виноградов А. Ю., 97
 Виноградов Ю. Г., 16, 20
 Винокур И. С., 60
 Винокур І. С., 60
 Відемір, 74
 Вінітар, 66, 68, 71, 74
 Вітовт, 182
 Вітовт Кейстуович, 144, 176, 178
 Владислав Ягайло, 178
 Возгрин В. Е., 3, 186
 Войнов М., 45
 Войтович Л., 45, 112, 115, 116, 118,
 129, 130, 132, 133, 135, 137, 141,
 150, 170, 173, 174, 176, 178, 180,
 181, 182, 183, 184, 185
 Войтович Л. В., 98, 100, 101, 124, 155
 Воккас, 190
 Волков М., 157, 186
 Вологез II, 40
 Володимир Мономах, 130
 Володимир Святославич, 132
 Всеволод Святославич, 135
 Всеволод Ярославич, 129
 Всеволод Ярославич, 129
 Всеслав Брючиславич, 130
 Вульфвильф, 65, 66
 Вус О. В., 77
 Высотская Т. Н., 8
 Гадаріг, 48
 Гадло А. В., 71, 95, 132
 Газті-бей (Газій), 190
 Гайворонский О., 176, 183, 184, 185,
 186, 187, 189
 Гайдукевич В. Ф., 8, 13, 68
 Галерій, 63
 Гаммер-Пургшталь Й. фон, 169
 Гардізі, 112, 114, 116
 Гаркавец А. Н., 129
 Гаркави А. Я., 94, 102, 144
 Гасан (Базан), 179
 Гедік-Ахмед-паша, 148
 Гейд В., 186
 Гейдрек, 64
 Геймунд, 67

Гекатей з Мілету, 22, 29
Георгиев Е., 106
Георгій Пахимер, 138
 Георгій I Тергер, 170
 Георгій Цуло, 101
 Германаріх, 64, 65, 66, 67, 68, 71
 Геродот, 22, 37, 109
Герцен А. Г., 97
 Гетум, 136, 137
Гиндин Л. А., 7, 56, 73
 Гігес, 7
 Гінтігіс, 46
 Гіппарх, 22
 Гіппократ, 15, 16
 Гіпсікрат, 27
 Гіяс ед-Дін, 138, 175, 176, 181
 Гіяс ед-Дін Кей-Хосрова, 138
 Гліб Святославич, 134
Говоров А., 42
 Годіла, 77
Голб Р., 98, 99
Головкина В. А., 10, 70
Голово О. Б., 124, 131, 132
Голубовский П., 121
Голубовский П. В., 126
Голубцова В. С., 14
Гольдимиidt И., 153
 Гонорій, 72
Гордлевский В. А., 139
Городицн В. А., 6
Готье Ю. А., 94
 Гошев I., 105
Граков Б. Н., 19
Грантовский Э. А., 7
Грач Н. Л., 7, 14
Греков Б. М., 8
Грекул Ф. А., 148
Грибанова Л. С., 11
 Григор Маміконян, 102
 Григорій Турський, 86
Григорьев В. В., 94
 Грод, 77
 Громоальд, 84
Грот К., 109, 111
Грунина Г. Т., 192
 Гудрун, 66
Гумилев Л., 118
Гумилев Л. Н., 70, 73, 95, 126
 Гунімунд, 67, 68
 Гуюк, 159
 Давид Будівник, 130
 Давид Ігоревич, 134
Давыдова А. И., 72
Даниленко В. Н., 62
 Данило Романович, 144, 161
 Данилова Е., 156
Данилова Э. В., 186, 187
 Дауо, 67
Дашевская О. Д., 10
Дашкевич Н. П., 65
Дашкевич Я., 129, 144
Дашкевич Я. Р., 150
Дебец Г. Ф., 156
 Девлет-Берді, 176, 181, 182, 183, 184
Дейвис Н., 111, 112, 118
 Деметрій, 16, 22
 Дервіш, 179, 180
Дестуниса С., 73
 Децій, 63
 Джабар-Берді, 179
 Джанібек, 153, 157, 173
 Джаніке-хатун, 180, 185
 Джаннабі, 175, 189
 Джебе-нойон, 137
 Джелал ед-Дін, 131, 177, 178, 179, 180
 Джеррах, 90, 91
 Джила (Дюла), 112
 Джуаншер, 102
 Джуке, 170, 171
 Джучі, 159, 161, 171, 190
 Дінтзін (Денгізех), 75
 Діодор Сицилійський, 16
 Діон Кассій, 69
 Діофант, 14, 25
 Дір, 98, 117
 Дмитрій, 147
Добродомов И. Г., 135
Доватур А. И., 5
Довженко В. И., 58
Домбровский О. И., 148
Домбровский О. И., 97
Дорн Б., 94, 134
Драчук В. С., 5, 14
Дудкин В. Н., 62
Дуйчев И., 124
Дьяконов А., 87

- Дьяконов И. М., 7
 Дюла, 114
 Дярматі С., 106
 Евтропій, 69
 Егоров В. Л., 159
 Едіульф, 65
 Ексіл, 65
 Еліас-бей, 174
 Еллак, 75
 Ельницький П. А., 6
 Еманов А. И., 155
 Емінек, 157
 Еннувейрі, 163
 Еонак, 75
 Ератосфен, 22
 Еремян С. Т., 66, 135
 Ермолова И. Е., 74
 Ерп, 66
 Есукай-Бахадур, 165
 Ефор, 16, 22
 Євграфій, 73
 Євдокс з Кніду, 16, 22
 Євналій, 71
 Євпатерій, 82
 Євстафій Мстиславич, 133
 Євстафій Солунський, 41
 Єдігей, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181
 Єдігей Ноуруз, 184
 Єліазар, 102
 Схуда га-Хасід, 127
 Жебелев С. А., 6, 13
 Жиров Е. В., 5
 Закиев М. З., 167
 Засецкая И. П., 74
 Захаров А. В., 134
 Захаров В. А., 135
 Захір Рукн ед-Дін Бейбарса
 Бундукдарі, 164
 Зевакин Е., 156
 Зевакин Е. С., 186
 Зейн ед-Дін Рамазан, 173
 Зілігд, 77
 Златарски В., 83
 Златарски В. Н., 45
 Зосим, 71
 Зубар В. М., 19
 Иванова Т. А., 105
 Иерусалимская А. А., 95
 Измайлов И. Л., 180
 Ильинская В. А., 7
 Ильинский Г. А., 105
 Иностранцев К. А., 70
 Исаков М. И., 95
 Ібн ал-Асір, 131, 137
 Ібн-Батуа, 163
 Ібн-Русе, 116
 Іван Іванович Молодий, 148
 Іван Михайлович, 179
 Ігор Рюрикович, 99, 100, 123
 Ігор Святославич, 131
 Іеронім, 46
 Ізз ед-Дін, 138
 Ізз ед-Дін Кей-Кавус, 138
 Ізяслав Ярославич, 129
 Ілдіко, 74
 Ільхан, 138
 Іоан II Комнен, 124
 Іоанн, 77
 Іоанн з Ефесу, 86
 Іоанн Маміконян, 66
 Іпполіт Римський, 54
 Іраклій, 86
 Іріл, 50
 Ісаак, 147
 Ісаак Ангел, 151
 Іт-Кара, 165, 167
 Йазід ас-Суламі, 103
 Йордан, 43, 47, 49, 52, 53, 54, 63, 64, 66, 67, 68, 73, 74, 75
 Йормунрек, 66
 Йосиф Флавій, 40
 Кадеєв В. И., 15
 Кадир-Берді, 180, 181
 Казимир Ягеллончик, 185
 Калинець І., 74
 Каллистов Д. П., 5, 15
 Капраль М., 151
 Кар, 63
 Кара Я. Б., 14
 Кара-Кібьяк, 140, 152, 172
 Карасєв А. Н., 10
 Каршиковський П. Й., 16
 Карпіні Пано де, 111, 161
 Карпов С. П., 155, 156
 Карган, 160

Кассіодор, 46, 64, 73
Качалова Н. К., 6
 Кедук-паша, 157
 Кей-Кавус I, 136
 Кей-Кубад I, 136
 Кепек, 179, 184
Керейтов Р., 180, 189
 Керім-Берді, 179, 184
 Кий, 66
 Килич-Арслан, 137
Кирилко В. П., 146
 Кирило, св., 103, 104
 Кічі-Мухаммед, 184, 185, 188
 Клавдій II, 63
Клеарх Солійський, 11
Клочка В. И., 8
Кляшторный С. Г., 107, 126, 127, 165
Книпович Т. Н., 16, 43
Кобылина М. М., 14
Ковалевский М. М., 153, 156
Коврич И., 74
Когоношвили К. К., 97, 192
Козак Д., 36
Козак Д. Н., 50, 51
Козловский И. П., 135
Кокорцев П. К., 94, 99
Колли Л. П., 156, 157, 187
Колобова М. М., 13
Колосовская Ю. К., 63
Колтухов С. Г., 5, 20
Комар А. В., 97
Кондукторова Т. С., 10
 Конжулат-багадур, 179
Коновалова И. Г., 172
Кононов А. Н., 127
 Константин Багрянородный, 107, 120, 122
 Коренца, 160
Коробейников Д., 136
Коробейников Д. А., 139
Королюк В. Д., 87
Костаная Е. Г., 14
 Костанцій, 64
Костенко В. И., 19
 Костянтин IV (Жан Лузінья), 149
 Костянтин IV Пагонат, 84
 Костянтин V Капронім, 45
 Костянтин VIII, 132
 Костянтин Гаврас, 145, 147
 Костянтин Капронім, 91
Котляр М., 136
 Котраг, 82, 83
 Котян Сутоевич, 131
Крис Х. К., 6
Кропоткин В. В., 5, 58
Кругликова И. Т., 7, 14, 15, 68
Круц В. А., 62
Крюгер О. О., 40
 Ксенарх, 22
 Ксетій, 22
 Куар, 66
 Кубрат, 82, 84, 90
Кузнецов В. А., 40, 83
Куклина И. В., 8, 9
Кулаковский Ю. А., 19, 30, 39, 41, 42, 80, 91, 94
Куник А., 65
Купчинський О., 144
Куртиев Р. И., 192
Курьшижанов А., 129
 Куря, 123
Кутайсов В. А., 5, 14
 Кутлу-Буга, 173
 Кутлу-Тимур, 173
Кухаренко Ю. В., 37, 59
 Кучук-Мухаммед, 175
 Куюрчак, 175
Кызласов Л. Р., 126
Кычанов Е. И., 165
Лаврівський Л. Я., 95, 99
Латышев В. В., 16, 79
 Лев IV, 118
 Лев Диякон, 73
 Леведі, 114
 Левон II, 149
Леонид, архимандрит, 171
 Леонід, 171
Лесков А. М., 5, 6
 Либедь, 66
Литаврин Г. Г., 87, 120
Лобова И. И., 8
Лопатинский Л. Г., 132
 Лукіан з Самосати, 16, 17
Лукьяшко С. И., 19
Лунин Б. В., 135
Лучицкий И. В., 154

Львов А., 105
Ляпушкин И. И., 95
Ляскоронский В. Г., 58
Мавр, 84
Маврикій, 66
Мавродин В., 116
Мавродин В. В., 44, 135, 136
Магомедов Б. В., 57, 62
Магомедов М. Г., 95
Мазетти Л., 9
Майко В. В., 97
Майоран, 75
Максимов Е. В., 37
Максімін, 73
Малєин А. И., 166
Малицкий Н. В., 148
Малов С. Е., 126
Мамай, 174
Мангит, 190
Мансур, 133
Мануїл I Комнен, 151
Марабод, 23
Маргер Г. I., 117
Марін з Туру, 29
Марія, 147
Марк Віпсаній Агрипа, 21
Марков А. К., 171
Марти Ю. Ю., 13
Мартинов В. В., 61
Маслам, 90
Маслам ібн Абд ал-Малік, 102
Масленников А. А., 11
Масуд, 138
Мауці, 160, 161, 170
Махмуд, 181, 188
Махмуд Кашгарський, 127
Махмутек, 181
Махнева О. А., 97, 148
Махно С. В., 58
Мачинский Д. А., 56
Мегасфен, 22
Медынцева А. А., 134
Мезамір, 86
Мелік-Тимур, 173
Мелтей, 66
Мельниковская О. Н., 37
Менандр, 86
Менглі-Гірей, 157
Менгу-Тимур, 170
Мерван, 91
Мерван ібн Мухаммед, 103
Мерперт Н. Я., 73
Микаэлян Г. Г., 149
Милицын С. А., 153
Михайло VIII Палеолог, 138
Михайло Глібович, 137
Михайло Сирієць, 86
Михалон Литвин, 175
Михеев В. К., 89, 97
Микаелян В. А., 149
Мітрідат VI, 22, 24, 25
Мітрідат IV Євпатор, 14
Младенов С., 124
Могарычев Ю. М., 97, 100
Модзалевський Б. М., 8
Молчанов А. А., 134
Мольнар Э., 108, 112, 115
Момзен Т., 55
Монгайт А. Л., 135
Мошин В., 100
Мошин В. А., 91, 94
Мстислав Володимирович, 132, 133
Муагер, 77
Муджі Яя, 161
Муджін-Султу, 165
Мунаджім-баші, 175
Мункедик-нойон, 190
Мунке-Тимур, 165
Мурзакевич И., 155
Мурзин В. Ю., 8
Мурзін В. Ю., 8
Муса, 133
Мухамадиев А. Г., 182
Мухаммед ібн Мерван, 102
Мухаммед-Булак, 174
Мухаммед-Різі, 141
Мыц В. Л., 132, 146
Мюллер Е. А., 15
Назаренко А. В., 115
Назарова Т. О., 17
Насір-і-Хосров, 127
Насонов А. Н., 135
Наумов П. Н., 166
Небѣридзе Г. О., 58
Нейхарт А. А., 9
Неоптолем, 24

- Нефедкин А. К.*, 40
Нидерле Л., 56, 61, 73
Ников П., 170
Новосельцев А., 116, 120
Новосельцев А. П., 100, 103, 133
 Ногай, 138, 140, 142, 148, 152, 153,
 160, 170, 172, 173, 189
Ногмов Ш., 67
 Нур ед-Дін, 180, 190
 Нур-Девлет, 157
 Обадій, 94
 Олег, 99, 100, 117
 Олег Віщий, 100
 Олег Святославич, 101, 134
 Олег-Михайло Святославич, 137
 Олександр, 147, 148
 Олексій I, 146, 147
 Олексій I Комнен, 136
 Олексій II, 147
 Олексій Комнен, 124
 Олена, 130
 Ольга, 100
 Ольга, 116
 Онесікріт, 22
 Орду, 159
 Орозій, 46, 69
 Остік Радзивіл, 185
 Острогота, 62
 Отрок, 130
 Павло Диякон, 85, 86
 Павло Орозій, 32
Павлушикова М., 116
 Палак, 14
Паркер В., 6
Пархоменко В. О., 135
Паришина Є. А., 97
Пацуто В. Т., 129
Пенчко Н., 156
Пенчко Н. А., 186
Перевалов С. М., 40
Перени Й., 115
 Перісад V, 14
 Песах, 99, 100
 Петахія бен Якуб, 127
Петренко С. Г., 18
 Петрона, 96
Петрухин В. Я., 100
Пигулевская Н. В., 87
Пилипчук Я., 161
Пиоро И. С., 57, 132, 148
Пиотровский Б. Б., 7
 Піфей, 22
Плетнева С. А., 42, 85, 95, 98, 124,
 126, 130
 Пліній Старший, 21, 33, 37, 38, 39, 43,
 51, 52
Погребова Н. Н., 10
Полевой Л. Л., 59
 Полемон, 43
 Полібій, 22
Полін С. В., 19
Полканов А. И., 144
Понамарев А., 126
 Посідоній, 22
 Потьомкін Г., 141
 Предслава, 100
 Претич, 123
Прицак О., 98, 99
 Пріск з Паніону, 56, 71, 73, 80
Прицак О., 98
 Проб, 77
 Прокопій з Кесарії, 51, 52, 71, 73, 78
 Протоген, 16
 Псевдо-Арріан, 39, 79
 Псевдо-Скілак, 16
 Псевдо-Скімн, 16
 Птолемей Клавдій, 20, 22, 29, 30, 31,
 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
 43, 44
Пуздровський А. Є., 20
 Пулад, 178
Радлов В. В., 128
Раевский Д. С., 7, 20
Рамстедт Г. И., 126
Расовский Д. А., 121, 126
Рафалович И. А., 57
Рашид ад-Дин, 165
 Рашид ад-Дін, 165
 Регул, 72
Ремесленников А. М., 19, 32, 63
Репников Н. И., 5
 Рескупорід III, 38
 Рескупорід IV, 68
 Рескупорід V, 68
Рикман Э. А., 59
 Різван-пашеб, 175

Роман Лакапін, 99, 100
 Роман Святославич, 134
Романюк В. В., 57
 Ромуальд, 84
 Ростислав Володимирович, 134
Ростовцев М. И., 5, 14, 15
 Руас, 72
Рубель В. А., 88
 Рубен I, 149
 Рубрук, 166
 Рукн ед-Дін Бейбарс, 138, 163
 Руса I, 7
Руссев Н. Д., 171, 172
Русяева А. С., 9
Рыбаков Б. А., 9, 32, 44, 58, 61, 65, 130
Саадаев Д. Ч., 7
 Саадег-Герай, 181
Савинов Д. Г., 126
 Савмак, 14
 Савромат II, 15
Сазанов А. В., 71
 Салман ібн Рабі, 102
 Сальвіан, 69
 Само, 87
Самойлович А., 128
Самоквасов Д. Я., 6
Сапрыкин С. Ю., 14, 15
 Сар, 66
 Сарай-Мелік, 184
 Сари-Салтик, 138, 139
 Сартак, 159
 Саси-Бука, 171
Сафаргалиев М., 160
Сафаргалиев М. Г., 167, 171, 175, 177,
 180, 184, 188, 190
 Сванхільда, 66
 Святослав, 123
 Святослав Ігоревич, 100, 101, 132
 Святослав Ярославич, 129
 Седжеут, 190
Седов В. В., 37, 45, 60, 62
 Сеїд-Ахмед, 184, 185
 Сейф ед-Дін Солхаті, 173
Секиринский С. А., 155
Семенов-Зусер С. А., 8
 Серлі, 66
Сестренцевич-Богуш С., 13
 Сигизмунд I, 144
 Симеон, 118
Симоненко А. А., 20
Синицын И. В., 72
 Сігіберт I, 86
 Сігіберт III, 84
Скальковський А. О., 158
 Скілур, 10, 14
Скржинская Е. Ч., 52, 55, 64, 148,
 151, 157
Скрынников Р. Г., 100
 Смбаг Багратуні, 102
Смирнов А., 112, 116
Смирнов А. Л., 8
Смирнов В. Д., 138, 139, 142, 144, 163,
 173, 175, 185
Смирнов К. Ф., 18
 Созомен, 71
Соколова К. Ф., 5
Соломоник Э. И., 10
Соломонік Е. І., 5, 38
Сопова Н. И., 11
Сорочан С. Б., 98
Спасский Г., 134
Спицын А. А., 134
Степанов П., 112
 Стефан, 147
 Стефан з Візантія, 16, 73
 Стефан III Великий, 148
 Стіліхон, 72
Страбон, 6, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28
Стржелецкий С. Ф., 5
Стрижак О. С., 39, 40, 43, 45
 Стрийковський Мацей, 189
Струве В. В., 8
 Субудай-багатур, 137
Сукиасян А., 149
Султанов Т. И., 127
 Сунільда, 65
Суров Е. Г., 146
Сухоребров В. В., 97
Сымонович Э. А., 19, 57
 Такшонь, 124
Талис Д. Л., 97, 148
 Тамерлан, 155, 157, 174, 175, 176, 177,
 178, 179, 184, 192
 Тасій, 19
 Татар, 160
 Таш-Тимур, 175, 176, 181, 184

Тейран, 69
 Тенгри-хан, 91
 Теодемір, 74
 Теодоріх Великий, 46, 64
 Теодоріх I, 74
Теплоухов А. Ф., 111
Теребинская-Шенгер Н. В., 193
Тереножкин А. И., 6, 7, 8, 11
Терпиловский З. В., 57
Тизенгаузен В., 131, 137, 138
Тизенгаузен В. Г., 141, 160, 168, 171, 173, 175
 Тимур-Кутлук, 175, 176, 177, 178
Тиханова М. А., 56, 95, 148
Тиханова М. Н., 59
 Тіраніон, 22
 Годор Святослав, 170
 Токта, 152, 153, 171, 190
Толочко П. П., 98
Толстиков В. П., 14
 Толук-Тимур, 173
Тортика А. А., 97, 98, 103
 Тохтамиш, 153, 170, 174, 176, 177, 179, 180, 184, 192
Тохтасьев С. Р., 6
Трепавлов В. В., 180, 184
Третьяков П. Н., 44, 55, 58, 59, 62, 108
Трифонов Ю. И., 126
Троицкая Т. Н., 8
Трубачев О. Н., 7, 37
Трубникова Н. В., 109
 Туглук-Тимур, 173
 Тугоркан, 130
 Туде-Мунке, 165
 Тука-Тимур, 170, 174, 175, 185
 Тулунбек, 174
 Туре-Кутлук, 165
 Турксанф, 81
 Угедай, 159
Удальцов А. Д., 32, 37
 Узбек, 164, 172
 Улуг-бек, 183
 Улуг-Мухаммед, 175, 181, 184
 Ульфіла, 75
 Уранг-Тимур, 170
 Урус-хан, 170
Усманов М. А., 161
Усманов М. А., 183
Устинова В. А., 7, 15
 Фадл, 133
 Фарасман II, 40
 Фарнак, 14
 Фарсанз, 68
Федоров Г. Б., 59
Федоров Г. С., 95
Федоров Я. А., 95
 Феопомп, 22
 Феофан Ісповідник, 73, 82
 Феофіл, 75, 96
Филиппенко В. Ф., 97
Фиркович З., 144
 Філімер, 48, 50
 Філліпик Вардан, 90
 Флор, 46
 Флоря Б. Н., 103, 104
Фоменко И., 156
 Фредегар, 84, 86
 Фрітггерн, 71
 Фуکیدід, 22
 Хаджі-Гірей, 156, 175, 176, 183, 184, 185, 187
 Хаджі-Мухаммед, 183, 190
Хазанов А. М., 40
Хайду П., 108
 Хакані, 134
Халим Гирай Султан, 176, 183, 185
Халимский Е. А., 107
 Халіф ал-Мансур, 103
 Хальді, 66
 Хасан ед-дін Чобану, 136
 Хатун, 103
Хвойка В. В., 57
 Хельгу, 99, 100
 Хльод, 64
 Ходжа Алі-бек, 173
 Хореан, 66
 Хорив, 66
Храпунов И. Н., 5
Хромов К. О., 181
 Хулагу, 138
 Хухан'є, 70
Цветаева Г. А., 14
 Цінь-Ші-Хуанді, 70
 Ціт-яман, 50
Цукерман К., 99, 114

- Чагатай, 161, 184
 Чекрі, 179
Чельшиев Ю. В., 14
 Черкес, 190
 Черкес-шейх, 174
Черненко Е. В., 9
 Чжи-чжи, 70
 Чингіз-хан, 162, 165
 Чічак (Грина), 91
Членова Н. Л., 8
 Чобану, 135
Шайновец І., 106
Шакуров Р., 136
Шакуров Р. М., 136
Шаламон А., 74
 Шарукан, 130
Шахматов А. А., 52
 Шахрух, 176, 179
 Шейбан, 159
 Шейх-Ібрагім, 178
Шелов Д. Б., 15, 43, 62, 68
Шильтбергер І., 183
 Ширинбек, 184
Шишова І. А., 5, 8
 Шора Бекмурзович Ногмов (Ногма),
 67
Штамбок А. А., 10
Шульц П. Н., 5, 6, 10, 38, 70
Шушарин В. В., 110, 111, 115, 117
 Щадібек, 177
Щеглов А. Н., 14, 79
 Щек, 66
Щетинский А. А., 5
Щукин М. Б., 51
 Юдган, 143
 Олій Діуптун, 77
Юргович В., 186
 Юрій Андрійович, 135
 Юрій Кончакович, 131
Юрочкин В. Ю., 57
 Юстин, 77
 Юстиніан I, 77, 78, 86
 Юстиніан II, 90
Якобсон А. Л., 3, 78, 85, 142, 149, 155,
 156
Якобсон Р., 104
Якубовский А. Ю., 137
 Ярополк Володимирович, 130
 Ярослав Володимирович, 124
Яценко І. В., 10
Яценко С. А., 20
 Яшлау, 141, 162
Altheim F., 19
Apollinaris Sidonii G. S., 74, 75
Avenarius A., 87, 106
Bachrach B. S., 40
Bagrow L., 37
Bajraktarević F., 120
Bang W., 128
Bárczi G., 114
Berger M., 22
Blau O., 128
Bodrogligeti A., 129
Bosworth A. B., 40
Braun F., 69
Brükner A., 60
Clarke K., 22
Collomh P., 108
Cross S. H., 61
Czeplédy K., 113
Debevoise N. C., 40
Dečev D., 35
Diculescu C. C., 54
Diesner H. J., 69
Dindorff L., 73
Długosz J., 177
Drimba V., 129
Drüll D., 129
Dubois A., 22
Duech D., 23
Dunlop D. M., 95
Dvornik F., 51, 67
Fehér G., 124
Fluss G., 51
Frandsen P. S., 21
Gabain A. von., 129
Gerhard D., 105
 Giovanni di Pian di Carpine, 161
Golb N., 95
Golden P., 129
Golden P. B., 95
Gombosz Z., 72
Görka O., 154
Grafenauer B., 87
Gregorii Turonensis. 87
Grienberger Th. von. 19

Grønbech K., 128
Groot J. J. M., 72
Gusmani R., 7
Györfy G., 129
Haberlandt A., 60
Hachmann R., 46
Haenisch E., 166
Halim Geray Sultan, 176
Hanfmann G., 7
Harmatta J., 8, 19
Hartleb K., 154
Hauptmann L., 87
Hauptova Z., 105
Haussig H. W., 19
Herrmann A., 19, 29
Heyd W., 153, 174
Hippolitus, 54
Hirth F., 72
Honigmann F., 29
Hryshko R., 152
Illescu O., 171
Jacoby F., 8
Jakson P., 180
Julii Honorii, 55
Kauffmann F., 54
Kiessling M., 32
Klaproth J., 128
Knieszsa I., 120
Koestler A., 95
Krändžalov D., 45
Kreschmer A., 19
Kretschmer A., 44
Kristó Gy., 107, 114
Kupfer F., 127
Kuranc J., 73
Kuryłowicz J., 61
Kuun G., 128
Lakatos P., 71
Legrand Ph. E., 8
Lehr-Splawiński T., 61
Lewicki S., 154
Lewicki T., 68, 127
Ligeti L., 107, 129
Lindsay H., 23
Lönnroth E., 69
Łowmiański H., 31, 32, 36, 37, 44, 45,
 49, 50, 54, 61, 64, 75, 81
Macartney C. A., 114
Machek V., 61
Macinskij D. A., 56
Majewski K., 43
Małowist M., 154, 155, 157
Marcellini Ammiani, 49, 72
Marquart I., 126
Matershead G., 21
Menander Protector, 87
Menges K. H., 120
Miklosich F., 52
Minorsky V., 126
Monchi-Zadeh D., 129
Moravczik G., 87
Müllenhoff K., 18, 21, 36, 41, 44
Müller C., 73
Németh J., 107, 128
Niderle L., 30, 36, 45, 54
Nieckula F., 35
Orlik A., 19, 67
Ovčarov D., 106
Pauli Orosii, 32
Paulus Diakonus, 85, 87
Pelliot P., 126
Perényi József, 111
Perwolf J., 44
Piotrowicz L., 54
Pothecary S., 23
Pritsak O., 95, 129
Prochazka A., 178
Radloff W., 128
Reinhold M., 21
Riegl A., 61
Roolt S. L., 23
Rouillard G., 108
Salaville S., 128
Salemann C., 128
Schmid W., 8
Schütte G., 32, 44
Seeck O., 74
Simion G., 171
Stadter Ph. A., 40
Stählin O., 8
Stender-Petersen A., 60
Sulimirski T., 19
Svennung J., 69
Swoboda W., 45
Szadadesky-Kardoss S., 87
Szafarzyk P., 36, 44, 51

Taszycki W., 61
Täubler E., 42
Teza E., 128
Thompson E. A., 72
Tietze A., 129
Tomaschek W., 18, 69
Toynbee A., 107
Urekli M., 184
Vernadsky G., 19, 50, 51, 52, 67
Volić P., 19
Vulpe R., 34
Wasilewski T., 45
Weiers M., 165
Werner J., 61, 74
Witkowski S., 8
Wolągiewicz R., 50
Wolfram H., 69
Wyrozumski J., 154
Zajączkowski A., 94, 129
Zelenin D., 61
Zeuss K., 33, 51
Zgusta L., 16
Zosimi, 32
Županić N., 19

Леонгій Вікторович Войтович

**ФОРМУВАННЯ
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ:**

вступ до етногенезу

Наукове видання

Відповідальний редактор
Технічний редактор
Коректор

XXXXXXXXXXXX
*Ю. М. Кирилов
Г. А. Іванченко*

Підписано до друку *x.xx.2009* р.
Формат *60x84/16*. Папір офсетний.
Гарнітура "Times". Друк офсетний.
Зам. *xx-xx*.

Видавець
*Ресстраційне свідоцтво
ДК № 1500 від 22.09.2003 р.
Тел.: (044) 33-111-42/
Тел./факс: (0446) 33-21-22,
e-mail: janina-book@ukr.net
www.janina-book.com.ua*

О. В. Пшонківський

Друк:
ВАТ Білоцерківська книжкова фабрика
м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

Войтович Л. В.
Б20 Формування кримськотатарського народу: вступ до етно-
генезу. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2009. – 218 с.: іл. .
ISBN 978-2083-966-2083-xx-x

XX
XX
XX
XX
XX
XX
XX

Книга розрахована на науковців – етнологів, істориків, археологів, філологів, студентів,
освітян та всіх, кого цікавить етнічна історія України.

ББК 63.3(4УКР)